

นโยบายการจัดการศึกษาของไทย ในรัชสมัย
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เสนอต่อวิทยาลัยวิชาการศึกษา
เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร
ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต
๘ ธันวาคม ๒๕๑๒

คณะกรรมการที่ปรึกษาประจำตัวนิติไศยพิจารณาปัญหานี้พร้อมกันแล้ว เห็นสมควร
รับเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต ของวิทยาลัยวิชาการศึกษา
ได้.

John Damm

ประธาน

Dr. Sun

กรรมการ

Dr. Kongsak

กรรมการ

Dr. Kongsak

กรรมการ

๔ ธันวาคม ๒๕๑๒

ประกาศคุณูปการ

ปริญญานิพนธ์เรื่องนี้สำเร็จได้ด้วยดี โดยการแนะนำช่วยเหลืออย่างดียิ่งจากอาจารย์
ผู้ทรงคุณวุฒิหลายท่าน โดยเฉพาะ รองศาสตราจารย์สวาท เสนาณรงค์ ผู้ช่วยศาสตราจารย์-
ดร. ทีลา วาญนีย์โยธิน ผู้ช่วยศาสตราจารย์สากร ช่วยประสิทธิ์ และอาจารย์ขจร สุขพานิช
ซึ่งเป็นคณะกรรมการที่ปรึกษา ผู้เขียนขอขอบพระคุณเป็นอย่างสูงไว้ ณ โอกาสนี้

ผู้เขียนขอขอบพระคุณ อาจารย์คุณวรุณพนา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา และ
อาจารย์ ดร. เอกวิทย์ ณ ถลาง ซึ่งได้ให้คำแนะนำช่วยเหลือให้อดิเรกเห็นที่เป็นประโยชน์
และตรวจแก้ ด้ทำให้ปริญญานิพนธ์มีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น ขอขอบพระคุณอาจารย์จันทอง ประเสริฐ
ที่ได้ช่วยแปลภาคผนวก ณ. ให้

อนึ่ง ผู้เขียนขอขอบพระคุณเจ้าหน้าที่ประจำกองจดหมายแห่งชาติทุกคนที่ให้ความสะดวก
อย่างดียิ่งระหว่างที่ผู้เขียนไปค้นคว้าเอกสารที่นั้น ขอขอบคุณเจ้าหน้าที่ประจำหอสมุดแห่งชาติ
และหอสมุดกระทรวงศึกษาธิการ ที่ให้ความสะดวกในการค้นคว้าเอกสาร และหนังสือเป็นอย่างดี
และผู้เขียนขอขอบพระคุณอาจารย์ท่านอื่น ๆ ที่ได้ให้คำแนะนำช่วยเหลือไว้ ณ โอกาสนี้ด้วย.

วุฒิชัย มูลศิลป์

สารบัญ

บทที่		หน้า
๑	บทนำ	๑
๒	การศึกษารายของไไทยก่อนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	๕
	การศึกษานในสมัยสุโขทัย	๑๐
	การศึกษานในสมัยอยุธยา	๑๖
	การศึกษานในสมัยกรุงธนบุรี และรัตนโกสินทร์ถึงต้นรัชกาลที่ ๕	๑๘
	การศึกษานในวัด	๒๓
๓	ปัจจัยสำคัญที่มีอิทธิพลต่อการปฏิรูปการศึกษา	๒๘
	พระราชประวัติ	๒๘
	ปัจจัยสำคัญที่ก่อให้เกิดการจัดการศึกษาสมัยใหม่	๓๕
	๑. ปัจจัยทางด้านการคุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตก	๓๕
	๒. ปัจจัยทางด้านสติปัญญาและความคิดตามแบบตะวันตก	๔๐
	๓. ปัจจัยทางด้านพิมพ์ประสพการณ์จากต่างประเทศ	๔๖
	พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	๔๖
	๔. ปัจจัยทางด้านการเลิกทาส	๕๕
	๕. ปัจจัยทางด้านความต้องการการบุกกลเข้าบริหารการ	๕๗
๔	การจัดการศึกษาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	๖๒
	จุดมุ่งหมายในการจัดการศึกษา	๖๒
	๑. จุดมุ่งหมายเพื่อสนองความต้องการทางบ้านเมือง	
	ที่ต้องการคนเข้ารับราชการ	๖๒
	๒. จัดการศึกษาเพื่อคุณประโยชน์ทั่วไป	๗๔
	๓. จัดการศึกษาเพื่อเป็นการส่งเสริมพระศาสนา	๘๖

บท

หน้า

๕	การจัดการศึกษาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ต่อ) วิธีดำเนินการการศึกษาและผลที่ได้รับ	๔๓ ๔๓
	๑. ก่อน พ.ศ. ๒๔๔๑	
	๒. หลัง พ.ศ. ๒๔๔๑	
	วิธีการอันบางประการที่นำมาใช้ในการจัดการศึกษา	๑๔๑
	การเรียบริจาค	๑๔๑
๖	ปัญหา อุปสรรค และการแก้ไขในการจัดการศึกษา	๑๕๐
	๑. ความเข้าใจผิดของประชาชนเกี่ยวกับการจัดตั้งโรงเรียน	๑๕๐
	๒. อุปสรรคเกี่ยวกับการดำเนินงานของกระทรวง	๑๕๕
	๓. การขาดแคลนบุคคลที่มีความสามารถในการจัดการศึกษา	๑๖๑
๗	สรุป	๑๖๖
	บรรณานุกรม	๑๘๕
	ภาคผนวก	๑๘๖
	ภาคผนวก ก. ประกาศเรื่องโรงเรียน พ.ศ. ๒๔๑๔	๑๘๗
	ภาคผนวก ข. พระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่โรงเรียนพระตำหนักเดิมสวนกุหลาบ พ.ศ. ๒๔๒๓	๑๘๘
	ภาคผนวก ก. ร่างพระบรมราชโองการเรื่องจัดตั้งโรงเรียนในกรุงเทพฯ แลหัวเมือง พ.ศ. ๒๔๓๓	๒๐๑
	ภาคผนวก ง. ประกาศตั้งโรงเรียนมูลนิธิศึกษา พ.ศ. ๒๔๓๕	๒๐๗
	ภาคผนวก จ. ความสำคัญของทางการศึกษา พ.ศ. ๒๔๔๑	๒๑๑

ภาคผนวก(ฉ).	รายงานการประชุมพิเศษ พ.ศ. ๒๕๔๑	หน้า ๒๑๘
ภาคผนวก(ช).	รายงานเสนาบดีสภา พ.ศ. ๒๕๕๓	๒๒๒
ภาคผนวก(ซ).	มณฑลเทศาภิบาล สมัยรัชกาลที่ ๕	๒๓๐
ภาคผนวก ๓.	พระบรมราชวินิจฉัยในเรื่องการศึกษา (ของญี่ปุ่น) พ.ศ. ๒๕๓๓	๒๓๓

บัญชีตาราง

	หน้า	
ตาราง ๑	เปรียบเทียบจำนวนเด็กที่อยู่ในวัยเล่าเรียนเข้าโรงเรียน เกิดเป็นเปอร์เซ็นต์ระหว่างไทยกับญี่ปุ่น	๖
ตาราง ๒	วิชาและเวลาเรียนตามหลักสูตรสามัญชั้นต่ำและชั้นสูง	๑๐๐
ตาราง ๓	จำนวนอาจารย์ โรงเรียน และนักเรียนแยกเป็นรายมณฑล ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๔๐ - ๒๔๔๒	๑๑๘
ตาราง ๔	จำนวนโรงเรียน นักเรียน ในกรุงเทพฯ และมณฑลต่าง ๆ ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๔๔ - ๒๔๕๔	๑๓๕ - ๑๓๖
ตาราง ๕	จำนวนนักเรียนโรงเรียนพิเศษ พ.ศ. ๒๔๕๔	๑๔๐
ตาราง ๖	เปรียบเทียบงบประมาณแผ่นดินกับที่กระทรวงธรรมการได้รับ ระหว่างปี ร.ศ. ๑๑๑ - ๑๒๒ (พ.ศ. ๒๔๓๕ - ๒๔๔๖)	๑๔๓
ตาราง ๗	เปรียบเทียบงบประมาณกระทรวงศึกษาธิการระหว่างไทยกับญี่ปุ่น พ.ศ. ๒๔๓๓ - ๒๔๕๓	๑๔๔
ตาราง ๘	ยอดเงินที่มีผู้บริจาคและเรี่ยไรได้ในมณฑลต่าง ๆ ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๔๑ - ๒๔๕๓	๑๔๖ - ๑๔๗
ตาราง ๙	จำนวนหนังสือเรียนต่าง ๆ ที่ใช้และแปล ใน ร.ศ. ๑๑๖ (พ.ศ. ๒๔๔๐)	๑๖๕ - ๑๖๗

บัญชีแผนภูมิ

แผนภูมิที่ ๑	ทางเดินของการศึกษาประเทศสยาม	๑๐๖
แผนภูมิที่ ๒	ลำดับขั้นของการจัดการศึกษา	๑๐๘
แผนภูมิที่ ๓	แผนที่การศึกษา	๑๒๔

บทที่ ๑

บทนำ

ในวันเฉลิมพระชนมพรรษา (๒๐ กันยายน) ครึ่งหนึ่งของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นายตึก อาจารย์ที่ ๑^๑ โรงเรียนวัดจักรวรรดิราชาวาส ได้แต่งโคลงถวายพระพรไว้ว่า

ปางชาพระบาท	นักเรียน
ฝึกอ่านอักษร เขียน	คำเช่า
ชอถวายอภิวัตเศียร	ชรบาท พระนา
แด บพิตรผ่านเกล้า	เกียรติกองกรุงสยาม
พระโปร คณูชาติตั้ง	โรงสกุล
พระเคอพระคุณปุ่น	เปี่ยมฟ้า
เจกษนิกรสุรย์	สองโลก สว่างแฮ
ทวยราษฎร์ทั่วหนา	นอบเกล้าสรร เสริญ ๒

โคลงถวายพระพรของนายตึก และอาจารย์โรงเรียนอื่น ๆ อีกเป็นจำนวนมาก^๓ ล้วนแต่เป็นการแสดงความรูสึกสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

๑ ในสมัยรัชกาลที่ ๕ ผู้สอนในโรงเรียนชั้นประถมเรียกว่า อาจารย์ และอาจารย์ก็ได้แบ่งออกเป็นหลายชั้น สำหรับผู้สอนในโรงเรียนมัธยมเรียกว่า ครู ภูมิอัตราเงินเดือนสูงกว่าอาจารย์ เพราะฉะนั้นคำว่า อาจารย์และครูในสมัยก่อนจึงมีความหมายตรงกันข้ามกับในปัจจุบัน.

๒ ศิลปากร, กรม กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ ๕ แฟ้ม ศ.๑ เบ็ดเสร็จศึกษาธิการ ๔๕ - ๔๘ ร.ศ. ๑๑๐ - ๑๑๓ เล่ม ๒ เอกสาร ศ.๑/๒๑ โคลงนี้ผู้ประพันธ์ไม่ลงวัน เดือน ปี แต่ประมาณว่าประพันธ์ในปี พ.ศ. ๒๔๓๖ ? .

๓

ก.

ที่ทรงตั้งโรงเรียนตามแบบสมัยใหม่ ซึ่งในระยะนั้นเรียกว่า "โรงเรียน" เพื่อทำให้พลานุภาพ
ของพระองค์มีความฉลาดพญจากความโง่เขลา พญจากความมืดแห่งวิชา ดังนั้น โคลงถวาย
พระพรของนายถึกที่เปรียบพระคุณของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในการที่ทรง
จัดตั้งโรงเรียนขึ้นว่ามีมากมายเหมือนกับพระอาทิตย์ที่ส่องแสงมายังโลก เพื่อให้โลกพ้นจาก
ความมืด จึงเป็นการเหมาะสมอย่างยิ่ง

การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงจัดตั้งโรงเรียนตามแบบสมัยใหม่
มีผลไม่เพียงต่อพระบรมวงศานุวงศ์ บุตรขุนนาง แต่ตลอดถึงคนสามัญทั่วไปด้วย ทำให้คนเหล่านั้น
สามารถอ่านออกเขียนได้ และผลนี้มิใช่กำไร เป็นประโยชน์แก่ชาติไทยอย่างใหญ่หลวง ทั้งในสมัย
นั้นและในสมัยต่อมา พระราชประสงค์ของพระองค์ในการจัดการศึกษา จะเห็นได้จาก
พระบรมราโชวาท ที่พระราชทานแก่ พระบรมวงศานุวงศ์ หม่อมเจ้า หม่อมราชวงศ์ ซึ่งเป็น
ผู้ปกครองของนักเรียน ตลอดจนข้าราชการและนักเรียนในคราวที่เสด็จไปพระราชทานรางวัล
แก่นักเรียนที่สอบไล่ได้ ณ โรงเรียนพระตำหนักเกษมสวนกุหลาบ เมื่อวันที่ ๒๓ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๒๓
ว่า

" วิชาหนังสือเป็นวิชาที่นับถือ แลเป็นที่สรรเสริญแต่โบราณว่าเป็นวิชาอย่าง
อย่างประเสริฐ ซึ่งผู้ที่เป็นผู้ยิ่งใหญ่มีแต่พระมหากษัตริย์เป็นต้น จนตลอดราษฎร
พลเมืองสมควรแลจำเป็นจะต้องจะรู้ เพราะเป็นวิชาที่อาจทำให้การทั้งปวง
สำเร็จไปได้ทุกสิ่งทุกอย่าง ... เพราะฉะนั้น ฉันจึงได้มีความมุ่งหมายตั้งใจ
ที่จะจัดการ เล่าเรียนทั่วไปทั้งบ้านทั้งเมือง ให้เป็นการรู้เรื่องเจริญขึ้นโดยเร็ว "

ต่อมาเมื่อพระราชดำรัสถึงการจัดตั้งโรงเรียนพระตำหนักเกษมสวนกุหลาบว่า เพราะมีความ
สังเวชในเชื้อพระวงศ์แห่งราชตระกูลที่ไม่มีโอกาสเข้ารับราชการได้ควยหาการศึกษา แต่ ...

เอกสาร เรื่องจัดการศึกษาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

หน้า ๙๙ - ๑๐๐ คัดจาก ราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๑ จ.ศ. ๑๒๔๖ (พ.ก. ๒๔๒๓)

หน้า ๑๒๕.

" เมื่อใดกล่าวถึงโรงเรียนนี้ว่า จะเป็นการส่งเสริมฐานะกุลเจ้านาย
ดังนี้ชาวจะลิมตระกูลราชการแลราษฎรเสียเมื่อไร โรงเรียนที่ผิ้อยู่แล้ว
แต่ที่จะตั้งต่อไปภายนาโดยมาก ได้คิดจัดการโดยอุสาห์เพิ่มกำลังที่จะให้เป็น
การเรียบร้อยพร้อมเพรียงเหมือนอย่างโรงเรียนนี้ แลคิดจะให้แพร่หลายกว้างขวาง
เป็นที่คนเรียนได้มากขึ้นกว่าแต่ก่อน ทั้งจะมีโรงเรียนวิธอย่างสูงขึ้นไปอีก
ซึ่งได้กำลังคิดจัดอยู่ขณะนี้ เจ้านายราชตระกูลทั้งแต่ลูกฉันเป็นต้นลงไป ตลอดจน
ถึงราษฎรที่ต่ำที่สุดจะให้ได้มีโอกาสเล่าเรียนได้เสมอกัน ไม่ว่าเจ้าวชิรานุวง
ว่าใคร เพราะฉันจึงชอบบอกว่า การเล่าเรียนในบ้านเมืองเราจะเป็นข้อ
สำคัญหนึ่ง ซึ่งฉันจะอุสาห์จัดให้เจริญขึ้นจงได้ " ๕

จากพระบรมราโชวาทที่จะเห็นได้ว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงเล็งเห็นความสำคัญของการศึกษาเป็นอย่างมาก กระทั่งให้ความสำคัญเป็นอันดับหนึ่งในการ
ที่พระองค์ทรงจัดและปฏิรูปทั้งหมด แต่เป็นที่น่าเสียดายที่นักการศึกษาหรือนักศึกษาไทยไม่ค่อย
จะมีใครให้ความสนใจศึกษาความหมายอย่างละเอียดอย่างจริงจังนัก ๖ โดยไปให้ความสนใจ

๕ ๖
ด. หน้า ๒๐.

๖ ๗
พิชละเอียดยุบบางใน ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ ๒๔๓๕ - ๒๔๗๓ (๒๔๗๓),
เอกสาร เรื่องจัดการศึกษาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็เพิ่งจะรวบรวม
พิมพ์เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๑๑ มีข้อสังเกตว่า บทเรียงความขอพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอม-
เกล้าเจ้าอยู่หัว ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๖๓ - ๒๔๘๘ ไม่มีเรื่องใดเกี่ยวกับการศึกษาเลย แต่นักศึกษา
อเมริกัน David K. Wyatt ได้ให้ความสนใจเรื่องนี้อย่างจริงจัง ถึงกับเดินทางเข้ามาค้นคว้า
เอกสารที่เมืองไทย แล้วเสนอเป็นวิทยานิพนธ์ปริญญาเอก (Doctoral Dissertation)
ที่มหาวิทยาลัยคอร์เนล เมื่อปี ค.ศ. ๑๙๖๖ (พ.ศ. ๒๕๐๙) ในชื่อเรื่อง The Beginnings
of Modern Education in Thailand 1868-1910 และเรื่องมีความยาวถึง ๖๔๔ หน้า.

ในด้านอื่น ๆ มากกว่า เช่น การ เลิกทาส การเปลี่ยนแปลงการปกครอง การปรับปรุงภาชี
 อการ^๗ การปฏิรูประบบกฎหมายและการศาล^๘ ควบเหฺนผู้เขียนจึงมีความปรารถนาอย่าง
 แรงกล้าที่จะศึกษาในเรื่องนี้ โดยเฉพาะในแง่ของนโยบายการจัดการศึกษาของพระบาทสมเด็จพระ
 พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่าทรงมีนโยบายอย่างไรบ้าง

ความมุ่งหมายของการศึกษาค้นคว้า

ในการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ มุ่งจะวิเคราะห์ถึงนโยบายการจัดการศึกษาของพระบาทสมเด็จพระ
 พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่าทรงมีนโยบายในการจัดการดำเนินงานและแก้ปัญหาอย่างไร ไม่ใช่
 เพื่อศึกษาถึงวิวัฒนาการการจัดการศึกษาในรัชสมัยของพระองค์ ดังนั้น จึงได้วางจุดมุ่งหมาย
 ไว้ว่า

๑. เพื่อศึกษานโยบายในการจัดการศึกษาชนิดที่เป็นแบบแผน (formal)
 ครั้งแรกของไทย และนโยบายที่อาจเปลี่ยนแปลงไปในภายหลังในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระ
 พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
๒. เพื่อศึกษาจุดประสงค์ วัตถุประสงค์ และวิธีการแก้ไขในการจัดการ
 ศึกษาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
๓. เพื่อวิเคราะห์และวิจารณ์ถึงนโยบายการจัดการศึกษาในรัชสมัย
 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งอาจสะท้อนผลมาถึงสมัยปัจจุบัน

^๗ สงวน เล็กสกุล งานปฏิรูปในรัชกาลที่ ๕ ปริญญานิพนธ์รัฐศาสตรมหาบัณฑิต
 มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ (๒๕๕๔), วิชัย เสวมาตย์ การเลิกทาสในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ
 พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปริญญานิพนธ์รัฐประศาสนศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
 (๒๕๐๖)

^๘ ชานินทร์ กวัญวีเชียร การปฏิรูประบบกฎหมายและการศาลในรัชสมัย
 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระปิตมหาราช, (๒๕๑๑)

ความสำคัญของการศึกษาคนลาว

นับแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประกาศเรื่องโรงเรียน (ในพระบรมมหาราชวัง) เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๑๔ จนถึงปัจจุบัน (พ.ศ. ๒๕๑๒) นับเป็นเวลาถึง ๙๘ ปี หรือถ้าจะนับแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระบรมราชโองการจะให้อาจารย์สอนหนังสือไทย และสอนเลขทุก ๆ พระอาราม ใน พ.ศ. ๒๔๐๔ จนถึงปัจจุบันก็เป็นเวลาถึง ๑๐๘ ปีแล้ว จะเห็นว่า การศึกษาของไทยเจริญขึ้นมาก โดยเฉพาะถ้าหันกลับไปเปรียบเทียบกับการศึกษาตั้งแต่สมัยกรุงสุโขทัย ถึงต้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ประมาณ พ.ศ. ๑๘๖๓ - ๒๔๑๓) ซึ่งเป็นเวลาประมาณ ๕๕๐ ปีพอดี นับได้ว่าเป็นเพราะพระมหากรุณาธิคุณของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงวางรากฐานการศึกษาของไทยตามแบบสมัยใหม่ไว้ อย่างไรก็ดี ถ้าจะเปรียบเทียบความเจริญทางการศึกษาของไทยกับของประเทศอื่น โดยเฉพาะญี่ปุ่น ซึ่งมีการปฏิรูปการศึกษาและงานอื่น ๆ สมัยเดียวกับไทย^{๑๐} จะเห็นว่า การศึกษาของไทยยังคงอยู่มาก ขอแตกต่างกันจะเห็นได้จากตารางในหน้าถัดไป

^๙ Coedès. G., The Indianized States of Southeast Asia,
Translated by Susan Brown Cowing, (1968), p. 196.

^{๑๐} ญี่ปุ่นในสมัยเมจิ (Meiji Period, พ.ศ. ๒๔๑๑ - ๒๔๗๕ แต่จักรพรรดิ-
มัตสึฮิโตะ ขึ้นครองราชย์ในปี พ.ศ. ๒๔๑๐) ไทยสมัยรัชกาลที่ ๕ (พ.ศ. ๒๔๑๑ - ๒๔๕๓).

ตาราง ๑. เปรียบเทียบจำนวนเด็กที่อยู่ในวัยเล้าเรียนเข้าโรงเรียน
คิดเป็นเปอร์เซ็นต์ระหว่างไทยกับญี่ปุ่น

ประเทศ	ปี	การศึกษาภาคบังคับ (ปี)	เปอร์เซ็นต์ที่เข้าโรงเรียน
ไทย	๒๔๖๑	—	๑๐
	๒๕๐๑	๔	๔๕.๐
ญี่ปุ่น	๒๔๕๓	๖	๔๔.๕
	๒๕๐๔	๙	๔๙.๔

ที่มา : แผนการศึกษาสำหรับชาติ National Education แห่งประเทศไทย

หน้า ๗ และ Japan's Growth and Education, (1963) p. 29, 58.

จะเห็นได้ว่า ในปี พ.ศ. ๒๔๖๑ รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. ๒๔๕๓ - ๒๔๖๘) การศึกษาภาคบังคับของไทยยังไม่มี และไทยมีเด็กที่อยู่ในวัยเล้าเรียนเข้าโรงเรียนเพียงร้อยละ ๑๐ ในขณะที่ญี่ปุ่นในปี พ.ศ. ๒๔๕๓ สมัยไทโช (Taisho period, พ.ศ. ๒๔๕๕ - ๒๔๖๔) ได้ขยายการศึกษาภาคบังคับเป็น ๖ ปี มีเด็กที่อยู่ในวัยเล้าเรียนเข้าโรงเรียนถึงร้อยละ ๔๔.๕ พอมาถึง พ.ศ. ๒๕๐๑ ก่อนที่ไทยจะขยายการศึกษาภาคบังคับเป็น ๙ ปี ไทยมีเด็กที่อยู่ในวัยเล้าเรียนเข้าโรงเรียนร้อยละ ๔๕ ในขณะที่ญี่ปุ่นได้ขยายการศึกษาภาคบังคับเพิ่มขึ้นเป็น ๙ ปี (มาตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๔๔) มีเด็กในวัยเล้าเรียนเข้าโรงเรียนถึงร้อยละ ๔๙.๔ อนึ่งถ้าจะดูความพยายามของรัฐบาลในปัจจุบันที่จะขยายการศึกษาภาคบังคับเป็น ๙ ปี ภายในเวลา ๒๐ ปี ตามแผนการการาจิ (Karachi Plan) ก็เห็นว่าเป็นสิ่งที่เป็นไปได้ยาก เพราะทั้งแต่รัฐบาล (หรือกระทรวงศึกษาธิการ) ขยายการศึกษาภาคบังคับมาตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๕๐๓ จนถึงปัจจุบัน (พ.ศ. ๒๕๑๒) เป็นเวลา ๙ ปีแล้ว ซึ่งเป็นเวลาเกือบ

ครึ่งหนึ่งของที่กำหนดไว้ แต่กระทรวงศึกษาธิการเพิ่ขยายการศึกษาภาคบังคับไปได้ ๕๗ ตำบล
 ยังเหลืออีกถึง ๔,๓๓๑ ตำบล^{๑๑} หรือเพิ่ขยายได้เพียงร้อยละ ๑๑.๕๖ เท่านั้น ซึ่งนับว่ายัง
 น้อยมาก ฉะนั้นจึงเป็นการสมควรที่จะศึกษาถึงความเจริญทางการศึกษาของไทย (เมื่อเปรียบ
 เทียบกับสมัยก่อน) และปัจจัยที่ทำให้การศึกษาของไทยไม่บรรลุผลเต็มที่ (เมื่อเทียบกับญี่ปุ่น)

นอกจากที่กล่าวมาแล้ว ในการศึกษาครั้งนี้จะ เป็นการเพิ่มพูนความรู้ในประวัติ
 การศึกษาของไทยโดยเฉพาะในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อันเป็นสมัยที่
 มีความสำคัญเริ่มแรกของการศึกษาไทยตามแบบใหม่ อนึ่งจากการศึกษาเรื่องนี้ อาจจะเป็น
 ลู่ทางทำให้เข้าใจปัญหาบางประการของการศึกษาไทยสมัยปัจจุบันได้

ขอบเขตของการศึกษาค้นคว้า

เพื่อที่จะให้เข้าใจในพระราโชบายของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการ
 จัดการศึกษาตามแบบใหม่ จำเป็นที่จะต้องท้าวความถึงความเป็นมาของการศึกษาไทยก่อนรัชสมัย
 ของพระองค์พอเป็นสังเขป พระราชประวัติอันแสดงถึงอัจฉริยะของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า-
 เจ้าอยู่หัว ที่ทรงเล็งเห็นว่า การศึกษาเป็นรากฐานอันสำคัญที่จะช่วยให้ประเทศพัฒนาไปอย่าง
 รวดเร็ว ปัจจัยที่ผลักดันต่อการปฏิรูปการศึกษา เช่น ผลกระทบ (impact) ของทาง
 ตะวันตก ทั้งในแง่ความคิดและการคุกคาม, ความจำเป็นที่พวกทาสต้องได้รับการศึกษาตาม
 สมควรเมื่อเป็นไทแล้ว, การขาดแคลนบุคคลที่มีความรู้เขาทำงานราชการซึ่งขยายอย่างมากมาย
 และที่สำคัญคือ กลวิธี (strategy) ในการจัดการศึกษาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า-
 เจ้าอยู่หัว เพื่อให้บรรลุเป้าประสงค์ที่พระองค์ทรงกำหนดไว้

^{๑๑} วิทยา วิหกร "มุมมองการศึกษา" วิทยาสาร, ๒๐ (๑๔) : ๑๑,

วิธีการศึกษากันควา

การศึกษากันควาเรื่องนี้ จะใช้วิธีการทางประวัติศาสตร์ (Historical approach) และเสนอรายงานแบบพรรณววิเคราะห์ (Analytic description) ✓
 ข้อมูลที่ใช้ในการศึกษากันควา จะใช้ข้อมูลที่เป็นหลักฐานชั้นหนึ่ง (primary sources) ใ้มากที่สุด แหล่งของการศึกษากันควาที่สำคัญ คือ

๑. กองจดหมายเหตุแห่งชาติ (National Archives) กรมศิลปากร
๒. หอสมุดแห่งชาติ
๓. หอสมุดกระทรวงศึกษาธิการ
๔. แหล่งอื่น ๆ เท่าที่จำเป็น

การศึกษาของไทยก่อนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

สุภานุรักษ์ไทยโบราณมีความตอนหนึ่งว่า " เมื่อน้อยให้เรียนวิชาให้หาสินเมื่อใหญ่ " ข้อความนี้แสดงให้เห็นว่า ชาวไทยได้เห็นความสำคัญของการศึกษามาแต่สมัยโบราณแล้ว อย่างไรก็ตามก็ ก้าว "เรียนวิชา" อาจมีความหมายไม่ตรงกันกับสมัยปัจจุบันนัก การเรียนวิชาไม่ได้หมายถึงการเรียนวิชาหนังสือแต่อย่างเดียว แต่อาจหมายถึงการหาความรู้เพื่อช่วยในการประกอบอาชีพได้ผลดียิ่งขึ้น หรือเพื่อนำมาประกอบอาชีพโดยตรง เช่น ความรู้ในทางหัตถกรรม หรือความรู้ในทางไสยศาสตร์ คาลาอาคม ซึ่งคนไทยสมัยก่อนเชื่อกันมาก โดยทั่ว ๆ ไปแล้ว ชาวนานักจะเรียกกันพวกันว่า "มีวิชา" การที่คำว่า "การเรียนวิชา" ในสมัยโบราณอาจมีความหมายไปในทางการเรียนวิชาหนังสือน้อย (ซึ่งตรงกันข้ามกับสมัยปัจจุบัน) ก็เพราะตัวหนังสือไทยเพิ่งจะได้รับการจัดระเบียบให้เป็นแบบของไทยโดยเฉพาะเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๒๒, การพิมพ์ยังไม่ถึงทำให้วิชาหนังสือแพร่หลายไ้ความมาก อีกประการหนึ่ง ความจำเป็นในการเลี้ยงชีพในสมัยก่อน ไม่ขึ้นกับความรู้ในวิชาหนังสือเท่าใดนัก สถานศึกษาของชาวนานในสมัยก่อนจำกัดอยู่แต่เพียงในวัด ดังนั้นใครปรารถนาที่จะเล่าเรียนก็ต้องไปอาศัยวัดทั้งนี้จะเป็นศิษย์วัด บวชเณร หรือบวชพระก็แล้วแต่กรณี มีประเพณีสำคัญของไทยประการหนึ่งคือ ชายไทยมักจะบวชเมื่ออายุครบ ๒๐ ปี เหตุผลในการบวชอาจมีหลายประการ แต่ที่สำคัญประการหนึ่งคือ "บวชเพื่อเรียน" หรือที่เรียกกันสั้น ๆ ว่า "บวชเรียน" การบวชเรียนของคนไทยเป็นการแสดงให้เห็นความใฝ่ใจในการศึกษาของคนไทยในสมัยก่อนได้เป็นอย่างดี

ในการกล่าวถึงการศึกษาของไทยก่อนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะแยกกล่าวเป็น ๓ สมัยด้วยกัน คือ

ปรากฏในสุภานุรักษ์พระร่วง แต่สุภานุรักษ์ก็ยังเป็นที่ถกเถียงกันในหมู่นักประวัติศาสตร์ว่า พระร่วงหรือนักกลอนใดคนใดแน่ ดังนั้นผู้เขียนจึงขอเรียกอย่างกลาง ๆ ว่า สุภานุรักษ์ไทยโบราณ.

๑. การศึกษาในสมัยสุโขทัย
๒. การศึกษาในสมัยอยุธยา
๓. การศึกษาในสมัยธนบุรี และรัตนโกสินทร์ตอนต้นถึงต้นรัชกาลที่ ๕

๑. การศึกษาในสมัยสุโขทัย

ประวัติศาสตร์ไทยสมัยกรุงสุโขทัยยังมีสารสำคัญอีกหลายอย่างที่ยังคลุมเครือ ซึ่งจะต้องศึกษาค้นคว้าต่อไป เช่นปีที่ท่านขุนศรีอินทราทิตย์ขึ้นครองราชย์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงประมาณว่า คือ พ.ศ. ๑๙๔๑^๒ แต่นายบอร์ช เซเคส (George Caedes) กำหนดว่า ระหว่างปี พ.ศ. ๑๙๒๓^๓ หรือจำนวนนักวิจัยกรุงสุโขทัยว่าขึ้นที่พระองค์กันแน่ ก็ยังไม่แน่นอน^๔ ดังนั้น การกล่าวถึงการที่ศึกษาในสมัยกรุงสุโขทัย จึงยังมีความสมบูรณ์ได้ยาก

แม้ว่า ประวัติศาสตร์สมัยสุโขทัยยังขาดหลักฐานต่าง ๆ อีกมาก แต่สมัยนี้เป็นสมัยที่มีความหมายสำคัญมากต่อการศึกษาของไทยทุกยุคทุกสมัย เพราะสมัยนี้เป็นสมัยแรกที่มีตัวอักษรประจำชาติ ซึ่งนับว่าเป็นสัญลักษณ์สำคัญยิ่งของความ เป็นชาติไทย ศิลาจารึกกล่าวถึงการประดิษฐ์อักษรไทยไว้ว่า

^๒ ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา (๒๕๑๑) หน้า ๔๔.

^๓ Caedes, G., op. cit., p. 196.

^๔ ฉันทิพย์ กระแสสินธุ์ "บันทึกการประชุมครั้งที่ ๔/๒๕๐๔" แถลงงานประวัติศาสตร์ เอกสาร โบราณคดี ๑ : ๓๕ - ๓๘ มกราคม ๒๕๑๐.

"...เมื่อก่อนลายสือไทยนี้มี ๑๒๐๕ สกโมแม (พ.ศ. ๒๔๒) พอขุนรามคำแหง
หาใคร่ใจในใจ และใส่ลายสือไทยนี้ ลายสือไทยนี้จึงมีเพื่อขุนรามคำแหงไว้ " ๕

พ.ศ. ๒๔๒ จึงนับไควา เป็นการ เริ่มต้นของการที่ไทยมีตัวอักษร เป็นของตัวเอง
หลังจากที่ใช้ตัวอักษรของชาติอื่นมาก่อน ๖ และนับไควาตัวอักษรที่พอขุนรามคำแหงจัดระเบียบ
ขึ้นใหม่นี้ อำนวยความสะดวกให้แก่ผู้เรียนหนังสือมาก เพราะไม่ต้องไปเรียนอักษรขอม
อักษรมอญ หรือของชาติอื่นซึ่งใช้ปนเปกันไปในเวลานั้น แต่ตัวอักษรตามแบบของพอขุนรามคำแหง
ในระยะแรก คงจะยังไม่แพร่หลายนัก คนที่ไปศึกษาจากเจ้านาย ข้าราชการ และพระแล้ว
คงมีน้อย อย่างไรก็ตามก็ ปัจจุบันยังไม่มีหลักฐานแน่ชัดในเรื่องนี้

พอขุนรามคำแหงนอกจากพระองค์ทรงจัดระเบียบอักษรไทยแล้ว พระองค์ยังทรง
ถือว่า พระองค์เป็นครูด้วยคนหนึ่ง ดังปรากฏในศิลาจารึกว่า

" พอขุนรามคำแหง ... หาเป็นครูอาจารย์สั่งสอนไทยทั้งหลายให้รู้บุญธรรมแท้
แตกฉานมีในเมืองไทยด้วยรู้ด้วยหลวง ด้วยเกล้าด้วยหาญ ด้วยแคะด้วยแรง
หาทนจักเสมอใจได้ " ๗

นอกจากพอขุนรามคำแหงจะทรงสั่งสอนประชาชนด้วยพระองค์เองแล้ว ในวันพระ
พระองค์ยังทรงมีนาคพระสงฆ์มาสั่งสอนประชาชนด้วย ดังในศิลาจารึกว่า

" วันเดือนคัมเดือนออก* แปกวัน วันเดือนเต็มเดือนบาง** แปกวัน ฝูงปู่
ครูเถรมหาเถรชนันท์เห็นพระศาสดาธรรมแกวบาสิก ฝูงทวยจำศีล " ๘

๕ ประชุมศิลาจารึกสยาม ภาค ๑ หลัก ๑ ด้านที่ ๔ บรรทัดที่ ๔ - ๑๐ หน้า ๕๗
(ความในวงเล็บโดยผู้เขียน).

๖ ดู เชเคส, ยอด ตำนานอักษรไทย และ ขจร สุขพานิช วิชาประวัติศาสตร์
และประวัติศาสตร์ไทย สังคมศาสตร์ปริทัศน์ ฉบับพิเศษ ๑ ธันวาคม ๒๕๓๑ หน้า ๔๐.

๗ ประชุมศิลาจารึกสยาม ภาค ๑ หลัก ๑ ด้านที่ ๔ บรรทัดที่ ๑๑ - ๑๖ หน้า ๕๗.

* เดือนออก คือข้างขึ้น

** เดือนบาง คือข้างแรม

๘ ป. ด้านที่ ๓ บรรทัดที่ ๑๓ - ๑๕.

จะการเห็นคือ พระแท่นมั่งคิลลา ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในขณะที่ยังทรงผนวชอยู่ชุกกไปพบเมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๖ อนึ่ง พระสงฆ์เทศน์สั่งสอนประชาชนนี้ มีบางองค์มาจาก เมืองนครศรีธรรมราช และเที่ยวหาญในพระไตรปิฎกยิ่งนัก ยิ่งกว่าพระสงฆ์ทุกรูปในเมืองสุโขทัย - ตรีศัณาลัยอีก และเพราะพระราชนิพนธ์กิจของพ่อขุนรามคำแหงในค่านนี้ จึงทำให้

" กนิในเมืองสุโขทัยนี้ มักทาน มักทรงศีล มักโอยทาน พ่อขุนรามคำแหงเจ้าเมืองสุโขทัยนี้ ทั้งชาวแพชาวเจ้าทวยบัวทวยนาง ลูกเจ้าลูกขุนทั้งสิ้นทั้งหลาย ทั้งขุนชายฉูดฉาด ฝูงทวยมีศรัทธาในพระพุทธศาสนา ทรงศีล เมื่อพรรษาทุกคน " ^๕

สถานศึกษาของไทยในสมัยสุโขทัยคือวัด สำหรับเจ้านายและบุตรข้าราชการนอกจากวัดแล้วยังมีที่เรียนอีกแห่งหนึ่ง คือสำนักการกัมมจิต ^{๖๐} มีเจ้านายพระองค์หนึ่งซึ่งต่อมาได้ครองกรุงสุโขทัย คือ พระยาสิทธิไทย หรือพระมหาธรรมราชา ทรงได้รับการศึกษาเป็นอย่างดี และมีความแตกฉานยิ่งนัก ดังจะเห็นได้จากพระราชนิพนธ์ "ไตรภูมิพระร่วง" ของพระองค์

๒. การศึกษาในสมัยอยุธยา (พ.ศ. ๑๘๙๓ - ๒๓๑๐)

การศึกษาในสมัยอยุธยา ถ้าดูตามวรรณคดีในสมัยนั้น เช่น ขุนช้างขุนแผน จะเห็นว่าวัดเป็นแหล่งสำคัญในการศึกษา ดังนั้น การสร้างวัดทั้งของพระเจ้าแผ่นดิน เจ้านาย ข้าราชการ และชาวบ้าน จึงเป็นการสนับสนุนการศึกษาของประเทศทั้งโดยทางตรงและทางอ้อม ปัจจุบันยังไม่มีหลักฐานปรากฏเกี่ยวกับการตั้งโรงเรียนสอนหนังสือโดยตรง ก่อนรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช (พ.ศ. ๒๑๙๘ - ๒๒๓๑)

ลาตูแบร์ (La Loubere) ซึ่งเป็นเอกอัครราชทูตฝรั่งเศส (สมัยพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔, พ.ศ. ๒๑๘๖ - ๒๒๕๔) ที่มายังราชสำนักสมเด็จพระนารายณ์ ในปี พ.ศ. ๒๒๓๐ - ๒๒๓๑ ได้เล่าถึงการจัดการศึกษาของไทยในสมัยนั้นไว้ว่า

^๕ ก. คานท์ ๒ บรรทัดที่ ๘ - ๑๓.

^{๖๐} ศึกษาธิการ, กระทรวง ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ ๒๔๓๔ - ๒๔๙๓. หน้า ๒.

เมื่อได้เลี้ยงบุตรมาเติบโตใหญ่ถึงอายุ ๘ หรือ ๘ ขวบแล้ว ชาวสยามจะส่งบุตรของตนให้ไปอยู่ที่วัดกับพระภิกษุสงฆ์ พระสงฆ์นั้นเป็นอาจารย์ในวัดสอนอนุชนเหล่านี้ให้รู้จักอ่าน เขียน และนับจำนวนเลข เป็นสำคัญ ... แต่ไม่มีการสอนพงศาวดาร กฎหมาย และศาสตร์อื่น ๆ ควบ " ๑๑

จากข้อเขียนของลาลูแบร์ ทำให้ทราบได้ว่า การเรียนของไทยสมัยก่อนเป็นแบบ 3 R's (Read, Write และ Arithmetic) ซึ่งเป็นแบบที่เริ่มต้นกับในทุก ๆ แห่ง และลักษณะการเรียนของลูกชาวบ้านทั่ว ๆ ไปมุ่งเพื่อใช้ในชีวิตประจำวันมากกว่า เพราะชาวยุโรปส่วนมาก หลังจากเรียนหนังสือในวัดเมื่อเป็นเด็ก มักจะออกไปทำนา ทำสวน ค้าขาย เหมือนบรรพบุรุษของเขาแต่ก่อน สำหรับบุตรขุนนางหลังจากบวชเรียนแล้วก็ออกไปทำราชการเหมือนบิดา หรือบรรพบุรุษเหมือนกัน ๑๒ อย่างไรก็ตาม อาจจะมียุทธราชวานธรรมคาไปรับราชการได้โดยอาศัยการบวช ๑๓ แต่เรื่องนี้ไม่ปรากฏหลักฐานในสมัยอยุธยา ที่มีหลักฐานแน่นอนก็ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในสองรัชสมัยดังกล่าวมีพระสงฆ์สึกออกมารับราชการเป็นจำนวนมาก ๑๔

รัชสมัยของสมเด็จพระนารายณ์ เป็นสมัยที่รู้ถึงเรื่องการศึกษาของไทยได้ดีกว่าสมัยอื่น ๆ แต่กระนั้นก็ยังขาดรายละเอียดอยู่มาก ในสมัยนี้ก็มีโรงเรียนสอนหนังสือแล้ว เพราะ

๑๑ ลาลูแบร์, เกอ., จดหมายเหตุลาลูแบร์ฉบับสมบูรณ์ สันต์ ท. โกมลบุตร แปล เล่ม ๑ หน้า ๒๒๑ - ๒๒๒.

๑๒ วัลย์อาจ, เดวิด เค., "คณะสงฆ์เป็นเครื่องยกฐานะในสังคมไทยโบราณ" ศิลปากร, ๑๐(๑) : ๔๑ พฤษภาคม ๒๕๐๔.

๑๓ ก. หน้า ๔๑ - ๔๒.

๑๔ กุ ศิลปากร, กรม (รวบรวม) เบรียณรัชกาลที่ ๕ ๒ เล่ม และ เดวิด เค. วัลย์อาจ ด.ค.

ปรากฏในหนังสือ Relations de la France et du Royaume de Siam de 1662 a 1703 ^{๑๕} ของ ลันเย (Lanier) ว่า "ส่วนโรงเรียนของพวกเขาริที่นั้นก็ได้รับความบำรุงและมีสิทธิเท่ากับโรงเรียนอื่น ๆ ของบ้านเมือง" ^{๑๖} อย่างไรก็ตามไม่ปรากฏว่า "โรงเรียนอื่น ๆ ของบ้านเมือง" มีชื่ออะไรบ้าง ปรากฏแต่ชื่อโรงเรียนของพวกบาทหลวงที่มาเผยแผ่คริสต์ศาสนา คือ โรงเรียนศรีอยุธยา, โรงเรียนมหาพราหมณ์, โรงเรียนคอนสแตนติน โรงเรียนสามเถร และโรงเรียนแห่งชาติ (College des Nations) ^{๑๗} สำหรับชื่อโรงเรียนสามเถรได้ปรากฏชื่อต่อมาจนกระทั่งเสียกรุงศรีอยุธยาแก่พม่าเมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๐ ^{๑๘}

ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ ไทยได้ส่งนักเรียนไปเรียนที่ฝรั่งเศสด้วย มีหลักฐานปรากฏว่าส่งไป ๓ ครั้ง คือ

ครั้งแรกในปี พ.ศ. ๒๒๒๓ ส่งไปพร้อมกับข้าราชการที่ไปสืบข่าวทูตที่ส่งไปฝรั่งเศส ครั้งที่ ๑ (พ.ศ. ๒๒๒๓) กราวเรือแตก ครั้งแรกนี้ส่งไป ๖ คน ^{๑๙}

^{๑๕} ได้มีการแปลเป็นภาษาไทยในชุด ประชุมพงศาวดาร ภาค ๒๗.

^{๑๖} ประชุมพงศาวดารภาค ๒๗ ในชุดประชุมพงศาวดารของกรุงสุโขทัย เล่ม ๑๖ หน้า ๒๗.

^{๑๗} Hutchinson, E.W., "The French Foreign Mission in Siam During the XVII th Century" Journal of Siam Society, Vol. VII. pp. 31-33, E.W. Hutchinson, 1688 Revolution in Siam, pp. XVI-XVII, Adrien Launay Histoire de la Mission de Siam 1622-1811, (1920) pp. 45-46, 67-68, 118-119.

^{๑๘} เสถียร สุกใสภณ ประวัติการโรงเรียนราษฎรและทำเนียบโรงเรียนราษฎร หน้า ๒๒ - ๒๕.

^{๑๙} ประชุมพงศาวดาร ภาค ๕๕ (๒๕๐๒) หน้า ๔๑, ๔๖ ฯลฯ.

^{๑๙} ประชุมพงศาวดาร ภาค ๓๒ ในชุดประชุมพงศาวดารของกรุงสุโขทัย เล่ม ๑๕ หน้า ๕๕

ครั้งที่สอง พ.ศ. ๒๒๒๔ คราวออกพระวิสุทธิสุนทร (โกษาปาน) เป็นเอกอัครราชทูต
ในเที่ยวนี้บุตรข้าราชการคนไทยตามออกไปศึกษาวิชาฝรั่งเศสอีก ๑๒ คน" ๒๐

ครั้งที่สาม พ.ศ. ๒๓๓๑ คราวสมเด็จพระนารายณ์ทรงโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้มาดหลวง
ทาชาร์ด (G. Tachard) เป็นเอกอัครราชทูต คราวนี้มี "ไทยหนุ่ม ๆ ๕ คน ไทยหนุ่ม ๆ
เหล่านั้นล้วนแต่เป็นบุตรผู้ดีตระกูลสูง และจะไปยังประเทศฝรั่งเศส เพื่อเข้าไปเล่าเรียนใน
มหาวิทยาลัย หุยส์เลอกรัง..." ๒๑

ภายหลังที่นักเรียนไทยชุดที่ ๓ ออกเดินทางไปแล้วได้เกิดความฉันทปรารถนาทางการเมือง
ของกรุงศรีอยุธยา โดยพระเพทราชาทำการปฏิวัติและขับไล่ชาวฝรั่งเศสออกจากประเทศ และ
ตามสัญญาสันติภาพระหว่างพระเพทราชากับมองซิเออร์เคฟาช เมื่อวันที่ ๔ ตุลาคม พ.ศ. ๒๓๓๑
ไคร้บุไวทอนหนึ่งว่า ฝรั่งเศสจะส่งข้าราชการไทยและนักเรียนไทยที่ยังตกค้างอยู่ที่ฝรั่งเศส
กลับคืนมาไทยทั้งหมด ๒๒ แต่หาเสียค่ายที่ไม่มีหลักฐานแสดงให้เห็นว่านักเรียนไทยหรือข้าราชการ
ไทยที่ผ่านฝรั่งเศสมาแล้ว ได้ปรับปรุงประเทศไปสู่ความเจริญยิ่งขึ้นอย่างไรบ้าง

ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ ได้มีหนังสือแบบเรียนภาษาไทยเล่มแรกของเมืองไทยเกิดขึ้น

๒๐ ประชุมพงศาวดาร ภาค ๓๔ เล่ม ๒๐ หน้า ๑๔๑.

๒๑ ประชุมพงศาวดาร ภาค ๒๗ เล่ม ๑๖ หน้า ๓๗๔ และ กุ. เสทอน สุภโสภณ
ด.ด. หน้า ๒ - ๓ สำหรับการติดต่อทางการทูตระหว่างไทยกับฝรั่งเศสสมัยอยุธยา
ดู สมจัย อุนมานราชชน การทูตของไทยสมัยอยุธยา.

๒๒ ประชุมพงศาวดาร ภาค ๒๗ เล่ม ๑๖ หน้า ๒๔๔ - ๒๔๖.

คือหนังสือจินตมณี^{๒๓} หนังสือนี้แต่งโดยพระโหราธิบดี จินตมณีได้ใช้เป็นแบบเรียนตั้งแต่สมัยสมเด็จพระนารายณ์มาจนถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (คือเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้พระยาสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) เมื่อครั้งยังเป็น หลวงลารประเสริฐ เรียบเรียงหนังสือรูด มุลบทบรรพกิจ วาหนิศันทรอักษรประโยก สังโยคพิธาน ไพบูลย์วิจารณ์ พิศาลการันต์ เป็นแบบสอนหนังสือไทยขึ้นไว้แทนหนังสือรูดคังกลาวนี้ พิมพ์ครั้งแรกใน พ.ศ. ๒๔๑๔) และได้ใช้ไต่ตั้งแต่เริ่มหัดอ่านจนถึงหัดเรียนรูวรรณคดี และอักษรศาสตร์ไทยชั้นสูง^{๒๔}

เนื้อหาของหนังสือจินตมณี ประกอบด้วย . . .

คำที่ออกเสียงอย่างเดียวกัน แต่เขียนต่างกัน เช่น พระบาท บาทรพระสงฆ์
บาท เชือกคลอง เงินบาท บาท
ตัวอย่างคำที่ ๒ ส.ค.ษ.
คำที่เขียนคล้าย ใ (ไม้ม้วน) และ ใ (ไม้มลาย)
การจำแนกอักษร ๓ หมู่
การแจกดูก
การผันอักษร
อธิบายวิธีแกว่ง ภาพ กลอน โคลง ฉันท^{๒๕}

^{๒๓} นี่เป็นความเชื่อแต่เดิมมาโดยการสันนิษฐานของสมเด็จพระยาคำวรวงราชานุภาพ แต่ภายหลัง นายจอร์ สุขพานิช ได้ไปพบวินตมณีนอกฉบับหนึ่ง ซึ่งปัจจุบันเรียกว่า จินตมณีฉบับพระเจ้าบรมโกศที่ Royal Asiatic Society ณ กรุงลอนดอน วินตมณีฉบับที่พบใหม่นี้ไ้รูปแบบที่ต่างไว้อย่างชัดเจน และตรงกับรัชสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ นายจอร์ สุขพานิช ได้ให้ความเห็นกับยูเรเนียนว่า จินตมณีฉบับที่แต่งก่อนฉบับนี้ที่ปรากฏ ก็อาจมีกึ่งยังไม่พบ

^{๒๔} ศิลปการ, กรม (รวบรวม) จินตมณีเล่ม ๑ - ๒ และบันทึกเรื่องหนังสือจินตมณี
หน้า กำนว.

^{๒๕}
ก. หน้า ๑ - ๘๒.

หนังสือ จินตานิ คามบันทึกเรื่อง หนังสือจินตานิ ของนายชนิต อยู่โพธิ์ ปรากฏว่า มีแตกต่างกันถึง ๔ ประเภท คือ

๑. จินตานิ ฉบับความแปลก
๒. จินตานิ ฉบับความพอง
๓. จินตานิ ฉบับพระนิพนธ์ของกรมหลวงวงษาธิราชสนิท ทรงนิพนธ์ในปี

พ.ศ. ๒๓๘๒

๔. จินตานิ ฉบับหมอบรัดเลย์ รวบรวมพิมพ์จำหน่าย ^{๒๖}

การที่หนังสือจินตานิแตกต่างกันไปเช่นนี้ นายชนิต อยู่โพธิ์ ได้ให้เหตุผลไว้ว่า

" โดยเหตุที่หนังสือจินตานิเป็นแบบคำราเรียนภาษาไทย และใครกันแพร่หลาย มาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา ในสมัยซึ่งยังไม่มีกรพิมพ์เรือนั้น จำเป็นอยู่เอง ที่ผู้เฒ่าผู้แก่จะท่องจนชวาหาตนฉบับมาขอคัดลอกไว้ และสมุดที่ใครคัดลอก ก็ไม่อะไรยังขึ้น และสละวกไปกาสมุดไทย จึงเมื่อคัดลอกกันสืบ ๆ มา หลายยุคหลายตอ เขาก็ยืมวิปลาศคลาดเคลื่อนไป ข้าพเจ้ามีสิทธิเป็นเจ้าของสมุด ใดความรูความเห็นอันใดมาจากไหนใหม่ ก็เขียนเพิ่มเติมลงไปในสมุดนั้น หรือ เห็นมีหมากระดากวางก็คัดเขียน เรื่องอันบรรจลงไปโดยที่ผู้คัดคำรายาเกร็ด เมื่อสมุดขาดก็อาจเอาตอนตอกลาง กลางตอท้าย ปลายตอตนตามเรื่องของ สมุดไทย จึงเป็นเหตุให้ปะปนสับสนกัน เหตุอันฉบับพิมพ์จึงแตกต่างกันมาก่าง นอยบาง อันเป็นธรรมชาติของหนังสือที่ใช้เป็นแบบเรียน ไม่จำเพาะแต่จินตานิ . ถ้ามัวแต่ใคมีผู้นิยมมากและใช้เรียน... ย่อมวิปลาศคลาดเคลื่อนแตกต่างกันมาก ยิ่งมีมากฉบับก็ยิ่งมีต่างกันออกไปมากขึ้น " ^{๒๗}

^{๒๖}

ก. หนา ๑๒๕ - ๑๔๔ และถ้านับจินตานิฉบับพระเจ้าบรมโกศถวาย จะเป็น ๕ ประเภท.

^{๒๗}

ก. หนา ๑๔๔ - ๑๔๕.

การศึกษาของไทยหลังสมัยสมเด็จพระนารายณ์จะมีความเจริญและความเสื่อมประการใดบ้างไม่อาจจะทราบได้ เพราะขาดหลักฐาน แต่มีข้อที่น่าสังเกตประการหนึ่งในสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ (พ.ศ. ๒๒๙๕ - ๒๓๐๒) การศึกษาทางด้านอักษรศาสตร์ก็จะเจริญขึ้นมาก ดังจะเห็นได้จากมีกวีนิพนธ์เกิดขึ้นเป็นจำนวนมาก นับแต่พระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ, เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์, เจ้าฟ้าหญิงกุนทล และ เจ้าฟ้ามงกุฎ พระมหานาคคทาทราย และ หลวงศรีปริชา (เข่ง)

๓. การศึกษาในสมัยกรุงธนบุรี และรัตนโกสินทร์ ถึงต้นรัชกาลที่ ๕ (พ.ศ. ๒๓๑๐ - ๒๔๑๓)

ในการรุกรานกรุงเก่าครั้งที่ ๒ กรุงศรีอยุธยาเสียหายอย่างยับเยิน มีผู้คนล้มตาย เพราะการรบ ป่วยไข้ และอดอาหารประมาณ ๒๐๐,๐๐๐ คน^{๒๔} พม่าได้เผาไฟเผาฉาญบ้านเรือนและทำลายชาวของต่าง ๆ อยู่ถึง ๑๕ วัน^{๒๕} ดังนั้น ในสมัยกรุงธนบุรี (พ.ศ. ๒๓๑๐ - ๒๓๕๕) การฟื้นฟูประเทศให้เข้มแข็งโดยเร็ว เพื่อเตรียมรับมือกับพม่า และการหาอาหารเลี้ยงประชาชนซึ่งอดอยากและยากจน จึงเป็นงานรีบด่วนเห็นดังอันใด ประชาชนทั่ว ๆ ไปต้องพะวงถึงการหาเงินเพื่อยังชีพยิ่งกว่าที่จะให้ความสนใจถึงการศึกษาของบุตรหลานใด อย่างไรก็ดี สำหรับเจ้านายและข้าราชการ การศึกษายังเป็นสิ่งจำเป็นอยู่มาก ดังจะเห็นได้จากเมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ขณะยังทรงพระเยาว์ ในตอนนั้นพระรชบิดา คือ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ยังเป็นข้าราชการธรรมดาบริหารการอยู่กับสมเด็จพระเจ้าตากสิน ทรงใฝ่ไปฝากให้ศึกษาอักษรสมัยในสำนักพระวันรัตน์ (ทองอยู่) วัดบางหว้าใหญ่^{๒๖}

^{๒๔} พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา (๒๔๑๑) หน้า ๖๐๓.

^{๒๕} พระราชพงศาวดาร ภาค ๓๕ (๒๔๐๒) หน้า ๘๖.

^{๒๖} คำทรงราชูปถัมภ์, สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว, พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๒ เล่ม ๑ (๒๔๐๕) หน้า ๕.

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ. ๒๓๒๕ – ๒๓๕๒) ไทยยังเตรียมพร้อมเพื่อรับมือกับพม่าเกือบตลอดรัชกาล เพราะในตอนต้นรัชกาล (พ.ศ. ๒๓๒๕) พม่าได้ทุ่มเทกำลังซึ่งมากกว่าไทยประมาณ ๒ เท่า เข้าโจมตีไทยถึง ๕ จุดด้วยกัน ^{๓๑} ดังนั้น การศึกษาในวัดก็ทำไม่ได้เท่าที่ควร แต่พอถึงรัชกาลที่ ๒ (พ.ศ. ๒๓๕๒ – ๒๓๖๗) และรัชกาลที่ ๓ (พ.ศ. ๒๓๖๗ – ๒๓๘๔) จึงนับได้ว่าบ้านเมืองมีความสงบสุขพอสมควร ในรัชกาลที่ ๓ ปรากฏว่าพระองค์ทรงมีศรัทธาในพระพุทธศาสนาและโปรดปรานการสร้างวัดมาก ถึงกับมีเรื่องเล่ากันว่า "ใครสร้างวัดถวายมากจะได้เป็นขุนโปรดปราน" ^{๓๒} ดังนั้น การที่มีการสร้างวัดและปฏิสังขรณ์วัดมากในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น จึงย่อมเป็นการสนับสนุนการศึกษาในวัดไปด้วย การศึกษาในสมัยนี้ยังคงมีศูนย์กลางอยู่ในวัดเหมือนสมัยอยุธยา ดังที่สังฆราชปาลเลกซ์ (Jean-Baptiste Pallegoix) ^{๓๒} เล่าไว้ว่า

" ภายหลังหรือบางครั้งก็ก่อนหน้านั้น โจนจู, บิชอปมารคาจะส่งบุตรของตนไปวัด เพื่อให้เรียนอ่านและเขียน พวกเด็กจะรับใช้พระสงฆ์โดยการเป็นฝีพายหรือศิษย์วัด พระสงฆ์แบ่งอาหารที่ได้รับบริจาคทานให้ แจกก็สอนให้ ทานหนังสือไปวันละเล็กน้อย " ^{๓๓}

^{๓๑} คำทรงราชบัญชาพ. สมเด็จพระมหา ไทยรพพม่า สงครามครั้งที่ ๑ สมัยรัตนโกสินทร์.

^{๓๒} สังฆราชปาลเลกซ์ เข้ามาเมืองไทยในรัชกาลที่ ๓ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๒ (ค.ศ. ๑๘๓๐) และถึงแก่มรณภาพในเมืองไทย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๕ (รัชกาลที่ ๔) หนังสือของท่านคือ เล่าเรื่องกรุงสยาม (*Description du royaume Thai ou Siam*) เขียนขึ้นใน พ.ศ. ๒๓๘๗ ขณะกลับไปฝรั่งเศสเพื่อพักผ่อนและเยี่ยมญาติหลังจากอยู่ในเมืองไทยแล้วถึง ๒๔ ปี.

^{๓๓} ปาลเลกซ์, สังฆราช เล่าเรื่องกรุงสยาม สันต์ ท. โกมลบุตร แปล หน้า ๒๐๖.

จะเห็นว่าลักษณะของการเล่าเรียนในวัดสมัยรัตนโกสินทร์ตามที่สังฆราชปาล เดกัวซ์
เล่าไว้ เหมือนกับสมัยอยุธยา ที่ลาซุแบร์เล่าไว้ก่อน ยังไม่มีอะไรเปลี่ยนไปจนเด่นชัด ชาวบ้าน
ที่นั่นจะกิน, กินที่สนใจในการศึกษา, ตลอดจนข้าราชการ ต่างก็ยังนิยมส่งบุตรหลานไปเล่าเรียน
หนังสือในวัด ส่วนจะเป็นสำนักใดก็ตามแล้วแต่สภาพความเป็นอยู่ และความใกล้ชิดกับสำนักนั้น ๆ
เป็นเกณฑ์ สำหรับการศึกษาราชของพระบรมวงศานุวงศ์ โดยเฉพาะพระเจ้าลูกเธอ มีการศึกษา
แตกต่างไปทางหาก คือเรียนกันในพระบรมมหาราชวัง ดังที่สมเด็จพระบวรราชานุภาพทรง
เล่าไว้ว่า

" การศึกษาของพระเจ้าลูกเธอ ดูเหมือนจะมีระเบียบมาแต่รัชกาลที่ ๑
(บางทีจะตามอย่างกรุงศรีอยุธยา) ในมาจนในสมัย เมื่อฉัน เริ่มศึกษา
ถ้าเรียกตามคำที่ใช้ในการศึกษาทุกวันนี้ ชั้นปฐมศึกษาเรียนต่อครูผู้หนึ่ง
ในพระราชวัง เหมือนกันทั้ง พระองค์ชายและพระองค์หญิง พอพระชันษาได้
๓ ขวบ ก็ตั้งตนเรียนหนังสือไทยไปจนพระชันษาราว ๘ ขวบ จึงเริ่มเรียน
ชั้นมัธยมศึกษาภาคต้น ถึงชั้นมัธยม การเล่าเรียนของพระองค์ชายกับ
พระองค์หญิง เริ่มแยกกัน พระองค์ชายเรียนต่อครูผู้ชาย พระองค์หญิงเรียน
ต่อครูผู้หญิง เพราะวิชาที่เรียนตอนนั้นฝึกกัน พระองค์ชายเริ่มเรียนภาษาแขก
พระองค์หญิงก็เริ่มฝึกหัดการเรือน แต่คงเรียนภาษาไทยควบอ่านหนังสือเรื่อง
ต่าง ๆ เหมือนกันทั้งพระองค์ชายและพระองค์หญิง การฝึกหัดกิริยามรรยาท
ก็เหมือนกันตั้งแต่นั้นนี้ เขตของการเรียนชั้นมัธยมศึกษาตอนต้นไปจนถึง โสกันต์
(พระองค์ชายพระชันษา ๑๓ ปี พระองค์หญิงพระชันษา ๑๑ ปี) แต้นเรียน
วิชาชั้นมัธยมศึกษาปลาย คือพระองค์ชายทรงผนวชเป็นสามเณร เรียนพระธรรม
กับฝึกหัดปฏิบัติพระวินัย Discipline และเริ่มเรียนศิลปวิทยาเฉพาะอย่าง
ที่ขอบพระอภัยาคัย ทรงผนวชอยู่พรรษา ๑ บ้าง กว้านบ้าง จึงลาผนวช
(ที่ทรงผนวชอยู่จนอุปสมบทเป็นพระภิกษุชั้นน้อย) เมื่อลาผนวชแล้วทอดออกมา
อยู่นอกพระราชวัง แล้วเรียนวิชาเฉพาะอย่างแต่นั้นมา การเรียนเฉพาะวิชา
ในสมัยนั้นอาศัยไปฝึกอยู่ในสำนักผู้เชี่ยวชาญด้วยยังไม่มีโรงเรียน แคว้นา

รัฐประศาสตร์และราชประเพณีนั้น เจ้านายได้เปรียบจนจำพวกอื่น เพราะมีตำแหน่งเข้าเฝ้าในท้องพระโรง...ได้เรียนคหบดีฟังกคิตีเจ้าหน้าทีกราบบังคมทูล และที่พระเจ้าอยู่หัวทรงบัญชาการมาแต่ยังเยาว์วัย...การศึกษาชั้นนี้ตลอดเวลา รวม ๖ ปี จนพระชันษาได้ ๒๑ ปี ถึงเขตอุดมศึกษา ทรงผนวชอีกครั้ง ๑ เป็นพระภิกษุ ศึกษาพระธรรมวินัยกับทั้งวิชาอาคมชั้นสูง ชักชวนให้เจ้าชายหญิงเปรียบเหมือนอย่างเขามาหาวิทยาลัย เมื่อลาผนวชก็ไปสำเร็จการศึกษา สามารถรับราชการได้เท่านั้นไป ส่วนเจ้านายพระองค์หนึ่งนั้น ตั้งแต่โสกันต์แล้วก็ทรงศึกษาวิชาความรู้ชั้นสูงขึ้นไปเป็นลำดับ นับแต่ศึกษาศิลปกรรม และฝึกหัดวิชาการเรือน และเริ่มเรียนวิชาเฉพาะประเภท อันชอบพระอัชฌาศัยสืบเนื่องไป จนอำนวยการต่าง ๆ ในหน้าที่ของขัตติยนารี ได้โดยลำพังพระองค์ " ๓๔

จากพระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวัญวิมลคุณากรข้างบนนี้ จะเห็นได้ว่าการศึกษาของพระเจ้าลูกเธอต้องใช้เวลาไม่ต่ำกว่า ๔๒ ปี กว่าที่จะสำเร็จการศึกษา ซึ่งพอ ๆ กับเวลาที่ต้องใช้จนกว่าจะสำเร็จชั้นมหาวิทยาลัยในปัจจุบัน แต่มีข้อสังเกตว่า วิทยาการที่เรียนมักจะเป็นวิทยาการตามแบบเก่า ความรู้ตามแบบใหม่ เช่น วิทยาศาสตร์ การคำนวณชั้นสูง และอื่น ๆ ยังไม่มี จนกว่าในรัชกาลที่ ๓ จึงได้มีเจ้านายหลายพระองค์ได้ศึกษาหาความรู้ตามแบบตะวันตก เช่น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งยังทรงผนวช, พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เวลานั้นยังเป็นเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์, สมเด็จพระบรมมหาราชวังสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) เมื่อครั้งยังเป็น หลวงสิทธิไชยเวรมหาคเล็ก, กรมหลวงวงศาธิราชสนิท, กรมหลวงมหิศวรินทรากรมเรศ เป็นต้น ๓๕ อนึ่งจะเห็นว่าเจ้านายที่ลาผนวชแล้ว ยังต้องออกมาเรียนวิชาเฉพาะอย่างทีนอกวัง สถานที่เรียนวิชาเฉพาะพวกนี้ได้แก่สำนักต่าง ๆ ทั้งที่เป็นสำนักสงฆ์

๓๔ คำทรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา เทวัญวิมลคุณากร ความทรงจำ (๒๔๐๒) หน้า ๕ - ๑๐.

๓๕ คำทรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา "ตำนานการที่ไทยเรียนภาษาอังกฤษ" ประชุมพระนิพนธ์เบ็ดเตล็ด (บางเรื่อง) (๒๔๐๑) หน้า ๓ - ๖.

และของชาวบ้าน

ในรัชกาลที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ มีปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่จะเป็นเครื่องส่งเสริมการศึกษาให้แพร่หลายเกิดขึ้น ปัจจัยดังกล่าวคือการมีแท่นพิมพ์ตกเข้ามาในเมืองไทย เรื่องนี้ปรากฏในบันทึกประจำวันของหมอบริดเลย์ (Dr. D. B. Bradley) เมื่อวันที่ ๘ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๓๗๕ ว่า

"วันนี้เรือใบอังกฤษชื่อ เอมมา มะคิลคา นิสเตอร์จันเสน เป็นกัปตัน มาจากสิงคโปร์ถึงกรุงเทพฯ นำเครื่องพิมพ์มาให้พวกมิชชันนารีคณะ เอ.บี.ซี.เอฟ. เอ็ม. * ๒ เครื่อง...กับกระดาษพิมพ์ ๑๐๐ ริม พวกมิชชันนารีมีเครื่องพิมพ์อย่างเก่าซึ่งทำด้วยไม้และแท่นเป็นหินอยู่เครื่องหนึ่งแล้ว พร้อมด้วยตัวพิมพ์อักษรไทยบ้างเล็กน้อย หมอบริดเลย์นำมาจากสิงคโปร์ และได้พิมพ์หนังสือไทยขึ้นด้วยเครื่องนี้เป็นครั้งแรก เมื่อวันที่ ๓ มิถุนายน พ.ศ. ๒๓๗๕ ครั้นวันที่ ๒ กรกฎาคม พวกมิชชันนารีคณะแบปติสม์ได้รับเครื่องพิมพ์จากประเทศอเมริกา...กับกระดาษและเครื่องใช้ในการพิมพ์หนังสือต่าง ๆ ครบที่จะตั้งเป็นโรงพิมพ์ขึ้นเป็นพิเศษได้ทีเดียว " ๓๖

การนำเครื่องพิมพ์หนังสือเข้ามาในประเทศไทย เป็นประโยชน์แก่การศึกษามาก เพราะแต่เดิมหนังสือไทยต้องใช้วิธีคัดลอกต่อ ๆ กัน ซึ่งเป็นการเสียเวลาและสิ้นเปลืองแรงงานมาก ทั้งอาจผิดพลาดได้ง่าย ด้วยเหตุนี้จึงทำให้การศึกษาในสมัยก่อนต้องจำกัดวงอยู่แต่พระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนาง และผู้นับจะกินทั้งหลาย แต่ครั้นมีการพิมพ์หนังสือภาษาไทยขึ้นแล้ว

*

A. B. C. F. M. = American Board of Commissioners for Foreign Missions.

๓๖

ประชุมพงศาวดารภาค ๓๑ เล่ม ๔ หน้า ๑๐๗ - ๑๐๘ และดู ขจร สุขพานิช "กำเนิดแท่นพิมพ์และตัวพิมพ์ภาษาไทย" การแรกของหนังสือพิมพ์ในประเทศไทย หน้า ๑ - ๑๕.

(การพิมพ์หนังสือเริ่มในยุโรปครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๑๔๙๙ และมาถึงไทยช้าไปประมาณ ๒๐ ปี) การสำเนาหนังสือเป็นจำนวนมากในเวลาอันรวดเร็วก็ไม่น่าเป็นปัญหาอีกต่อไป อย่างไรก็ตามก็เห็นพิมพ์ที่ตกเข้ามาในเมืองไทยครั้งแรกนี้ พวกมิชชันนารีใช้ในประโยชน์ของพวกเขา คือใช้พิมพ์สอนศาสนามากกว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเคยโปรดฯ ให้จำพิมพ์ใบปลิวประกาศห้ามสูบฝิ่นจำนวน ๔,๐๐๐ ฉบับเพียงครั้งเดียว ตกถึงปี พ.ศ. ๒๔๐๑ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์หนังสือราชกิจจานุเบกษาโดยโรงพิมพ์หลวงออกมา^{๓๗}

การศึกษาในวัด

สิ่งที่ได้กล่าวมาในตอนต้น ๆ ว่า วัดเป็นศูนย์กลางสำคัญของการศึกษามาตั้งแต่สมัยสุโขทัย^{๓๘} และวัดคงมีบทบาทนี้เรื่อยมาจนสมัยรัตนโกสินทร์ ดังนั้นจึงเป็นการสมควรที่จะได้กล่าวถึงรายละเอียดของการเรียนการสอนในวัดบ้าง ทั้งนี้โดยอาศัยเรื่อง " โบราณศึกษา " ของพระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาละลักษมณ์) และเรื่อง " ชีวิตชาวไทยสมัยก่อน " ของพระยาอนุมานราชธน (เสฐียรโกเศศ) ประกอบกัน

วัดเป็นศูนย์กลางของหมู่บ้าน และหมู่บ้านแทบทุกหมู่บ้านจะมีวัดอย่างน้อยหนึ่งวัด บางหมู่บ้านอาจมีวัดหลายวัด ทั้งนี้เป็นไปตามขนาดของหมู่บ้าน วัดทุกวัดย่อมมีเด็กที่เรียกว่า " ศิษย์วัด " คอยรับใช้พระสงฆ์อยู่จำนวนหนึ่ง แต่พระสงฆ์ทุกองค์ไม่ใช่ว่าจะมีความรู้ทางหนังสือไปทั้งหมด " คงมีที่รู้แต่กลางองค์เท่านั้น " ^{๓๙} ดังนั้นศิษย์วัดแต่ละคนจึงไปแนวจะได้เรียนหนังสือกันทั้งหมด

^{๓๗} ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ เล่ม ๑ (๒๔๑๑) ประกาศที่ ๑๑๖.

^{๓๘} บทบาททางค่านอื่น ๆ ของวัด กู แสง จันทรงาม "พุทธศาสนากับสังคมไทยปัจจุบัน" สังคมศาสตร์ปริทัศน์ ๖ (๓) : ๖ - ๑๖ ธันวาคม ๒๕๑๑ - กุมภาพันธ์ ๒๕๑๒.

^{๓๙} อนุมานราชธน, พระยา ชีวิตชาวไทยสมัยก่อน (เสฐียรโกเศศ นามแฝง) หน้า ๑๔๕.

เกี่ยวกับสามเณร และพระ ที่มีความรู้ในสมัยอยุธยา มีกฎหมายออกมาฉบับหนึ่ง คือ พระไอยการตำแหน่งนายทหารหัวเมือง (พ.ศ. ๑๙๔๙, สมัยพระบรมไตรโลกนาถ) เพื่อเป็นการส่งเสริมให้ไปศึกษาพระธรรม โดยให้ศึกษากว่าพระสงฆ์ธรรมคา ความในพระไอยการตำแหน่งนายทหารหัวเมืองมีว่า

" สามเณรธรรม เสนอ ๓๐๐ สามเณรที่มีครูธรรมเสนอ ๒๐๐ ภิกษุ-
ธรรมเสนอ ๒๐๐ ภิกษุที่มีครูธรรมเสนอ ๔๐๐ พระครูธรรมเสนอ
๒๔๐๐ พระครูมีครูธรรม ๑๐๐๐ พราหมณ์ศิลปศาสตร์เสนอ ๔๐๐

พราหมณ์เสนอ ๒๐๐ ทาปะชาธรรมเสนอ ๒๐๐ ทาปะชาที่มีครูธรรม
เสนอ ๑๐๐ " ๔๐

จะเห็นได้ว่า สามเณรและภิกษุ ที่ธรรมมีศึกษากว่าสามเณร และภิกษุ ที่ไม่ธรรม
เป็น ๑๐๐ และ ๒๐๐ มีพระครูที่ธรรมมีศึกษากว่าที่ไม่ธรรมถึง ๔๐๐ ดังนั้นจึงน่าที่ภิกษุ
สามเณร ฯลฯ จะชวนชวนไปศึกษาพระธรรม และถ้าเป็นเช่นนั้น เด็ก ๆ ศิษย์จะได้รับผล
พลอยได้ไปค่าย เพราะภิกษุสามเณร ฯลฯ ที่จะศึกษาพระธรรมใดของรัฐบาลหนังสือ เมื่อมี
ความรู้ก็สอนเด็กศิษย์วัด หรือบุคคลอื่น ๆ ได้

เด็ก ๆ ที่มีโอกาสได้เรียนหนังสือที่วัด คงจะเป็นบุตรข้าราชการ ชูนางเป็นส่วนใหญ่
เด็กลูกชาวบ้าน - ถ้าใครมีโอกาสได้เรียนก็นับว่าเป็นเด็ก เกราะหัด สำหรับเด็กลูกชาวบ้านที่
ยากจนที่ไปอาศัยวัด หรือพ่อแม่เด็กให้เป็นที่นอนแก้ววัด แม่จะอยู่กับวัด ก็คงมีโอกาสได้เรียนน้อย
คงต้องคอยรับใช้พระและบริวาร เพื่อนฝูงมากกว่า ประกอบกับความจำเป็นที่จะต้องใช้เวลาหนังสือ
ก็ไม่มีหรือมีน้อยมากเลย

สถานที่เรียนของเด็กในวัดตามปกติคือ หอฉัน หรือระเบียบกุฏิ หนึ่งห้อง ๆ พระสอน
ลูกศิษย์ได้ ๔ - ๕ คน แต่บางครั้งสูงถึง ๑๕ คนก็มี การสอนหรือที่เรียกว่า " ต่อหนังสือ " โดยปกติจะเริ่มเมื่อพระฉันจันทน์เช้าแล้ว (หลัง ๘.๐๐ น.) ไปหยุดพักเรียนครั้งแรกเมื่อจวนเพล

เพื่อนักเรียนจะได้เตรียมจัดสถานที่และอาหารสำหรับพระฉันเพล (นักเรียนที่เป็นศิษย์วัดจะหยุดเรียนก่อน การปฏิบัติเช่นนี้ยังคงมีอยู่ในต่างจังหวัดโดยเฉพาะโรงเรียนในชนบท คือพอได้ขึ้นเสี้ยงบลงเพล นักเรียนที่เป็นศิษย์วัดจะขออนุญาตครูเพื่อไปรับบิณฑบาตในหมู่บ้านและนำไปถวายพระ) เมื่อพระฉันเพลเสร็จประมาณ ๕ โมงครึ่ง หรือเที่ยง ท่านมักจะปล่อยให้เด็กเรียนท่องเรียนไปตามลำพัง และท่านจะจำวัด ในตอนที่พระจำวัดนี้ เด็กมักจะเล่นมากกว่าเรียน ต่อเมื่อพระตื่นจากการจำวัด (เวลาตอนนี้ไม่แน่นอนนักแล้วแต่พระแต่ละองค์ พระยาปริยัติธรรมธาดา กำหนดว่าประมาณ ๑๓.๓๐ - ๑๔.๐๐ น. แต่พระยาอนุมานราชธนกำหนดเวลาเป็น ๑๖.๐๐ น.) จึงมีการทดสอบหรือคุณผลการเรียนของแต่ละคน ตกค่ำจะมีการเรียนกันอีก แต่ที่พระจะต่อให้คือ กี่ล ๕, กี่ล ๘, คำอาราธนาสี่ล อาราธนาธรรม และบทสวดมนต์ที่เรียกว่า ๗ คำนาน

อุปกรณ์การเรียนในสมัยก่อนไม่มีอะไรมาก เพียงแต่มีกระดานขีวสำหรับเขียนไม้บรรทัด และดินสอหินก็พอ อุปกรณ์ดังกล่าวสามารถทำขึ้นได้เองโดยไม่ต้องซื้อ หนังสือเรียนในชั้นต้น ๆ ไม่มีอะไรจำเป็มากนัก (ถึงจำเป็นก็หาได้ยาก เพราะสมัยก่อนเครื่องพิมพ์ยังไม่ดี) ต่อเมื่อเรียนสูงขึ้นจึงมีความจำเป็มากขึ้น แต่หนังสือสมัยก่อนต้องคัดลอกกันด้วยมือ ถึงมีขายก็แพงมาก เกินกว่าคนทั่ว ๆ ไปจะซื้อได้ หนังสือเรียนพอตกถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เท่าที่พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาละลักษมณ์) สืบค้นได้มีอยู่ ๕ เล่ม คือ

๑. ประถม ก ก ^{๔๑}
๒. สุนันทกุมาร
๓. ประถมมาลา ^{๔๒}
๔. ประถมจินตมณี เล่ม ๑ (แต่งในสมัยพระนารายณ์)

๔๑, ๔๒

หนังสือทั้งสองเล่ม สันนิษฐานว่า แต่งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ฐานอธิบายของกรมศิลปากร ใน ประถม ก. ก ประถม ก. ก หักอ่าน ประถมมาลา อักษรนิติ หน้า ๑.

๕. ประถมจีนคามณี เล่ม ๒ (แต่งในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า-
เจ้าอยู่หัว) ๔๓

จะเห็นว่า การเรียนหนังสือในวัด เรียนเกี่ยวกับการอ่านและเขียนหรือภาษามากกว่า
ส่วนวิทยาศาสตร์ กฎหมายหรือประวัติศาสตร์ยังไม่มี ซึ่งก็เป็นไปดังที่ลาดูแบร์ได้กล่าวไว้
ดังที่ได้อธิบายมาแล้ว

การเรียนในวัดเท่าที่กล่าวมาเป็นเรื่องของเด็กชาย เด็กหญิง ที่จะมีโอกาสเรียนรู้
หนังสือนั้นหายาก ว่าจะไปเรียนกับพระในวัดพร้อมกับเด็กชายไม่ได้ ประกอบกับความกลัวของ
บิดามารดาเด็กหญิงในเรื่องต่าง ๆ เมื่อบุตรของตนรู้หนังสือแล้ว จึงทำให้เด็กหญิงไม่ได้เรียน
หนังสือนอกจากเจ้าชายชั้นสูง และบุตรขุนนางผู้ใหญ่ส่วนมาก เมื่อโตขึ้นหมอยกช่วยบิดามารดาทำงาน
บ้าน ซึ่งเป็นการเรียนรู้วิชาการเรียนไปในตัว เพื่อเตรียมตัวเป็นแม่บ้านที่คิดต่อไป

มีปัญหาที่น่าสนใจเกี่ยวกับการศึกษาในวัด คือ การศึกษาแบบนี้ได้รับความสำเร็จแค่ไหน
เกี่ยวกับเรื่องนี้ สังฆราชปาลเลกซ์ ได้กล่าวไว้ว่า

" ปรากฏว่า จากจำนวนเด็ก ๑๐๐ คน ที่อยู่วัดมาตั้งแต่ ๔ ถึง ๑๐ ปี จะมีอยู่ราว
สัก ๒๐ คน เท่านั้นที่อ่านหนังสือออก และสัก ๑๐ คน เท่านั้นที่เขียนหนังสือได้พอ
เมื่อพ้นจากวัดไป " ๔๔

และพระยาอนุมานราชธนก็ได้กล่าวไว้ใน "ชีวิตชาวไทยสมัยก่อน" ตอนหนึ่งว่า

" เด็กชายลูกชาวบ้าน ซึ่งมีโอกาสได้เล่าเรียนหนังสือที่วัดโดยมากรู้หนังสือเพียง
อ่านออกเขียนได้อย่างงู ๆ ปลา ๆ เท่านั้น ใช้การอะไรในเรื่องหนังสือไม่ใคร่
ได้ " ๔๕

๔๓ ปรีดิศวรรมธาค, พระยา โบราณศึกษา หน้า ๓๑.

๔๔ ปาลเลกซ์, สังฆราช ล.ก. หน้า ๒๐๖.

๔๕ อนุมานราชธน, พระยา ล.ก. หน้า ๑๔๔.

ดังนั้นในแง่ของคุณภาพทางหนังสือ การศึกษาในวัดได้รับความสำเร็จน้อยมาก แต่เรื่องนี้เป็นเรื่องที่เฝ้าสังเกตกัน ถ้าจะคำนึงถึงข้อเท็จจริงบางประการ เช่น

๑. ความรู้ของพระที่สอน
๒. ความตั้งใจของพระที่สอน
๓. ความตั้งใจของเด็กที่เรียน
๔. ความจำเป็นในการใช้วิชาหนังสือที่ใกล้เขาเรียนมา
๕. เวลาที่ใช้ในการเรียน
๖. สิ่งที่จะให้ทาน

จากข้อเท็จจริงดังกล่าว คำตอบเกือบทั้งหมด จะออกมาในทางนี้เสีย (negative) เช่น พระที่สอนจะมีความรู้มากกว่าที่รู้มาก พระอาจตั้งใจสอน แต่กักไม่ทุ่มเทเวลาให้เหมือนที่ครูสอนนักเรียนในปัจจุบัน เด็กยอมสนใจเล่นมากกว่าเรียน ฯลฯ เพราะฉะนั้นนักเรียนหรือศิษย์วัดจึงมีความรู้ได้ออกเขียนไค้บ่อย และเมื่อเด็กเหล่านั้นโตขึ้น จึงรู้หนังสือได้แค่น้อย ดังที่ปรากฏในประกาศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งจะทรงออกหนังสือราชการงานเบา ในปี พ.ศ. ๒๔๐๑ ว่า

" ผู้ที่จะอ่านคนหมายทองตราขึ้นน้อยตัว ถึงจะอ่านได้ก็ไม่เข้าใจ เพราะราษฎรเมืองไทยผู้รู้หนังสือขึ้นน้อยกว่าที่ไม่รู้ คนไพร่* ในประเทศบ้านนอก หนังสือก็อ่านไม่ออก "

การที่ราษฎรทั่วไปอ่านเขียนหนังสือได้น้อย จึงทำให้ภาคคนชั้นกลางมาก เพราะมีการเคลื่อนไหวทางสังคม (social mobility) น้อย ผลก็คือทำให้ประเทศเจริญช้า.

* ไพร่ คือราษฎรสามัญในสมัยก่อน ไพร่มีการเปลี่ยนฐานะให้เป็นราษฎรสามัญดังปัจจุบันในรัชกาลที่ ๕ ดู จวบ สุขพานิช ฐานันดรไพร่.

๕๖ ประมวลประกาศรัชกาลที่ ๔ เล่ม ๑ (๒๔๑๑) หน้า ๒๖๐.

ปัจจัยสำคัญที่มีอิทธิพลต่อการปฏิรูปการศึกษา

✓ รัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรียกว่าเป็นยุคของการปฏิรูป (Age of Reform), หรือยุคของการทำให้ทันสมัย (Age of Modernization) อย่างแท้จริง จริ่งอยู่งานปฏิรูปต่าง ๆ ได้เริ่มมาตั้งแต่รัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว แต่ในสมัยนี้ งานปฏิรูปได้เข้มข้นและยิ่งใหญ่มาก งานปฏิรูปหลายอย่าง เช่น การริเริ่มงานปลดปล่อยทาส การตั้งสภาที่ปรึกษาที่เรียกว่า ที่ปรึกษาส่วนพระองค์ (Privy Council) และที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน (Council of State) เป็นต้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงริเริ่มขึ้นทันทีที่พระองค์ทรงมีอำนาจในการปกครองโดยสมบูรณ์ ซึ่งในตอนนั้นพระองค์มีพระชนมายุเพียง ๒๐ พรรษาเท่านั้น งานปฏิรูปแต่ละอย่าง ถ้าได้ศึกษาไล่ละเอียดโดยดั่งแทแล้ว จะเห็นพระอัจฉริยภาพของพระองค์ได้เป็นอย่างดี

พระราชประวัติ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นพระราชโอรสของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และ พระนางเชอพระองค์เจ้ารำเพยภมราภิรมย์ (สมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี) เสด็จสมภพเมื่อวันที่ ๒๐ กันยายน พ.ศ. ๒๔๓๖ เมื่อยังทรงพระเยาว์ เคยได้รับอุบัติเหตุถึงพระเศียรแตกเล็กน้อย ๓ แผล ๒

๑ คำร่างราชทานภาพ, สมเด็จพระบรมฉายา พระราชประวัติสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก่อนเสวยราชย์... (๒๕๐๘) หน้า ๑ - ๒.

๒ ก. หน้า ๕ - ๘.

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงได้รับการศึกษาเป็นอย่างดี ในเบื้องต้น ทรงศึกษาดักร่วมสมัยกับกุสตรีย่ายในคอน ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงจัดหาครูที่รอบรู้ในวิชาการแขนงต่าง ๆ มาถวายการสอนให้ วิชาที่ทรงศึกษามี ภาษาบาลี เป็นไพมวบลำ กระบี่กระบอง, อัฐกรรม, ศกกรรม รัฐประศาสตร์ราชประเพณี และโบราณคดี สำหรับวิชารัฐประศาสตร์ราชประเพณี และโบราณคดี พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงฝึกสอนเองโดยตลอด^๓ ในด้านภาษาอังกฤษ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงว่าจ้างกุสตรียาวอังกฤษจากสิงคโปร์ คือ นางแอนนา เลียวโนเวนซ์ (Anna H. Leonowens) มาถวายการสอน ทั้งนี้เพราะพระองค์ทรงเห็นความสำคัญของการที่จะต้องได้รับการศึกษาตามแบบแผนใหม่ อย่างไรก็ดี การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงจ้างนางแอนนามานี้ มีคนให้ความเห็นว่า "เป็นสิ่งที่ผิด"^๔ เพราะนางไม่ประสบผลสำเร็จนักในการสอน ประกอบกับหนังสือของนางสองเล่ม คือ The English Governess at the Siamese Court และ The Romance of the Harem ล้วนแตกลางถึงพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไปในทางที่ไม่ดี อันจะทำให้คนอ่านที่ไม่รู้ความจริงเข้าใจเมืองไทยผิดไปด้วย^๕

นางแอนนา เลียวโนเวนซ์ ได้กล่าวถึงลูกศิษย์ของนาง คือ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไว้ตอนหนึ่งว่า

"สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ ทรงมีพระชนมายุประมาณ ๑๐ พรรษา เมื่อฉันได้รับการแต่งตั้งให้เป็นครูถวายการสอนพระองค์... สำหรับคนไทย พระองค์เป็น

^๓ ก. หน้า ๑๐ - ๑๑.

^๔ กริสไวลด์, เอ. บี., พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ม.จ. สุกัทรทิศ ติตกุล ทรงแปล (๒๕๑๑) หน้า ๗๖.

^๕ คุตติวิจารณ์างแอนนา เลียวโนเวนซ์ ของ ดร. เอ. บี. กริสไวลด์
ในหนังสือข้างตน หน้า ๗๗ - ๘๗.

เด็กหนุ่มที่หน้าตาดีพระองค์หนึ่ง ไม่สูงหรือเตี้ยจนเกินไป สดส่วน, คล้ำ
ยิ่งกว่านั้นพระองค์ยังมีความสุภาพและน่ารัก, สนใจในการเรียน และเป็น
เด็กอ่อนน้อมง่ายด้วย" ๖

นางแอนนาเข้ามาเมืองไทยเมื่อวันที่ ๑๕ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๐๔ (ค.ศ. ๑๘๖๒)
และออกจากเมืองไทยไปเมื่อวันที่ ๕ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๑๐ (ค.ศ. ๑๘๖๗) ๗ ถัดจาก
นางแอนนา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดฯ ให้หมอดจันดเล (John H.
Chandler) ๘ ชาวอเมริกันเป็นครูถวายการสอน ครั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า-
เจ้าอยู่หัว เสด็จราชสมภพแล้ว ใน พ.ศ. ๒๔๑๖ ได้ทรงศึกษาภาษาอังกฤษกับนายแฟตเตอร์สัน
(Francis George Patterson) ต่ออีก แต่ทรงอยู่ได้ไม่นานก็ตองเลิก จากนั้นจึงทรง
ศึกษาด้วยพระองค์เอง ฉะนั้นแล้วจะเห็นได้ว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงได้รับการศึกษาเป็นอย่างดี ทั้งตามแบบไทยและตามแบบตะวันตก แต่ออกจะเป็นกราว
เกราะทองพระองค์อยู่มากที่ไม่เพียงแต่จะกล่าวพระราชนิพนธ์ยังทรงพระเยาว์ ๙ พอมาถึง
วันที่ ๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๑๑ ขณะที่พระองค์มีพระชนมายุเพียง ๑๔ พรรษาเศษ พระราชบิดา

๖ - - - - -
Leonowens, Anna H., The English Governess at the Siamese Court. p. 128. "The Prince Somdeth Chawfa Chulalongkorn was about ten years old when I was appointed to teach him... For a Siamese, he was a handsome lad; of stature neither noticeably tall nor short; figure symmetrical and compact, and dark complexion. He was, moreover, modest and affectionate, eager to learn and easy to influence."

๗ Ibid, p. 1, 238.

๘ หมอดจันดเลเข้ามาเมืองไทยเมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๖ และกลับอเมริกาใน พ.ศ. ๒๔๑๑.

๙ พระนางเจดพระองค์เจ้ารำเพยภมราภิรมย์ สวรรคตเมื่อวันที่ ๕ กันยายน พ.ศ. ๒๔๐๔ ขณะที่เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์มีพระชนมายุจวนครบ ๔ พรรษา.

คือ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็มาจนสวรรคตไปเสียอีก

การเสด็จสวรรคตของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีสาเหตุมาจากความสนพระทัยอย่างแรงกล้าของพระองค์ในทางวิทยาศาสตร์^{๑๐} (ดาราศาสตร์) และจากการศึกษาดาราศาสตร์นี้ ทำให้พระองค์ทรงสามารถคำนวณได้อย่างถูกต้องว่าจะเกิดสุริยุปราคาเต็มดวง ในวันที่ ๘ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๑๑ บริเวณที่จะเห็นได้อยู่ที่ ทวาย ตำบล หัวพ (ปัจจุบันเรียก คลองวาฬ) ประจวบคีรีขันธ์ การเสด็จไปทอดพระเนตรสุริยุปราคานี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเชิญ เซอร์ แฮร์รี ออร์ด (Sir Harry Ord) ผู้ว่าการสเตรท เซตเทิลเมนต์ [Straits Settlements คือ สิงคโปร์, ปีนัง และ โปรวินซ์ เวลลีสลีย์ (Province Wellesley)] และภริยา กับชาวต่างประเทศในกรุงเทพฯ ไปเฝ้าดูด้วย สุริยุปราคาได้เกิดขึ้นตามที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงคำนวณไว้ทุกประการ^{๑๑} เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับจากทวาย นอกจากพระเกียรติและความภาคภูมิใจพระทัยแล้ว เสด็จเข้ามาเลียบยังคิดพระองค์มาด้วย เชื่อในสิ่งที่ทำให้พระองค์ประจวบอย่างกระแทก และสวรรคตในที่สุด,

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต ที่ประชุมของพระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนางชั้นผู้ใหญ่ และพระสงฆ์ ได้ตกลงเห็นชอบเลือกเจ้าฟ้าจุลาลงกรณธิดาองค์รองราชสมบัติต่อ ขณะที่ยังทรงประจวบ เพราะได้เสด็จเข้ามาจากทวายเช่นกัน และเนื่องจากในตอนนั้น เจ้าฟ้าจุลาลงกรณยังไม่ทรงบรรลุนิติภาวะ จึงจำเป็นต้องมีผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ก่อน ที่ประชุมได้เลือกเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์, (ช่วง บุนนาค, ๒๓๕๑ - ๒๔๒๕

^{๑๐} Hall, D. G. E., A History of South East Asia, Third Edition, p. 670.

^{๑๑} เกี่ยวกับเรื่องนี้ ดู สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ความทรงจำ หน้า ๒๓ - ๒๗ และ ระเบียบ ภาวิไล "สุริยุปราคา ๘ สิงหาคม ๒๔๑๑" สังคมศาสตร์-ปริทัศน์, ๖ (๒): ๒๖ - ๓๔ กันยายน - พฤศจิกายน ๒๔๑๑.

ต่อมาเป็น สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์) เป็นผู้สำเร็จราชการ, ๑๒

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงกล่าวถึงฐานะของพระองค์ในคอนนั้น
ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาที่พระราชทานไปยังสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ ว่า
"เมื่อพ่อได้รับราชสมบัติในเวลาเพียง ๑๕ ปีเท่านั้น เหมือนตะเกียงรับหรี
จวนจะดับ..." ๑๓

"...ไม่มีมารดา มีญาติฝ่ายมารคากลั่นแต่ไล่เลเหลวไหล หรือไม่ไล่เล
เหลวไหลก็มีไต่จ้อยู่ในตำแหน่งราชการอันใดเป็นหลักฐาน ฝ่ายญาติข้างพ่อ
ก็ก๊ก เจ้านายทั้งปวง ก็ตกอยู่ในอำนาจสมเด็จพระยา (บรมมหาศรีสุริยวงศ์)
และต้องรักษาชีวิตอยู่ด้วยกันทั่วทุกองค์ ที่ไม่เอื้อเฟื้อต่อการอันใดเสียก็มีโดยมาก
ฝ่ายข้าราชการ ถึงว่ามีผู้ใดรักใคร่สนิทสนมอยู่บ้าง ก็เป็นแต่แผนนอยโดยมาก
ที่เป็นผู้ใหญ่ก็ไม่มีกำลังสามารถอาจจะอุดหนุนอันใด ฝ่ายพี่น้องซึ่งรวมบิดาหรือ
ที่รวมทั้งมารคาก็เป็นเด็ก มีแต่อายุต่ำกว่าพ่อลงไป ไม่สามารถจะทำอะไรได้
ทั้งสิ้น ส่วนตัวพ่อเองยังเป็นเด็กอายุเพียงเท่านั้น ไม่มีความสามารถรอบรู้
ในราชการอันใดที่จะทำการตามหน้าที่ แม้แต่เพียงเสมอเท่าที่ทูลกระหม่อม
ทรงประพาศมาแล้วไต่ ยังชั่วเจ็บบ่เกินจะถึงแก่ความตาย อันไม่มีผู้ใดสัก
คนเคียว ซึ่งจะเชื่อว่ารอด ยังชั่วถูกอันตรายอันใหญ่ ก็ทูลกระหม่อมเสด็จ-
สวรรคต ในขณะนั้นเปรียบเหมือนคนที่ศีรษะขาดแล้ว จับเอาแต่ร่างกายขึ้น
ตั้งไว้ในที่สมมติกษัตริย์ เหลือที่จะพรรณนาถึงความทุกข์ อันต้องเป็นกำพร้าใน
อายุเพียงเท่านั้น และความหนักของมงกุฎอันเหลือที่จะหาบไหว้ได้ ทั้งมีศัตรู

๑๒ โปรดดูประวัติโดยละเอียดของสมเด็จพระยา...ในหนังสือ สุธงษิตสงคราม
สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริย -- วงศ์มหามุข ๒ เล่ม, (๒๕๐๔ - ๒๕๐๕).

๑๓ พระบรมราชาธิราช, (๒๕๐๔) หน้า ๑๓ พระราชหัตถเลขาถึงวันที่ ๒๓
พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๒).

ซึ่งมุ่งหมายอยู่โดยเปิดเผยรอบข้างทั้งภายในภายนอก, หมายเอา ทั้งในกรุง
เองและต่างประเทศ ทั้งโรคภัยในกายเบียดเบียนแสนสาหัส

เพราะฉะนั้น พอจึงถือว่าวันนั้นเป็นวันเกราะหายอย่างยิ่ง..." ๑๔

ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงกล่าวไว้ เน้นนั้นเป็นความจริงอยู่มาก
เพราะว่า ผู้สำเร็จราชการสืบมาจากตระกูลขุนนางที่มีอิทธิพลมากที่สุด และรับราชการสนอง
พระเดชพระคุณพระมหากษัตริย์ติดต่อกันมาหลายรัชกาล ผู้สำเร็จราชการฯ เองรับราชการ
มาถึง ๓ รัชกาล ความสามารถ และถนัดในรัชกาลที่ ๔ นอกจากพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว ผู้สำเร็จราชการ
เป็นบุคคลที่เด่นที่สุดคนหนึ่ง อย่างไรก็ตาม แม้คนทั่วไปจะคิดอย่างไรก็ตาม ผู้สำเร็จราชการฯ
ก็มิได้แสดงท่าทีอันเป็นปฏิปักษ์ต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องนี้เป็นไป
ดังที่พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร ทรงนิพนธ์ไว้ว่า

"อันที่จริงน่าจะเชื่อได้ว่า ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินมิได้คิดมุ่งร้ายต่อพระองค์
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ซึ่งยังทรงพระเยาว์อยู่ แต่เนื่องด้วยได้
ทรงอำนาจการปกครองไว้ในมือเป็นเวลานาน จึงเป็นการยากที่จะยอม
สูญเสียความเป็นใหญ่ไปแม้แต่เพียงส่วนน้อย" ๑๕

เพราะฉะนั้นระหว่างที่สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เป็นผู้สำเร็จราชการฯ
จนกระทั่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบรรลุนิติภาวะนั้น เหตุการณ์ที่คนทั่ว ๆ
ไป คาดการณ์ไว้ว่าจะเกิดขึ้นไม่เกิดขึ้น ผู้สำเร็จราชการสามารถปฏิบัติงานในหน้าที่ได้โดย
ความเรียบร้อย แม้ว่าบางครั้งจะมีเหตุการณ์รุนแรงเกิดขึ้น เช่น กองสุลต่านออตโตมันลงจาก
ยอดเสา เป็นการแสดงว่าจะตัดทางพระราชไมตรี, อัปโลกมระบาค, โจรผู้ร้ายชุกชุม

๑๔

ก. หน้า ๑๖ - ๑๗ พระราชหัตถเลขา ลงวันที่ ๘ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๒
(พ.ศ. ๒๔๓๖) (ความในวงเล็บโดยผู้เขียน)

๑๕

พิทยลาภพฤฒิยากร, พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่น, การเปลี่ยนแปลงและประเพณี
ของไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. ๒๔๑๑ - ๒๔๕๓)
หนังสือที่ระลึกถึงรอบ ๑๐๐ ปี... ม.จ.วงศ์านุวัตร ทรงแปล หน้า ๑๗๘.

และเงินหัว โย้ย (อั้งยี่) กำเริบ เป็นต้น แต่เหตุการณ์เหล่านี้ ผู้สำเร็จราชการฯ สามารถจัดการให้สงบเรียบร้อยได้^{๑๖} แต่งานที่สำคัญและเด่นที่สุดของผู้สำเร็จราชการนั้นจะเป็นการที่สามารถรักษามันเมืองไว้ได้ตามแนวนโยบายที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทำมาก่อน ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่า "สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เป็นผู้สำเร็จราชการ ที่อยู่ในตำแหน่งนานที่สุด และประสบผลสำเร็จมากที่สุดในประวัติศาสตร์ไทย"^{๑๗}

มีปัจจัยสำคัญที่สุดประการหนึ่ง ซึ่งมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงปรับปรุงบ้านเมือง และการจัดการศึกษา ระหว่างที่ยังมีผู้สำเร็จราชการอยู่นั้น ปัจจัยดังกล่าวคือ การเสด็จประพาสต่างประเทศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ใน พ.ศ. ๒๔๑๓ และ พ.ศ. ๒๔๑๔ โดยครั้งแรก (พ.ศ. ๒๔๑๓) เสด็จไปสิงคโปร์, เบตาเวีย (ปัจจุบันคือจาการ์ตา) และสมารัง ครั้งที่ ๒ ไปอินโดจีนถึงเตลี โดยแวะที่สิงคโปร์ ปีนัง รางกุ้ง กัลกัตตา คอยการที่ "ทรงพระราชโอรสเสด็จพระราชดำเนินทางทะเลปากคลื่นเป็นลมไปประพาสเมืองต่าง-ประเทศ เพราะจะไคทรงทอดพระเนตรบ้านเมืองแลการธรรมเนียมต่าง ๆ สิ่งใดก็

^{๑๖} คำทรงราชูปถัมภ์, สมเด็จพระบรมราชา, หลวงมทรวงจำ หน้า ๑๒๖ - ๑๓๓ และ นิทานโบราณคดี นิตานที่ ๑๕ (๒๕๐๐) หน้า ๓๑๓ - ๓๒๕.

^{๑๗} Vella, W. F., Impact of the West on Government in Thailand, pp. 334-335.

^{๑๘} คำทรงราชูปถัมภ์ ด.ก. หน้า ๑๒๓ - ๑๔๐ รายละเอียด อยู่ใน จดหมายเหตุเสด็จประพาสต่างประเทศในรัชกาลที่ ๕ เสด็จเมืองสิงคโปร์ และเมืองเบตาเวียครั้งแรก และเสด็จประพาสอินโดจีน.

จะได้เป็นแบบอย่างแก่บ้าน เมืองสยามต่อไป" ๑๙

และก็เป็นดังประกาศข้างบนนี้ เพราะการเปลี่ยนแปลงหลายอย่างได้เกิดขึ้น เมื่อเสด็จกลับจากการเสด็จประพาสต่างประเทศแล้ว แม้ว่าการเสด็จประพาสจะทำให้ไปในขณะที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระชนมายุยังไม่ถึง ๒๐ พรรษาก็ตาม การเปลี่ยนแปลงบางอย่างใดแก่ ทรงจัดการแก้ไขขนบธรรมเนียมในพระราชวัง, การส่งหม่อมเจ้า หม่อมราชวงศ์ที่ยังเยาว์ไปเรียนหนังสือที่สิงคโปร์, การตั้งโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษแก่ลูกผู้ดี เป็นต้น รายละเอียดของเรื่องนี้จะได้กล่าว โดยละเอียดในตอนต่อไป

ปัจจัยสำคัญที่ก่อให้เกิดการจัดการศึกษาสมัยใหม่ ๒๐

ปัจจัยสำคัญที่ก่อให้เกิดการจัดการศึกษาตามแบบใหม่ ดังจะได้อธิบายต่อไปนี้ ที่จริงแล้วมีผลไม่เพียงแต่เฉพาะการศึกษาเท่านั้น แต่ได้มีอิทธิพลต่อการปฏิรูป การปรับปรุงและเปลี่ยนแปลงบ้านเมืองในทุก ๆ ด้านด้วย ปัจจัยต่าง ๆ ได้แก่

๑. ปัจจัยทางด้านการบุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตก นับแต่วาสโก ดา กามา (Vasco da Gama) เดินทางมาถึง กาลิคัต (Calicut) ในอินเดีย เมื่อ พ.ศ. ๒๐๔๑ ก็นับได้ว่า เป็นการเริ่มยุคของการที่ชาวยุโรปติดต่อกับชาวเอเชียทางทะเล จากนั้นได้มีชาวยุโรปชาติอื่น ๆ เดินทางมาด้วย พวกเขานำอำนาจมาในรูปแบบต่าง ๆ กัน เช่น เป็นพ่อค้า, หมอสอนศาสนา (missionary) นักผจญภัย เป็นต้น พวกนี้เมื่อมีโอกาสก็ได้ทำการยึดครองดินแดนต่าง ๆ ด้วย แต่การยึดครองดินแดนในระยะแรกมักจะใช้เป็นศูนย์กลางในการควบคุม

๑๙ "ประกาศที่ ๓ ว่าด้วยตั้งเกณฑ์แลพระธรรมนูญ" ราชกิจจานุเบกษา เล่ม
จ.ศ. ๑๒๓๒ (พ.ศ. ๒๔๑๓) หน้า ๓.

๒๐ สารสำคัญบางตอนในเรื่องนี้ โดยเฉพาะประกาศที่ ๑ และ ๒ ได้อาศัยประกาศของ คร. เศรษฐบุณนาค ในการประชุมทางวิชาการครั้งที่ ๓ ณ หอสมุดแห่งชาติ เมื่อวันที่ ๔ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๑๒ เรื่อง ประมวลเหตุการณ์สำคัญที่มีอิทธิพลต่อการจัดการศึกษาของไทย.

เส้นทางการค้าหรือแหล่งของสินค้า

เมื่อมีการปฏิวัติอุตสาหกรรมเกิดขึ้นในยุโรป และถึงขั้นเจริญพอสมควร ความจำเป็นในการแสวงหาแหล่งวัตถุดิบ และแหล่งขายผลิตภัณฑ์สำเร็จรูปที่ผลิตมีมากขึ้น อาณานิคมจึงจะเป็นแหล่งสนองความต้องการดังกล่าวทั้งสองประการจึงเป็นสิ่งจำเป็น ได้มีบุคคลเป็นจำนวนมากสนับสนุนการแสวงหาอาณานิคม ถึงกับบางคนกล่าวว่า อาณานิคมเป็น "ภาระของคนผิวขาว" (White man's burden) ดังนั้นยุคที่เรียกว่า "ยุคจักรวรรดินิยม" (Imperialism) หรือยุคอาณานิคม (Colonialism) อย่างเป็นทางการจึงเริ่มขึ้น

ในแถบเอเชียอาคเนย์ (South East Asia) การคุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตกเริ่มอย่างจริงจังในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะพบว่าในปีที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ขึ้นครองราชสมบัติขึ้นเอง (พ.ศ. ๒๓๖๗) อังกฤษได้ทำสงครามกับพม่าครั้งที่ ๑ (The First Anglo-Burmese War) การสงครามครั้งนี้กินเวลามาถึง พ.ศ. ๒๓๖๘ (ค.ศ. ๑๘๒๕) ตลอดระยะเวลาของการทำสงครามพม่าซึ่งเป็นคู่ปรับที่ทำสงครามกับไทยมาเป็นเวลานาน^{๒๑} ได้แสดงให้เห็นว่า ไม่สามารถจะต่อสู้กับอังกฤษได้ ในที่สุดพม่าต้องยอมทำสนธิสัญญาสันติภาพกับอังกฤษ (The Treaty of Yandabo, ๒๔ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๓๖๘ หรือ ค.ศ. ๑๘๒๕) โดยเสีย ยะไข่ (Arakan), ตะนาวศรี (Tenasserim), อัสสัม (Assam) และ มณีปุระ (Manipur) พร้อมเงินค่าปฏิกรรมสงครามให้แก่อังกฤษเป็นเงินรูปีมูลค่าเท่ากับ ๑,๐๐๐,๐๐๐ ปอนด์สเตอร์ลิง ด้วย^{๒๒}

การที่อังกฤษชนะพม่าในครั้งนี้ มีความสำคัญต่อไทยมาก เพราะคนไทยในต้นรัชกาลที่ ๓ ย่อมจะมีบุคคลที่เห็นเหตุการณ์เมื่อครั้งกรุงแตกครั้งที่ ๒ (พ.ศ. ๒๓๑๐) เหลืออยู่บ้าง

^{๒๑} พม่าทำสงครามกับไทยทั้งหมดรวม ๔๔ ครั้ง โดยเริ่มทำสงครามครั้งแรกในปี พ.ศ. ๒๔๔๑ และครั้งสุดท้ายในปี พ.ศ. ๒๔๔๕.

^{๒๒} Hall, D. G. E., op.cit., p. 599.

บุคคลเหล่านั้นย่อมจะนับว่าได้ว่า ในครั้งนั้นพม่าได้ทำอะไรแก่บ้านเมืองและผู้คนของไทยบ้าง
จริงอยู่ ทั้งแต่รัชสมัยของพระเจ้าตากสินมาจนสิ้นรัชกาลที่ ๒ ไทยยังไม่เคยแพ้พม่าในการ
สงครามครั้งสำคัญ ๆ เลย ชาวไทยของไทยโดยทั่วไปย่อมจะต้องชื่นชมมาก แต่ในส่วนลึกของ
จิตใจแล้ว ความรู้สึกหวนหวนนั้นคงจะต้องมีเหลืออยู่เป็นแน่ เพราะฉะนั้น เมื่อพม่าแพ้อังกฤษ
คนทั่วไปอาจจะดีใจ แต่ในหมู่ชนอีกกลุ่มหนึ่ง อาทิ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
และขุนนางผู้ใหญ่บางท่าน ย่อมจะมีความวิตกกังวลมากกว่ายินดี เพราะการที่อังกฤษสามารถ
เอาชนะพม่าซึ่งเป็นประเทศคู่ปรับที่สำคัญของไทยได้ ย่อมแสดงถึงความสามารถและความมี
ประสิทธิภาพของกองและอาวุธของอังกฤษว่ามีเหนือพม่ามาก เมื่อเป็นดังนี้แล้ว ถ้าอังกฤษจะ
หาเหตุรบกับไทย ไทยก็คงไม่สามารถจะทำการสู้รบด้วยได้ ความวิตกกังวลนี้จะเห็นได้ว่า
ในระหว่างสงคราม การที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว...

"ทรงพระราชดำริว่า จะต้องให้มณฑลทัพไปจัดทัพพระราชการอยู่ จึงจะใคร่
เห็นว่า การศึกทางต่างประเทศจะผันแปรประการใด จึงโปรดเกล้าฯ
ให้พระยามหาโยธาคุมกองทัพ ๑ พระยาสุรเสนา พระยาพิชัยโกษาทัฬห ๑
ไปทางพระเจดีย์สามองค์ ทัพเรือนั้นให้พระยาชุมพร (บุญ) ยกไปทางเมือง
ระนอง ทัพ ๑ ทั้ง ๓ ทัพนี้ให้บอกชาวไปวจะไปช่วยอังกฤษ ๆ ก็ยินดียอมให้
กองทัพเขาไปตั้งในเขตแดนที่ใดก็ได้" ๒๓

จะเห็นได้ว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตระหนักในภัยที่จะมาถึง
เมืองไทยได้เป็นอย่างดี จึงโปรดเกล้าฯ ให้แต่งกองทัพไปทำที่ว่าจะไปช่วยอังกฤษถึง ๓ ทัพ
แต่แท้จริงทั้ง ๓ ทัพนั้นที่ไปสู้รบและติดตามว่าความเคลื่อนไหวของการสงครามระหว่างอังกฤษ
และพม่า เพื่อจะได้รายงานมากรุงเทพฯ ทันเวลาและถูกต้อง

หลังจากที่อังกฤษรบชนะพม่าแล้ว อีก ๑๔ ปีต่อมา อังกฤษได้รบกับจีน ในการสงคราม
ที่เรียกว่า "สงครามฝิ่น" (Opium War, ๒๔๘๒-๒๔๘๕) สงครามครั้งนี้เรียกได้ว่าเป็น

๒๓ ทัพากรวงศ์, เจ้าพระยา, พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๓ เล่ม ๑

"การก้าวร้าวของจักรวรรดินิยม" (imperialist aggression) อย่างแท้จริง^{๒๔}
 ผลของการสงคราม จีนซึ่งมีความทะนงตนว่ามีอารยธรรมสูงส่ง ประเทศของตนเป็นอาณาจักร
 กลางพิภพ (Middle Kingdom) นอกเหนือไปจากประเทศของตนแล้ว ชาตินอื่น ๆ ล้วน
 แต่เป็น ทุปป่าเถื่อน (barbarians) ทั้งสิ้น แต่จีนก็ตองแพก "นิ่มแดง" (red-hair
 barbarian) ก็ อังกฤษ โดยไม่มีทางจะต่อสู้ได้เช่นเดียวกับหมา จีนต้องเสียการปฏิกรรม
 สงครามเป็นจำนวนมาก ตองยอมเปิดเมืองท่าการขาย ๕ เมือง และยกเกาะฮ่องกงให้แก่อังกฤษ
 เป็นการถาวร (permanently ceded)^{๒๕}

การที่จีนแพ้อังกฤษในคราวนี้ เป็นข้อพิสูจน์ได้อย่างดีว่า อังกฤษชนะสงครามด้วยความ
 สามารถอย่างแท้จริง ทางไทยแม้ว่าในตอนนั้นจะมีคนจำนวนมาก เชื่อตามคำบอกเล่าของจีนว่า
 จีนแพ้เพราะรำคาญ แต่มิบุคคลบางคน เช่น เจ้าฟ้ามงกุฎ (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัว) ขณะที่ยังทรงผนวช เชื่อว่าจีนแพ้อังกฤษจริง ๆ

อีก ๑๐ ปีต่อมา อังกฤษได้รบกับหมาอีกในสงครามอังกฤษ - หมา ครั้งที่ ๒
 (พ.ศ. ๒๓๙๕ - ๒๓๙๖) รั้งอังกฤษชนะอีก หมาตองเสียร่างกุ้งและมณฑลหงสาวดี (Pegu
 Province) แก่อังกฤษอีก ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๐๕ อังกฤษได้รวมดินแดนที่ได้ในครั้ง
 นี้เข้ากับดินแดนที่ได้ครั้งแรก เป็นอันว่าอังกฤษได้หมาได้ทั้งหมด เวลายาวไปอีก ๒๕ ปี
 สงครามอังกฤษ - หมา ครั้งที่ ๓ อันเป็นสงครามครั้งสุดท้ายได้เกิดขึ้นอีก (พ.ศ. ๒๔๓๔)
 ในครั้งนี้หมาได้สูญเสียเอกราชและดินแดนทั้งหมด หมาถูกรวมเข้าเป็นส่วนหนึ่งในการปกครอง
 อินเดียของอังกฤษ (British India) ในเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๓๔ (ค.ศ. ๑๘๙๑)^{๒๖}

^{๒๔} Fairbank, John K., Reischauer, Edwin O., and Craig, Albert R.,
East Asia: The Modern Transformation. p. 136

^{๒๕} Li Chien-nung, The Political History of China, 1840-1928,
 Translated and Edited by Ssu-Yu Teng and Jeremy Ingalls, pp. 26-46,
 and Fairbank, J.K., Reischauer and Craig, op.cit., pp.136-144.

^{๒๖} Hall, D.G.E., op.cit., Chapter 34, 35.

ทางคานตะวันออกของไทย ญวนรบกับฝรั่งเศสครั้งแรกในเดือนสิงหาคม พ.ศ. ๒๔๐๑ ฝรั่งเศสรบโดยอาศัยกำลังที่ถอนมาจากจีน [คราวที่รวมมือกับอังกฤษรบกับจีนในกรณีเรือแอโร (The Arrow Affair, พ.ศ. ๒๓๙๙)] และมีกำลังของสเปนรวมด้วย ผลของการรบคือ ญวนไม่สามารถจะสู้ฝรั่งเศสได้ ในที่สุดในเดือนมิถุนายน ๒๔๐๕ ญวนต้องทำสัญญาสันติภาพกับฝรั่งเศส ยก ๓ มณฑลตะวันออกทางญวนใต้ (Cochin China) ให้แก่ฝรั่งเศส พร้อมกับเปิดเมืองท่าทางชายฝั่งหลายเมือง ^{๒๗}

ระหว่างที่การรบยังดำเนินไปอยู่และยังไม่มีการทำสัญญาสันติภาพนั้น ฝรั่งเศสได้ตัดสินใจที่จะยึดโคชินไชน่าเป็นการถาวร และพร้อมกันนั้นก็ให้ทางขยายอำนาจเข้าไปในเขมร ซึ่งเป็นประเทศราชของไทยด้วย ปรากฏว่าในเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๔๐๓ (ค.ศ. ๑๘๖๐) ชาร์เนอว์ (Charner) โกงส่งเจ้าหน้าที่ไปกราบทูลพระเจ้านโรคม (พ.ศ. ๒๔๐๒-๒๔๔๓) ว่า ฝรั่งเศสมีความห่วงใย (anxious) ในการที่จะช่วยเขมรให้ต่างเอกราช (freedom) ต่อไป แต่พระเจ้านโรคมทรงตอบไปว่า เขมรต้องขึ้นอยู่กับไทย ผู้ซึ่งช่วยเขมรให้พ้นจากอำนาจของญวนต่อไป ^{๒๘} อย่างไรก็ตาม เหตุการณ์หนึ่งที่ทำให้นายฝรั่งเศสเข้ามามีอำนาจในเขมร ก็คือ ต่อมา (ใน พ.ศ. ๒๔๐๔) อนุชาของพระเจ้านโรคมเป็นกบฏ พระเจ้านโรคมต้องเสด็จหนีมาเมืองไทย เพื่อขอความช่วยเหลือ และในการนี้สังฆราช มิช (Monsieur Miche) สังฆราชฝรั่งเศสประจำเขมร ได้มีจดหมายมาถึงกงสุลฝรั่งเศสประจำกรุงเทพฯ เพื่อชักจูงให้ไทยส่งกำลังไปช่วยเหลือ และรัฐบาลไทยก็ส่งพระเจ้านโรคมไปที่กัมปอต (Kampot) โดยเรือกลไฟ และในเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๔๐๔ (ค.ศ. ๑๘๖๑) พระเจ้านโรคมก็สามารถเสด็จกลับไปยังเมืองหลวงได้ พฤติกรรมของสังฆราชมิชในครั้งนี้ทำให้เกิดความไม่พอใจแก่ผู้นำอำนาจของฝรั่งเศสมาก เพราะเขามีจุดมุ่งหมายที่สำคัญประการหนึ่ง ก็คือจะเข้ามาเป็น "ผู้พิทักษ์" เขมร ดังนั้นฝรั่งเศสจึงเปลี่ยนแผนใหม่ โดยในเดือนสิงหาคม พ.ศ. ๒๔๐๕

^{๒๗}

Ibid. pp. 648-649.

^{๒๘}

Ibid. p. 650.

(ก.ศ. ๔๖๒) โบนาร์ค (Bonard) ได้มาเฝ้าพระเจ้านโรดม และเรียกร้องสิทธิที่จะได้เครื่องบรรณาการจากเขมรแทนเว้ (Hué) แต่ไม่เป็นผล จนกระทั่งเดือนกรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๐๖ ลากรังเคียร์ (Lagrandiere) ได้มาที่เมืองอุดอง (Oudong) อันเป็นที่ประทับของพระเจ้านโรดม พร้อมกับขอเสนอจะพิทักษ์เขมรไพบูลย์จากอำนาจของไทย พระเจ้านโรดมไม่มีทางเลือก เพราะอันตรายของพระองค์ยังมีมาก จึงต้องยินยอมตามความต้องการของฝรั่งเศส^{๒๕}

ไทยโดยการสนับสนุนของอังกฤษได้คัดค้านฝรั่งเศสว่า เขมรเป็นประเทศราชของไทย เพราะฉะนั้นการเจรจาระหว่างเขมรกับฝรั่งเศสจะต้องทำผ่านไทย ข้าหลวงไทยที่เมืองอุดองได้กราบทูลให้พระเจ้านโรดมทรงลงพระนามในเอกสารลับว่า เขมรเป็นประเทศราชของไทย (วันที่ ๒๔๐๖) และเปลี่ยนตำแหน่งพระเจ้านโรดมเป็นแต่เพียงอุปราชของเขมร (Viceroy of Cambodia) ระหว่างนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระประสงค์จะเสด็จไปเป็นประธานในการพิธีราชาภิเษกนักรบเขมรที่เมืองอุดอง แต่ฝรั่งเศสคัดค้าน พระองค์จึงเสนาว่า ให้พระเจ้านโรดมเสด็จมาทำพิธีที่กรุงเทพฯ แต่ฝรั่งเศสคัดค้านอีก และชี้ว่า จะใช้กำลังยึดเมืองหลวงเขมร ในที่สุดพระเจ้านโรดมไม่มีทางเลือก และในวันที่ ๗ เมษายน พ.ศ. ๒๔๐๗ การให้สัตยาบันสนธิสัญญาการค้าที่ฝรั่งเศสเป็นผู้พิทักษ์เขมรจึงสมบูรณ์

แม้ว่าเขมรจะยอมรับการพิทักษ์ของฝรั่งเศสแล้วก็ตาม ฝรั่งเศสก็ยังไม่พอใจพอ เพราะไทยยังไม่ยอมรับฐานะของฝรั่งเศส ฝรั่งเศสจึงได้ส่งทูตมาเจรจาเรื่องเขมรกับไทย ในที่สุดมีการลงนามในสนธิสัญญาเมื่อวันที่ ๑๕ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๑๐ โดยไทยยอมรับว่า เขมรอยู่ใต้อาณัติการคุ้มครองของฝรั่งเศส แต่พระตะบอง เสียมราฐ ยังเป็นของไทย และเลิกสนธิสัญญาที่ไทยทำกับเขมร เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๐๖ เหตุการณ์ระหว่างนี้ไทยอยู่ในภาวะที่ค้ำขันมาก จะไม่ยอมรับฐานะของฝรั่งเศสไม่ได้ เพราะอาจเกิดอันตรายถึงกับสูญเสียเอกราชของบ้านเมืองก็ได้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตระหนักในความจริงข้อนี้ ดังจะเห็นได้จาก

^{๒๕} Ibid, pp. 650-651 ข้อที่ว่า เขมรจำใจต้องยอมรับการพิทักษ์ของฝรั่งเศส จะยุติหลักฐานได้ใน ไทยสถาปนาจักรีเขมร.

พระราชหัตถเลขาที่ทรงมีไปถึงราชทูตไทย ณ กรุงปารีส ^{๓๐}

ตามที่ได้ความจะเห็นได้ว่า การคุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตก แม้จะไม่เกิดกับไทยโดยตรงก็เป็นภัยแก่เมืองไทยอย่างยิ่ง (การคุกคามต่อไทยโดยตรงจะเห็นได้ชัดในรัชกาลที่ ๕ คราว ร.ศ. ๑๑๒, พ.ศ. ๒๔๓๒) จะทำเป็น "คนใบ้ หูหนวก และคอแข็ง" ^{๓๑} ต่อไปไม่ได้ การปรับตัวปรับปรุงและเปลี่ยนแปลงประเทศในทางต่าง ๆ ต้องมีขึ้น เพราะฉะนั้น ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงเป็นสมัยของการทำประเทศให้ทันสมัย (Modernization) ของไทยเรา และในงานปรับตัว ปรับปรุง และเปลี่ยนแปลงในหลาย ๆ ด้านนี้ งานการศึกษาตามแบบสมัยใหม่ มีความสำคัญเป็นอันดับหนึ่ง ดังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงให้ความสำคัญไว้ ตามที่กล่าวมาแล้วในบทที่ ๑

๒. ปัจจัยทางศาสนิกปัญญาและความกตัญญูตามแบบตะวันตก ชาวยุโรปที่เป็นพ่อค้านักผจญภัย และหมอสอนศาสนา (missionary) ที่เข้ามาเมืองไทย นอกความเพื่อวัตถุประสงค์ของเขาแล้ว เขายังได้เผยแพร่ความกตัญญูตามแบบของเขาด้วย จึงทำให้เกิดผลกระทบ (impact) และเกิดการเปลี่ยนแปลงบางอย่างเกิดขึ้นในเมืองไทย ดังที่เคยปรากฏมาแล้วในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช

หมอสอนศาสนาชาวอเมริกันซึ่งเริ่มเข้ามาเมืองไทยเมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๑ สมัยรัชกาลที่ ๓ และรุ่นต่อ ๆ มา นอกจากทำงานเผยแพร่ศาสนาแล้วยังได้นำความรู้ตามแบบตะวันตกมาเผยแพร่ในเมืองไทยด้วย เช่น โรงเรียน, การแพทย์, วิทยาศาสตร์ สิ่งหนึ่งที่หมอสอนศาสนาอเมริกันทำประโยชน์ให้แก่ไทยมาก คือ การตั้งโรงพิมพ์, ออกหนังสือพิมพ์ และพิมพ์หนังสือของไทยออกจำหน่ายเผยแพร่ด้วย

^{๓๐} ดู พระราชหัตถเลขาฉบับดังกล่าวใน การปรับตัวเข้าสู่ยุคใหม่ของสยามและพม่า, หนังสือสัญญาทางพระราชไมตรี หน้า ๗๗ - ๘๔.

^{๓๑} ส่วนหนึ่งของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในหนังสือข้างต้น หน้า ๓๓.

หนังสือพิมพ์ฉบับแรกที่ออกในเมืองไทย คือ "บางกอกเรคอร์ดเดอร์" (Bangkok Recorder) ออกเมื่อวันที่ ๔ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๗ เป็นของหมอบรัดเลย์ หนังสือพิมพ์ฉบับนี้ออกได้เพียงปีเศษ ๆ ก็ต้องล้มเลิก มาออกใหม่ใน พ.ศ. ๒๔๔๘ ซึ่งหมอบรัดเลย์ยังคงเป็นทั้งเจ้าของและบรรณาธิการอยู่

หนังสือจดหมายเหตุหรือ Bangkok Recorder นอกจากจะลงข่าวต่าง ๆ ความรู้ รากาสินค้า ฯลฯ แล้วยังได้เสนอความคิดเห็นบางประการที่มีประโยชน์มากแก่บ้านเมือง ดังเช่น ในฉบับวันที่ ๑ มิถุนายน ค.ศ. ๑๘๖๕ จ.ศ. ๑๒๒๗ (พ.ศ. ๒๔๐๘) หมอบรัดเลย์ได้ลงข่าวการตั้งมหาวิทยาลัยในต่างประเทศ จึงได้เสนอความคิดนี้ต่อมหาชนว่า

" ยูนีเวอร์ซิตี

... เมื่อไรจะมียูนีเวอร์ซิตีตั้งขึ้นในกรุงสยามบ้างเล่า กษัตรา เมืองไทยที่เปน เสรีมีเงินก็มีอยู่บ้าง ก็ควรที่คนทั้งหลายจะพร้อมใจกันตั้งที่สำนักนี้ ครูสั่งสอน ศิลปศาสตร์ วิชาการความรู้ แลให้ดัดแปลภาษาต่าง ๆ

อนึ่งข้าพเจ้าได้ยินข่าวว่า พระปลัดเมืองเพชรบุรี มีความปรารถนาจะ ตั้งที่สำหรับครูสั่งสอนศิลปศาสตร์ตามภาษาต่าง ๆ ที่เปนสำคัญ ซึ่งได้ใช้สอยกัน อยู่ในการทุกวันนี้มาก พระปลัดนั้นหมายจะจ้างครูมาแต่เมืองนอกแล้วให้เด็ก ทั้งปวงที่จะไปเรียนวิชานั้น เสียเงินทุก ๆ ปี ภาควัฒนเงินค่าจ้างครูที่สั่งสอนนั้น ข้าพเจ้าได้ยินดังนั้น เห็นชอบด้วย แลเห็นควรที่คนมีเงินจะ เข้าส่วนในการที่จะ ทำศึก เปนที่ครูสักรับสั่งสอนวิชานั้นอย่างประเศยุรพบ ทำแล้วก็จะฝากลูกไปไว้ในที่นั้นไ้หลายปี ซึ่งจะไ้ครูสนักในภาษาต่าง ๆ แลมีวิชาตรีกตรองคิด กระทำการงานให้สำเร็จตลอดไปไ้ตามในใจเขา ภาควัฒนเกล้าพระเจ้าแผ่นดิน เมืองสยามจะวางพระไทยไ้ราชการใหญ่แก่เขาไ้ ไม่ต้องการกลัวว่าจะเสีย ราชการไป บัดนี้ข้าพเจ้ามีความเสียคายนักที่ท่านผู้ใหญ่ไม่ไ้จัดแจงสำนักครู ที่สั่งสอนเขามาวันนี้ แด่แรกเริ่มไ้สืบสืบมาแล้ว ถ้าไ้ทำทุกวันนี้คงมีคน หนุ่ม ๆ หลายสิบคน ที่ไ้ครูสั่งหนักในการแปลภาษาอังกฤษ แลภาษาฝรั่งเศส แลอินเดียนแลชอนแอลลิสซ์ ก็ไ้กฎหมายสักรับไ้ในรหว่าง เมืองทอ เมืองนั้น

และได้เป็นผลประโยชน์แก่เมืองไทยหลายอย่างนัก แท้คันนี้เกมที่จะหาคน ๆ
เดียวจึงเป็นราว เมืองไทยที่อาชอนในหนังสือสยามเทมท์ ๆาหนังสือบางกอก
รักก แคนแคนนาเคียวได้

อนึ่งมีคำสัมภาษณ์กล่าวว่า ถึงจะทำที่สายนักก็ดีกว่าที่จะไม่ทำเลยอีก คำนี้
เป็นกำขอบอยู่ ถึงเวลานี้เป็นเวลาสายนัก ก็ควรจะจับทำศึกสำนักสั่งสอนศิลปสา^{๓๓}
วิชาการทั้งปวงโดยพลัน หากกรที่จะผิดเพี้ยนไปอีกไม่เลย... เพราะกรุงสยามถูก
เลื่อนจากที่ ๆ เคยตั้งอยู่นั้นไปตั้งอยู่ใหม่ในประเทศยุรแล้ว มีชาวยุรมารคน
ปนอยู่ควยกันมาก ได้ตั้งเป็นไมตรีกันเป็นหลาย เมืองแล้ว ถ้าไม่ใคร่เรียนรู้ใน
ภาษาแลศิลปสาวิชาการของเขร จะกระทำการงานสิ่งใดควยเขรก็ขัดของนัก
ไม่สควกเลย จะใดเกิควความอภัยศทาง ๆ เพราะมีความร่นอยแลชาว เมือง
ที่เขรล้อมรอบอยู่นั้น เขรรู้ภาษาแลวิชาการมากกว่าตัว ถ้ากระนั้นที่ไหนดจะได้
ข้อเสียนว่เป็นเมืองใหญ่ใดเล่า" ๓๒

ขอเขียนของหมอบรัดเลย์จะเห็นว่า มีพักระตุณ บัวยุ ทาทยไ ทกนมีเงินของ เมืองไทย
สมัยนั้นตั้งมหาวิทยาลัยขึ้น ดูเหมือนว่ หมอบรัดเลย์จะปากควหวังไว้กับพระบาทสมเด็จ-
พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพราะเวลาที่หมอบรัดเลย์ว่า ควงเลยมาไค้สืบสืบแล้ว เป็นเวลาที่นับ
ตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขึ้นกรองราชสมบัติ ซึ่งเบือนนับมาถึง พ.ศ. ๒๔๐๔
จะไค้สืบสืบพอดี หมอบรัดเลย์เห็นว่า การตั้งมหาวิทยาลัยเป็นสิ่งที่มีความจำเป็นและสำคัญมาก
สำหรับการทำควให้เป็นที่นับถือของชาวตะวันตก เพราะไทยในสมัยรัชกาลที่ ๔ นี้ เสมือนไปตั้ง
อยู่ในทวีปยุโรปแล้ว อยู่ในสมัยเมจิ (Meiji period) ไค้ตระหนักในความสำคัญดังที่
หมอบรัดเลย์กล่าวไค้ดี มหาวิทยาลัยโตเกียว (Tokyo University) ซึ่งถูกเปลี่ยนมา
เรียกชื่อนี้เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๒๐ ไค้กำเนิดมาจากการรวมมหาวิทยาลัยซงจิก (The Confucian
"University") โรงเรียนแพทย์ของโชกุน และโครงการภาษาของสถาบันเพื่อการศึกษา

๓๒

หนังสือจดหมายเหตุ (The Bangkok Recorder) เล่ม ๑,

๑ มิถุนายน จ.ศ. ๑๒๔๓ (พ.ศ. ๒๔๐๔) หน้า ๓๓ - ๓๔.

หนังสือต่างประเทศ, (Institute for the Study of Foreign Books) เมื่อปี
 พ.ศ. ๒๔๑๒^{๓๓} จากมหาวิทยาลัยต่าง ๆ ในญี่ปุ่นก็ก่อกอบมีจำนวนมากขึ้น มหาวิทยาลัยสตรี
 ญี่ปุ่น (Japan Women's University, Nihon Joshi Daigaku) ได้ตั้งขึ้น
 เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๔^{๓๔} ของไทยเราในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีการ
 พยายามตั้งมหาวิทยาลัย หรือที่บางคนเรียกในสมัยนั้นว่า "สกลวิทยาลัย" กันหลายครั้ง
 ครั้งหนึ่งในปี พ.ศ. ๒๔๒๕ หมอสมิธ (Samuel John Smith) ได้ลงประกาศในหนังสือ—
 พิมพ์ จดหมายเทศสยามไสมยของท่านว่า จะเปิด "ยูนิเวอร์ซิตีสยาม" ที่บางกอกแหลม
 โดยรับนักศึกษาวรรณวิद्याต่าง ๆ "เพื่อจะเป็นคนมีปัญญาจะได้เป็นผู้หลักผู้ใหญ่เป็นกำลังแก่
 ราชการแผ่นดินสืบไป"^{๓๕} แต่คงไม่สำเร็จ เพราะไม่ปรากฏข่าวต่อมา จนอีก ๓๔ ปีต่อมา
 คือใน พ.ศ. ๒๔๕๙ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย จึงเป็นมหาวิทยาลัยแห่งแรกของไทยจึงได้ตั้งขึ้น
 ถ้าจะนับแต่ที่หมอบริคเลย์เสนอความเห็นในการตั้งมหาวิทยาลัย ก็เป็นเวลาถึง ๕๑ ปี ซึ่งนับว่า
 เป็นเวลาที่ออกจะสาบมากทีเดียว

ในเดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๔๒๐^{๓๖} แมกฟาร์แลนด์ (Samuel G. McFarland)
 หมอสอนศาสนาอเมริกันซึ่งเข้ามาเมืองไทยใน พ.ศ. ๒๔๐๓ และทำงานเผยแพร่งานศาสนาที่

^{๓๓}

Fairbank, J.K., Reischauer E.O., and Craig, M.A., op.cit.,
 p. 274 มหาวิทยาลัยโตเกียวได้รับการยอมรับว่าเป็นมหาวิทยาลัยที่สมบูรณ์ คือมีคณะต่าง ๆ มาก
 ในปี พ.ศ. ๒๔๒๕ และได้เป็นศูนย์กลางสำคัญสำหรับการฝึกฝนข้าราชการของญี่ปุ่นในเวลาต่อมา.

^{๓๔}

Ibid.

^{๓๕}

จดหมายเทศสยามไสมย อ้างโดย ขจร สุขพานิช "จดหมายเทศสยามไสมย
 ของหมอสมิธ พ.ศ. ๒๔๒๕ - ๒๔๒๙" การแรกของหนังสือพิมพ์ในประเทศไทย (๒๔๔๔)
 หน้า ๕๕ ผู้เขียนเคยไปค้นจดหมายเทศสยามไสมยที่หอสมุดแห่งชาติ พบแต่เล่มปีที่ ๒ - ๔
 เล่มปีที่ ๑ เจาหาที่มากกว่าไม่มี

จังหวัดเพชรบุรีได้เสนอแผนการจะตั้ง "วิทยาลัยที่กรุงเทพฯ สำหรับให้การศึกษาแก่เด็กหนุ่มสาวของไทย ซึ่งคล้าย ๆ กับวิทยาลัยโรเบิร์ต (Robert College) ณ กรุงคอนสแตนติโนเปิล" ^{๓๖} เป็นแบบจดหมายเปิดผนึก (Public letter) หมอแมกฟาร์แลนด์ เป็นผู้สนใจในการศึกษาและประสบผลสำเร็จในการจัดการศึกษาที่เพชรบุรีมาแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสนพระทัยในแผนการนั้น ดังนั้นเมื่อหมอแมกฟาร์แลนด์ เข้ามากรุงเทพฯ ในเดือนพฤศจิกายน จึงได้พบกับพระยาภาสกรวงศ์ (พร นุนนาค, ภายหลังเป็นเจ้าพระยาในนามบรรดาศักดิ์เดียวกัน) ราชเลขาว่าการส่วนพระองค์ ซึ่งแจ้งพระราชประสงค์ให้ หมอแมกฟาร์แลนด์ทราบ หมอแมกฟาร์แลนด์ตกลงใจรับงานซึ่งเขาเป็นผู้เสนอใน ๒ - ๓ เดือนต่อมา และได้ลาออกจากงานเผยแพร่งาน

แผนการของ หมอแมกฟาร์แลนด์ได้เข้าขึ้นกราบบังคมทูลในเดือนกรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๒๑ พร้อมกับความเห็นของพระยาภาสกรวงศ์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงบันทึกเรื่องนี้ไว้ในจดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน ประจำวันที่ ๔ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๒๑ ว่า

"... พระยาภาสกรวงศ์ถวายหนังสือว่าควยการตั้งโรงสกูลสอนการเอก เลขนั้น แก่เห็นว่า ที่ทรงพระราชดำริจะให้หมอแมกฟาร์แลนด์ มาตั้งโรงสอนกรุงเทพฯ และจะพระราชทานเงินปีละ ๒๐๐ ชั่งนั้น พอได้อยู่แล้ว... เงิน ๒๐๐ ชั่งนั้นยกให้ส่วนพระราชทานหม่อเพียงปีละ ๔๐ ชั่ง เสมอทุกปีไปจนครบ ๕ ปี เป็นกำหนดกราวแรก เงินอีก ๑๒๐ ชั่งนั้น พระราชทานเป็นเงินซื้อของใช้และซ่อมโรงสกูล และแจกเงินเดือนครูสอนหนังสือ... การสอนนั้นห้ามไม่ให้สอนศาสนาคริสต์เป็นอันขาด ให้สอนแต่ธรรมเนียมการหนังสือ และให้ฝึกหัดลายมือให้ใช้เป็นเสมียนได้ วิชาคิดเลข และวิชาช่างที่เป็นประโยชน์ และธรรมเนียมต่าง ๆ

^{๓๖}

Siam Weekly Advertiser, 16 May 1878, p.3 quoted by David K. Wyatt., in "Samuel McForland and Early Educational Modernization in Thailand, 1877-1895" Felicitation Volumes of Southeast-Asia Studies Vol. I , (1965), p. 2.

ที่จะเป็นคุณแก่แผ่นดิน..." ^{๗๗}

เป็นที่น่าแปลกใจว่า แผนการณ์ของหมอมแมกฟาร์แลนด์ประสบผลสำเร็จตามความตั้งใจ โรงเรียน
เปิดเมื่อวันที่ ๒ มกราคม พ.ศ. ๒๔๒๑ (ค.ศ. ๑๘๗๘) ที่วังนันทอุทยาน หรือ สวนอนันต์
ปีแรกมีนักเรียน ๑๐๐ คน ประกอบด้วยพระบรมวงศานุวงศ์และบุตรขุนนาง ^{๗๘}

จะเห็นได้ว่า การจัดการศึกษาตามแบบใหม่ของไทยเราได้รับอิทธิพลทั้งในแง่ความคิด
และอภัยบุคลลจากตะวันตกอยู่มาก ยิ่งกว่านั้นพวกหมอสอนศาสนายังได้ตั้งโรงเรียนตามแบบ
ตะวันตกในเมืองไทยเองด้วย บุคคลที่ตั้งโรงเรียนสอนหนังสือ (ซึ่งก็ถึงเพื่อเผยแพร่ศาสนาด้วย)
ได้แก่ แหมมคาเวนพอร์ต (Mrs. Davenport), นางสาว เอ็ม. อี. เพียร์ส (Miss M.E.
Pierce) และแหมมเมตทูน (Mrs. Mattoon) หมอมแมกฟาร์แลนด์ เป็นต้น โรงเรียน
บางโรงตั้งมาตั้งแต่รัชกาลที่ ๓ บางโรงตั้งอยู่โคนาน แต่บางโรงก็ไม่ปรากฏชื่อ ^{๗๙}

(๓.) ปัจจัยทางด้านการที่ประสบผลสำเร็จจากต่างประเทศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว ปัจจัยในด้านนี้เป็นผลจากเสด็จประพาสต่างประเทศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอม-
เกล้าเจ้าอยู่หัว การเสด็จประพาสต่างประเทศของพระองค์ทั้งในเอเชียและยุโรป มีผลทำให้
เกิดการเปลี่ยนแปลงหลาย ๆ ด้านในประเทศ และด้านหนึ่งที่สำคัญมาก ก็คือ ทุกครั้งที่เสด็จกลับ
จะมีการเปลี่ยนแปลงไปในทางที่ดีของการศึกษาเสมอ ,

^{๗๗} จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ, จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน
ภาค ๗ (๒๔๓๗) หน้า ๑๖๔ - ๑๖๕.

^{๗๘} See detail in David K. Wyatt., op.cit., pp. 3-10 and See
also in Wyatt, The Beginnings of Modern Education in Thailand
1868-1910, Doctorial Dissertation, Microfilm pp. 101-102.

^{๗๙} วิจิตรมาตรา, ขุน, สัมพันธ์ภาพระหว่างไทย - อเมริกา (๒๕๐๖)
หน้า ๔๓ - ๔๕, และหน้า ๕๗ - ๖๒.

ทั้งโลกดวามาแล้วในตอนนั้นว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จ
ประพาสต่างประเทศ ๒ ครั้ง ในระยะที่ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ ในครั้งแรกเมื่อเสด็จ
กลับจากสิงคโปร์ ทรงมีพระราชดำริจะตั้งโรงเรียนภาษาอังกฤษของลูกผู้ดี แต่ติดขัดหาครูไม่ได้
จึงส่งนักเรียนไปเรียนที่สิงคโปร์ ทั้งที่สมเด็จพระบรมราชดำริพระราชทานภาพทรงนิพนธ์ไว้ว่า

"มีการตั้งขึ้นซึ่งทรงพระราชดำริ เมื่อเสด็จกลับจากสิงคโปร์ ก็จะมีจัดการ
ศึกษาของลูกผู้ดีซึ่งได้ไปร่ำเรียนในต่างประเทศให้เข้าเรียนภาษาไทยขึ้นแต่ก่อน เสด็จไป
สิงคโปร์แล้ว เมื่อเสด็จกลับมีพระราชประสงค์จะให้โรงเรียนภาษาอังกฤษ
แต่ติดขัดของควยหาครูไม่ได้ เพราะมีชนชั้นที่สอนภาษาอังกฤษแก่ไทยในเวลานั้น
สอนแต่สำหรับชนชั้นคนให้เข้ารีต เป็นข้อรังเกียจอยู่ จึงโปรดฯ ให้เลือกหม่อมเจ้า
หม่อมราชวงศ์หญิงเยาว์วัยส่งไปเรียนที่โรงเรียนแรฟเฟิล ณ เมืองสิงคโปร์
ในปีมะแม * นั้น ประมาณ ๒๐ คน ** นักเรียนที่ส่งไปครั้งนั้นยังมีตัวอยู่ในเวลา
เมื่อแต่งหนังสือนี้แต่ ๓ คน คือ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงชินวราลงกรณ
พระองค์ ๑, พระองค์เจ้าปฤษฎางค์พระองค์ ๑, หม่อมเจ้าเพิ่ม ลดาวัลย์
องค์ ๑, ... แต่นักเรียนผู้ไปเรียนอยู่ที่เมืองสิงคโปร์เพียงปีเศษ ถึงปีออก
พ.ศ. ๒๔๑๕ เมื่อเสด็จกลับจากอินเดีย หากครูอังกฤษได้ โปรดฯ ให้ตั้ง
โรงเรียนหลวงสอนภาษาอังกฤษขึ้นแล้ว ก็โปรดฯ ให้กลับมาเรียนในกรุงเทพฯ
แคว้นแต่พระองค์เจ้าปฤษฎางค์ หม่อมเจ้าเจก นพวงศ์ กับพระยาชัยสุนทร
(ม.ร.ว. เทวหนึ่ง สิริวงศ์) ทั้ง ๓ นี้เรียนรู่มากถึงขั้นสูงกว่าเพื่อน จึงโปรดฯ
ให้ส่งไปเรียนที่ประเทศอังกฤษต่อไป เป็นแรกที่ส่งนักเรียนหลวงไปเรียนถึง

* ตรงกับ พ.ศ. ๒๔๑๔.

** ในจดหมายเหตุเสด็จประพาสในรัชกาลที่ ๕ เสด็จเมืองสิงคโปร์และเมืองเบตาเวีย
ครั้งแรกและเสด็จประพาสอินเดีย (๒๔๐๘) กล่าวไว้ว่า "สืบได้ความว่ามี ๑๔ องค์" และให้
รายชื่อเด็กเรียนทั้ง ๑๔ คนไว้ด้วย หน้า ๕๑.

ยุโรป^{๔๐}

กรีนเสด็จกลับจากอินเดียในปี พ.ศ. ๒๔๑๕ ทรงจัดตั้งโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษ
แก่ลูกผู้ขึ้น ตั้งที่สมเด็จพระบรมมหาราชวังราชานุภาพทรงนิพนธ์ไว้ว่า

"มีการ เกิดขึ้นในปีพ.ศ. ๒๔๑๕ เมื่อเสด็จกลับจากอินเดียอย่าง ๑ ซึ่ง
ภายหลังมาเป็นประโยชน์แก่บ้านเมืองและเป็นคุณแก่ตัวฉันเองมาก คือเรื่อง
ตั้งโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษแก่ลูกผู้ขึ้น เรื่องนี้ให้ทรงพระราชมารณานานแล้ว
แต่ยังหาครูไม่ได้ จึงต้องรอมมา เมื่อเสด็จกลับจากอินเดีย เสด็จมีครูอังกฤษ
คน ๑ ชื่อ ฟรานซิส จอร์จ แพตเตอร์สัน เขามาเย็บหลวงรัชทายาทบัลลังก์
(กับตันเอม) ผู้บังคับการพลตระเวนในกรุงเทพฯ จึงเป็นนายชาย ได้ทรงทราบ
ก็โปรดฯ ให้หาจ้างเป็นครูและโปรดฯ ให้ตั้งโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษขึ้นใน
กรมมหาดเล็กอีกโรง ๑ เป็นคู่กับโรงเรียนภาษาไทยที่ใดตั้งมาแต่ก่อน * ที่ตั้ง
โรงเรียนนั้นโปรดฯ ให้โอนตึก ๒ ชั้นที่สร้างสำหรับทหารมหาดเล็ก หลังข้าง
ตะวันออกประตูพิมานชัยศรี (ซึ่งเป็นสำนักงานพระคลังข้างที่อยู่ที่นั่น) ให้เป็น
โรงเรียน... มีรับสั่งให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กับพระเจ้าลูกยาเธอ เข้าเป็น
นักเรียน เว้นแต่บางองค์มีตำแหน่งรับราชการแล้ว หรือที่เป็นนักเรียนอยู่แล้ว

๔๐

คำทรงราชานุภาพ, สมเด็จพระบรมมหาราชวัง, ความทรงจำ หน้า ๑๗๒ - ๑๗๓

สำหรับนักเรียนไทยไปเรียนในยุโรปคนแรกในสมัยรัตนโกสินทร์ ก็ ขุนจรเจนทะเล (ณ)
ไปศึกษาวิชาเคมีเรือที่อังกฤษในรัชกาลที่ ๓ ขุนจรเจนทะเล เป็นเด็กของสมเด็จพระบรม-
มหาราชพิทยาดิ ในสมัยรัชกาลที่ ๕ ท่านเป็นหลวงชลธารพินิจชัย เจ้ากรมกลอง ภายหลัง
ละแวกในราชวรวิหาร (นามแฝง) "นักเรียนไทยในต่างประเทศคนแรก ชาวกรุง ๑๒(๔):๓๕-๓๘
มกราคม ๒๕๐๖.

* โรงเรียนภาษาไทยทรงตั้งในกรมมหาดเล็กเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๑๔ มีพระยาตรีสุนทร-
โวหาร (น้อย อาจารยางกูร) เมื่อยังเป็นหลวงสราญประเสริฐ ในกรมพระอดิศักดิ์ เป็น-
อาจารย์ใหญ่ (ดู ประกาศเรื่องโรงเรียนในภาคผนวก ก)

ในโรงเรียนภาษาไทย พวกนายร่อยหรารมหาคเล็กก็โปรดฯ ให้มาเรียนภาษาอังกฤษด้วย เจ้านายเรียนตอนเช้า พวกนายทหารมหาคเล็กเรียนตอนบ่าย เมื่อแรกตั้งโรงเรียนดูเหมือนจะมีจำนวนนักเรียนสัก ๕๐ คน แต่ต่อมาจำนวนลดลง เพราะเจ้านายชั้นผู้ใหญ่ออกไปรับราชการ ที่เป็นชั้นกลางก็ถึงเวลาไปทรงผนวชเป็นสามเณร พวกหม่อมเจ้าก็พากันไปทำการงาน พวกนายทหารมหาคเล็กต้องเรียนวิชาอื่นอีกมาก ก็มาเรียนภาษาอังกฤษมาเรื่อยๆ ตลอดทุกที ถึงปีระกา เหลือนักเรียนอยู่ไม่ถึงครึ่งจำนวนเดิม และยังคงกล่าวแวนลงเรื่อยมา นักเรียนที่เข้ามาใหม่ก็หมดไป ถึงปีจอเหลือแต่เจ้านายที่รักเริ่มมาบ้าง ๆ ยังทรงพยายามเรียนอยู่สัก ๕ พระองค์ จึงย้ายไปเรียน ณ หอนิพนธ์พิทยา อันเป็นที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎมีสว่างวงศ์ อยู่ริมประตูศรีสุทธร (แต่เดิมนั้นรื้อเสียแล้ว) ทรุดไปสอนในเวลาเช้าทุกวัน จนถึงกลางปีจอ พ.ศ. ๒๔๓๓ ทรง ๓ ปี พอสิ้นสัญญากรูก็ลากลับไปเมืองนอก โรงเรียนนั้นก็เป็นอย่างเล็ก" ๔๑

จะเห็นได้ว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงให้ความสำคัญของการศึกษา มาก ยิ่งได้เสด็จต่างประเทศ ทอดพระเนตรเห็นโรงเรียนของเขาก็งงอยากจะให้ตั้งโรงเรียนเพื่อศึกษาภาษาและวิชาการของตะวันตกขึ้นในเมืองไทย เพราะฉะนั้นเมื่อมีโอกาสโดยที่นายฟรานซิส บี. แพตเตอร์สัน เข้ามาเมืองไทย จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จ้างไว้เป็นครูทันที สำหรับวิธีการสอนของครูแพตเตอร์สันนั้น สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ ทรงเลาไว้ว่า

๔๑ คำทรงราชทานภาพ, สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ จ.ก. หน้า ๓๗๕ - ๔๐๐ และดู สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ คำทรงราชทานภาพ พระประวัติกรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ, (๒๕๐๔) หน้า ๑๓๗ - ๑๑๑.

จะทรงนำมาใช้ให้เกิดประโยชน์ ดังที่สมเด็จพระบวรราชานุภาพ ทรงกล่าวไว้ว่า

"แก่การศึกษาซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจัดขึ้น ขยาย
กว้างขวางออกไปที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเริ่มไว้ในรัชกาล
ที่ ๔ เหตุเพราะได้เสด็จไปทอดพระเนตรวิธีการของต่างประเทศที่เมืองสิงคโปร์
และเมืองชวากรังหนึ่ง ต่อมาได้เสด็จไปทอดพระเนตรที่ประเทศอินเดียอีก
ครั้งหนึ่ง..." ๕๕

ภายหลังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสอินเดียแล้ว ๒๕ ปี
พระองค์ได้เสด็จประพาสยุโรปเป็นครั้งแรก ทั้งนี้เพื่อจะทอดพระเนตรกิจการต่าง ๆ ของประเทศ
ที่เจริญแล้ว เพื่อจะได้นำมาปรับปรุงประเทศไทยให้เจริญทัดเทียมกัน และเพื่อประสานสัมพันธ์
ไมตรีอันดีระหว่างประเทศให้แน่นแฟ้น ระหว่างที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ประทับอยู่ในยุโรป ทรงสังเกตเห็นว่า นักเรียนไทยที่ส่งมาเรียนแต่ละคนมักจะเรียนสำเร็จได้ ✓
ต้องใช้เวลาอย่างมาก ทำให้เปลืองพระราชทรัพย์เกินความจำเป็น บางคนที่เรียนไม่สำเร็จ
อีกด้วย ดังนั้นจึงมีพระราชดำรัสให้พระยาศรีสุริยราชกิจ (ม.ร.ว.เปีย มาลากุล ภายหลัง
เป็นเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี) อัครราชทูตไทยประจำอังกฤษ และ พระยาศุริยานุวัตร
(เกิด บุญนาค) อัครราชทูตไทยประจำฝรั่งเศส ทำการสืบสวนแบบแผนการจัดการศึกษาใน
ประเทศทั้งสอง แล้วเรียบเรียงขึ้นเพื่อกราบบอวยบังคมทูล

พระราชดำริครั้งนี้เป็นสิ่งที่มิใช่ประโยชน์แก่การศึกษาของประเทศไทยมาก เพราะแต่เดิม ✓
มาแต่จะกล่าวได้ว่า การศึกษาที่จัดกันมา ทำกันอย่างไม่มีระเบียบแบบแผน เคยมีนักเรียนอยู่
ครั้งหนึ่ง ก็เมื่อครั้งสมเด็จพระบวรราชานุภาพ เมื่อครั้งยังเป็น กรมหมื่นดำรงราชานุ-
ภาพ อธิบดีกรมธรรมการ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดฯ ให้เป็น
ราชทูตพิเศษไปยุโรปและรัสเซีย กรมหมื่นดำรงราชานุภาพไปครั้งนั้น (พ.ศ. ๒๔๓๕) นอกจาก
ภาระกิจอื่น ๆ แล้ว จะต้องศึกษาและดูแบบแผนการจัดการศึกษาในประเทศต่าง ๆ ที่ผ่านด้วย

แต่เป็นที่น่าเสียดายที่เมื่อกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เมื่อกลับจากยุโรปได้เพียง ๗ วัน ก็มีพระบรม-
 ราชโองการให้ไปดำรงตำแหน่ง เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเสีย ^{๕๖} สิ่งที่ยกกรมหมื่นดำรงราชานุ-
 ภาพ ไปพบเห็นมาและจะนำมาปรับปรุงการศึกษาและกรมธรรมการ จึงไม่ได้นำมาปฏิบัติ
 ซึ่งเป็นที่น่าเสียดายอย่างยิ่ง เพราะฉะนั้น เมื่อทรงมีพระราชดำรัสให้กรมราชทูตไทยประจำ
 อังกฤษและฝรั่งเศส ตรวจสอบแบบแผนการจัดการศึกษาในประเทศทั้งสอง เพื่อจะนำพิจารณาใช้
 ในประเทศไทยในปัจจุบัน จึงเป็นประโยชน์อย่างยิ่ง

พระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ โคสง "ความเห็นที่จะจัดการศึกษาของนักเรียนสยามในประเทศ
 อังกฤษ" มากราบบังคมทูล เมื่อวันที่ ๔ เมษายน พ.ศ. ๒๔๔๑ ความเห็นของพระยาวิสุทธิ-
 สุริยศักดิ์ นี้ ทำอย่างละเอียดมาก กรอครบทุก ๆ ด้าน จัดว่าเป็นแผนการศึกษาฉบับหนึ่ง
 ก็ได้ ^{๕๗} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในพระราชหัตถเลขาที่พระราชทานไปยัง
 พระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ ลงวันที่ ๑๑ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๔๑ ยังทรงชมเชยไปว่า

"เราขอชมความอุตสาหพยายามและความพิถีพิถันโดยรอบคอบ แลเจียมแปลมของ
 พระยาวิสุทธิ ซึ่งได้คิดอ่านแนะนำมายังกระทรวงในครั้งนี้เป็นอันมาก แลขอ
 ยืนยันว่า ได้เห็นชอบในความคตินั้นทุกอย่าง" ^{๕๘}

สำหรับพระยาสุริยานุวัตร เมื่อมีหนังสือมายังเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ เสนาบดีกระทรวง
 ธรรมการทูลเกล้าฯ กรณีสืบค้นดำรงราชานุภาพ เมื่อวันที่ ๕ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๑ ได้กล่าวว่า
 ไม่เห็นด้วยกับการส่งนักเรียนไปเรียนที่ฝรั่งเศส แต่สนับสนุนให้ส่งไปเรียนที่เยอรมัน ความเห็น
 ของพระยาสุริยานุวัตรมีว่า

^{๕๖} ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระบรมราชา เทศาภิบาล (๒๔๐๙) หน้า ๕.

^{๕๗} ก.จ.ธ. เอกสารรัชกาลที่ ๕ แฟ้ม ศ.๒ ตรวจและวัดโครงการศึกษา ๑ - ๑๒
 ร.ก. ๑๑๑ - ๑๒๕ ความเห็นของพระยาวิสุทธิ เรื่องจัดการศึกษา ร.ก. ๑๑๓

^{๕๘}
 ก.

"เกล้ากระผมใดที่จะขอกราบเรียนเพิ่มเติมว่า การที่จะส่งนักเรียนไทยออกไปเรียนในเมืองฝรั่งเศสต่อไปภายหน้านั้น เห็นว่า ภัยการ เสียเงินเสียเวลานานนัก... วิธีครูสั่งสอนแลเล่าเรียนไม่ถี่เลย. . . ส่งนักเรียนไปเรียนในกรุงเยอรมันนี้จะดีกว่าเป็นแน่ ที่เมืองนั้นวิธีการเล่าเรียนแถวคันก็พร้อม... นักเรียนไทยที่กรุงเยอรมันนี้เรียนรู้ดีกว่าที่ไปปารีสแลอังกฤษเป็นอันมาก กล่าวเรียนก็ถูกกว่ากันแลพูดได้ ๓ ภาษาด้วย" ๔๘

อย่างไรก็ดี แมว่าพระยาสุริยานุวัตรจะไม่เห็นด้วยในระบบการจัดการศึกษาของฝรั่งเศส (คงเพราะกลัวความคิดแบบเสรีนิยมซึ่งแพร่หลายมากในฝรั่งเศสจะถูกนำเข้ามาไทย โดยนักเรียนที่ไปเรียนที่นั่น) แต่ก็ได้ส่งรายงานการจัดการศึกษาของฝรั่งเศสมาด้วยเหมือนกัน อนึ่งเป็นที่น่าสังเกตว่า ในขณะพระยาสุริยานุวัตรไม่เห็นด้วยกับระบบการจัดการศึกษาของฝรั่งเศส ก็เป็นสมัยเดียวกันกับไทยกำลังมีกระบวนการศึกษาของฝรั่งเศส เป็นแบบแผนการจัดการศึกษาของญี่ปุ่น ๕๐

ความเห็นการจัดการศึกษาของพระยาสุริยานุวัตรก็ตั้งยี่ครบบการศึกษาของอังกฤษเป็นหลัก ต่อมากระทรวงธรรมการได้นำไปพิจารณาและร่างเป็น "โครงการแผนการศึกษาในกรุงสยาม" ออกมาเมื่อวันที่ ๑๙ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๔๑ ๕๑ โครงการศึกษานี้ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทอดพระเนตรแล้ว ได้มีพระราชวิจารณ์ ถึงพระราชหัตถ์เวลาที่พระราชทานไปถึงเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ เสนาบดีกระทรวงธรรมการ ในวันที่ ๓๐ กรกฎาคม ว่า

๔๘ ก.จ.ธ. เอกสารรัชกาลที่ ๕ แฟ้ม ศ.๑ เบ็ดเสร็จศึกษาธิการ ๑๙ - ๔๔ ร.ศ. ๑๑๐ - ๑๗๑ เอกสาร ศ. ๑/๔๑ เรื่อง พระยาสุริยานุวัตรส่งรายงานการเล่าเรียนของฝรั่งเศสกับสมุคสำหรับคนหนุ่มในโรงเรียนต่าง ๆ .

๕๐

Fairbank, J. K., and Others. op.cit., p. 275.

๕๑

ก.จ.จ. เอกสารรัชกาลที่ ๕ แฟ้ม ศ.๒ ตรวจและจัดโครงการการศึกษา ๑ - ๑๒ ร.ศ. ๑๑๑ - ๑๒๕ เอกสาร ศ.๒/๕ โครงการแผนการศึกษาในกรุงสยาม ของกรมศึกษาธิการ.

"ควมมีความเสียใจเป็นอันมาก ที่สคิมของกรมศึกษาที่ส่งมาใหม่นั้น ได้พยายามอ่านถึง ๒ กราวแล้ว ก็ไม่เข้าใจแจ่มแจ้ง เพราะมีภาษาไทยอยู่นั้นมาก อ่านพระวัฑฒนไปอย่างไร ไ้มาลืมหลับ เพราะฉนั้นขอให้คัดอ่านกับเจ้ากรมศึกษา (เข้าใจว่าเห็นชอบด้วยกันแล้ว) แปลออกเป็นภาษาอังกฤษ เพื่อจะได้ให้เข้าใจง่าย เพราะเป็นภาษาไทยฟังไม่เข้าใจ" ๕๒

ปี พ.ศ. ๒๔๔๑ ภายหลังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงเห็นการจัดการศึกษาเข้ามาแล้ว ได้มีความเห็นเรื่องการจัดการศึกษาเกิดขึ้นอีกหลายฉบับ นอกเหนือไปจากของกรมศึกษาธิการแล้ว ยังมีของกรมมหาดมณราชานุภาพ เรื่อง "ความเห็นเรื่องจัดการเล่าเรียนตามมณฑลต่าง ๆ" ๕๓ (วันที่ ๒๔ กันยายน), ของ กรมพระวชิรญาณวโรรส เรื่อง "จัดการเล่าเรียนทั่วประเทศ" ๕๔ (วันที่ ๒๕ กันยายน), มีการประชุมพิเศษเรื่อง "การจัดการศึกษาทั่วประเทศ" ๕๕ (วันที่ ๒๖ กันยายน) ผู้เข้าประชุมมี พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระเจ้าน้องยาเธอ กรมพระวชิรญาณวโรรส, พระเจ้าน้องยาเธอ กรมมหาดมณราชานุภาพ, พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นสมมตอมรินทร์, พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้ากิตติยาคารวรดิถี (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ) และเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ และของนาย เปียญ ซึ่งเป็นผู้ตรวจและแต่งตำราเสนอเรื่อง "วิธีจัดการโรงเรียนกรุงเทพมหานคร" ๕๖

๕๒

ก.

๕๓

ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ ๕ แฟ้ม ศ.๑๒ จัดการศาสนาและการศึกษา ๑ - ๑๑

ร.ศ. ๑๑๐ - ๑๑๑ เล่ม ๑ เอกสาร ศ. ๑๒/๓.

๕๔

ก.

๕๕

ก.

๕๖

ดูรายงานการประชุมในภาคผนวก ฉ.

๕๗

ก.ว.ร. เอกสารรัชกาลที่ ๕ แฟ้ม ศ.๑ เม็ดเสวรีการศึกษาธิการ ๑๘ - ๔๔

ร.ศ. ๑๑๐ - ๑๑๑ เล่ม ๒ เอกสาร ก. ๑/๔๔.

(วันที่ ๑๖ ธันวาคม) เพราะฉะนั้นจะเห็นได้ว่า ปี พ.ศ. ๒๔๔๑ เป็นปีที่สำคัญมากสำหรับความคิดในการจัดการศึกษาของไทย เพราะมีความคิดต่าง ๆ เกิดขึ้นมากมาย ได้มีผู้เรียกปีนี้เป็นปีของการระเบิดทางความคิด (An Explosion of Ideas, 1898) ^{๕๔} ซึ่งทั้งนี้เป็นผลมาจากการเสด็จประพาสยุโรปของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นั่นเอง

๔. ปัจจัยทางด้านการเลิกทาส ผู้หลายท่านเชื่อกันว่า ทาสในเมืองไทยมีมาแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา การมีทาสเท่ากับเป็นการลดศักดิ์ศรีของมนุษย์ด้วยกัน เพราะความความเป็นมนุษย์ของทาสมีน้อย นายทาสมีสิทธิที่จะลงโทษเพื่อทาสประการใดก็ได้ ทาสมีโอกาสน้อยมากที่จะเป็นไทได้ ^{๕๕} การมีทาสในบ้านเมืองเท่ากับมีโรคภัยประจักษ์ และเป็นการฉกฉวยความเจริญของบ้านเมือง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักในสำคัญที่จะต้องเลิกทาสได้เป็นอย่างดี ดังนั้นพระองค์ทรงนำเรื่องนี้เข้าที่ประชุมของที่ปรึกษาการแผ่นดิน (Council of State) เมื่อวันที่ ๑๒ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๑๓ และควพระปรีชาสามารถของพระองค์ การเลิกทาสในเมืองไทยจึงทำได้ด้วยความเรียบร้อย ^{๖๐} แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงเห็นการไกลไปถึงกว่าการเลิกทาสเท่านั้น ยังทรงมีพระราชดำริถึง เครื่องมือที่ทาสเมื่อเป็นไทจะนำไปใช้ในการยังชีพและเพื่อจะไม่ตกกลับมาเป็นทาสอีกด้วย เครื่องมือดังกล่าวคือการศึกษา การตั้งโรงเรียนเพื่อให้พวกนี้ได้เล่าเรียน ดังปรากฏในพระราชดำริว่า

๕๔

Wyatt, David K., The Beginings of Modern Education in Thailand 1868-1910, Microfilm, Chapter 7.

๕๕

วิทย์ เสวะมาศย์ การเลิกทาสในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (๒๔๑๐) หน้า ๑๔ - ๑๕

๖๐

ศิลากร, กรม (รวบรวม) เลิกทาสในรัชกาลที่ ๕ (๒๔๑๓) วิทย์ เสวะมาศย์ ล.ก. และ สงวน เล็กสกุล งานปฏิรูปในรัชกาลที่ ๕ (๒๕๐๖) หน้า ๓๗ - ๕๐.

"...ข้าพเจ้า (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) ก็คิดเห็นอยู่ว่า มีการอีกอย่างหนึ่งที่ควรจะต้องให้เป็นการช่วยเหลือหาใช่เฉพาะจากการเป็นทาส ใครจริง ๆ บ้าง เพราะลูกทาสที่แต่เดิมมาก็ได้ให้นายไปอยู่จนโต ไม่ใคร่จะเรียนวิชาการสิ่งใดฝึกหัดชำนาญอยู่แต่ในการที่จะเป็นทาสปฏิบัติตนนาย ไม่ใคร่ในการทำมาหากินสิ่งไรมาก ถ้าเวลาวางก็หัดเล่นเบี้ยมาแต่เลวจนโต นี่เสียของทาสก็อบรมตัวแน่นหนาแทนแต่มีความสุขสบายดีกว่าจะไปหากินอย่างอื่น ถึงจะออกจากทาสจริง ๆ เเลาก็ไม่มีวิชาสิ่งไรที่จะภาควิให้ดี ก็คงวนกลับลงเป็นทาสว่าไป เห็นว่าการโรงเรียนหนังสือในเมืองเรานี้ การจะไ้เรียนได้จริง ๆ สักแห่งหนึ่ง เหมือนหนึ่งโรงเรียนพระเจ้านั่นก็ไม่ได้ไปร่ำเรียนหนังสือมาแต่ก่อนนั้น เเต่ ๆ ก็ไ้รู้หนังสือกันไปมาก จนที่ไปเล่นเบี้ยเขียนหนังสือก็เป็นคนออกจากโรงเรียนอยู่โดยมาก แต่ไม่ใคร่จะมากออกได้ ไม่ใคร่จะรู้จริง ๆ เพราะครูอาจารย์ไม่ใคร่จะเอาใจใส่ในการที่จะสอนเเต่แล้วเเต่นั้นจะมากได้ ไม่เ้าก็ไ้ตามใจชอบ การจึงไม่เรียนร้อย ไม่เป็นการจริงเข้าได้ อนึ่ง ก็ไ้ตั้งโรงเรียนวัดสอนหนังสือลูกขุนนางก็เรียนพอรู้บ้าง ดีกว่าที่โรงเรียนแต่ก็ยังมาบ้างไม่มาบ้าง ข้าพเจ้าวันจึงไ้รู้ทุกวันนี้จึงจะทำการต่าง ๆ จะหาเสมียนไม่ใคร่จะภาวไรกับการ ถ้าคนรู้หนังสือแล้ว ขุนนางขุนนางก็อยากจะหาใ้ช่วย ถึงจะหากินการจางก็ไ้ คนที่รู้หนังสือจะเป็นทาสทราครว่าอยู่กันน้อยตัว จึงเห็นว่า การหนังสือนี้จะช่วยหาใ้เป็นไทยไ้จริง ๆ ... ก็คนของรู้หนังสือรู้วิชาอย่างนั้นแล้ว ก็คงจะมีผู้ต้องการเอาไปไ้สอย เป็นขุนหมื่นขุนพัน เป็นเสมียนทนาย ฤๅจะกักรับจ้างทำการต่าง ๆ ก็ไ้ เห็นว่ากษัตริย์จะชั่วกลับลงเป็นทาส ก็กันก็จะน้อยลง ต่อที่ชั่วจริง ๆ จึงจะวนกลับไปดังนั้น..." ๒๑

จะเห็นได้ว่า พระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในเรื่องนี้ ถูกต้องการแกลการสรรเสริญในพระปรีชาญาณยิ่งนัก เพราะการศึกษาจะทำให้หาสิ่งที่เป็นไทยขึ้นให้คนลำแข้งของตนเองได้ การศึกษาจะทำให้หาสิ่งที่มีเครื่องมือประกอบอาชีพ โดยเฉพาะในระยะนั้นที่หนังสือยังขึ้นน้อยมาก ทางรัฐบาลมีความต้องการเดิมนั้นมาก ดังนั้น หนังสือนั้นที่หนังสือจึงขึ้นเป็นที่ปรารถนาของทางรัฐบาล จะเป็นภัยเหตุที่กระมัง ในวันที่ ๖ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๔ อันเป็นวันที่เกือบจะครบรอบปี ในพระราชดำริเรื่อง การเลิกทาส และจัดการศึกษาให้ลูกทาส จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ จะให้หาอารยสอนหนังสือ แสดงเลขทุก ๆ พระอาราม^{๒๒} จริงอยู่ในประกาศฉบับนี้ไม่ได้เอ่ยถึงทาสหรือลูกทาสเลย แทนที่จะพิจารณาได้ว่า เป็นเรื่องที่มีความสัมพันธ์กัน เพราะมีประกาศในระยะใกล้เคียงกัน กับพระราชดำริดังกล่าว และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เองก็ทรงตระหนักใน ความสำคัญของการศึกษาอยู่แล้ว นอกจากการเลิกทาสแล้ว การเลิกไพร่ก็เป็นพระราชกรณียกิจ ที่สำคัญมาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระองค์ทรงสนับสนุนให้ไพร่เรียน หนังสือโดยจะยกเว้นการสักให้ ท้าให้กรสอบไค้นประโยค ๒ (มัธยมศึกษา) หรือสอบวิชาภาษาอังกฤษ ไค้นที่ ๔^{๒๓} การเลิกทาสและไพร่ไม่เพียงแต่จะเป็นประโยชน์แก่ตัวทาสและไพร่เอง หรือเป็น ประโยชน์สำหรับทางราชการที่จะได้ตัวบุคคลมาทำงานมากขึ้น ที่สำคัญประการหนึ่งคือทำให้เศรษฐกิจ ไทยขยายตัวขึ้นมากโดยเฉพาะการปลูกข้าว^{๒๔}

๕. ปัจจัยทางความต้องการบุคคลเข้ารับราชการ ดังได้กล่าวมาแล้วว่า ในสมัย รัชกาลที่ ๔ และรัชกาลที่ ๕ เป็นสมัยของการปรับตัว ปรับปรุง และเปลี่ยนแปลงประเทศ ทางราชการมีความต้องการบุคคลที่มีความรู้ที่ได้เล่าเรียนมาก เพราะหน่วยงานได้ขยายตัวมากขึ้น

๒๒

เอกสาร เรื่องจัดการศึกษาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

หน้า ๕ - ๑๑

๒๓

ก. หน้า ๑๓๗.

๒๔

Ingram, James C., Economic Change in Thailand since 1850, p.63.

โดยเฉพาะในรัชกาลที่ ๕ เพราะฉะนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงตั้งโรงเรียนขึ้น เพื่อผลิตคนมารับราชการ และนอกจากโรงเรียนธรรมดาแล้ว ยังมีโรงเรียนเฉพาะอย่างเกิดขึ้นมากมาย เช่น โรงเรียนแผนที่ โรงเรียนเกษตรกรรม โรงเรียนกฎหมาย เป็นต้น โรงเรียนเฉพาะอย่างเหล่านี้ทั้งชนกเพื่อจะผลิตคนของตัวเองประการหนึ่ง และเนื่องจากโรงเรียนของกรมก็มาวิชาการผลิตคนให้ไม่ทันประการหนึ่ง

ข้าราชการทุกระดับชั้น ตั้งแต่เสนาบดีที่มีความสามารถในตำแหน่งคงมาจนถึงเสมียน เป็นที่ขาดแคลนมากในสมัยนั้น ในหนังสือของกรมหมื่นดำรงราชานุภาพพิมพ์ไปถึงพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ อัครราชทูตสยามประจำอังกฤษ เมื่อวันที่ ๒๐ เมษายน พ.ศ. ๒๔๔๒ เพื่อจะชวนให้กลับเข้ามารับราชการในกรมศึกษาธิการ คุยกันว่าเป็นผู้รักในทางการศึกษา ได้กล่าวถึงความขาดแคลนข้าราชการไว้ว่า

"แต่แรกเริ่มจัดการมณฑลเทศาภิบาล การมีเพียงจะปรามปรามโจรผู้ร้าย และป้องกันความก่อกวนต่างต่าง — ที่มีอยู่ในเวลานั้นให้หมดไป ความต้องการเพียงเท่านั้นยังหากคนเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลได้โดยยาก ต้องเที่ยวคนหาขอรองไม่ว่าที่หนึ่งใด หาไปก็พอการขึ้นหนึ่ง... คิดดูในเวลาที่เราเขียนจดหมายนี้ ต้องการตัวผู้ว่าราชการ เมืองไม่ต่ำกว่า ๕ คน จะต้องการปลัดไม่ต่ำกว่า ๑๕ คน และจะต้องการตัวนายอำเภอซึ่งเป็นคนสำคัญท่านเองเจ้าเมืองในเวลานี้ราว ๓๐ คน ยังหาตัวไม่ได้"

ภายหลังที่กรมหมื่นดำรงราชานุภาพพิมพ์หนังสือไปถึงพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ ๔ ปี คือในปี พ.ศ. ๒๔๔๖ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชหัตถเลขา พระราชทานไปยังพระยาสุริยานุวัตร อัครราชทูตสยามประจำฝรั่งเศส เมื่อวันที่ ๑๔ มิถุนายน ทรงมีพระบรมราชโองการถึง "เหตุขัดข้องซึ่งไม่ไห้การทั้งปวงนี้สำเร็จได้โดยไว้นั้น... คือ

๑. พื้นเดิมไม่มีเลยทุกตำแหน่ง
๒. ขาดตัวคนซึ่งจะประจำตำแหน่ง
๓. เพราะข้อ ๒ นั้นแลเป็นเหตุให้การทั้งปวงซึ่งจำต้องเดินไปพร้อมกันไม่เดินไปพร้อมกันได้

๔. ซึ่งเป็นข้อสำคัญที่สุด คือ อำนาจต่างประเทศเข้าแทรกเป็นยาเข้าไปทุกหนทุกแห่ง" ๒๖

ในข้อ ๒ ทรงมีพระบรมราชาธิบายเพิ่มเติมว่า

"๒. การทั้งปวงซึ่งทำไมสำเร็จได้โดยเร็ว เพราะเหตุว่าถึงความบีบคั้นภายนอก แลความทรมาณภายในในแผ่นดินทั้งหลายเดานี้ล้นอำนาจลง กงจักระ เบียดเบียนอย่างประเทออื่น ๆ ก็หาตัวผู้มีความสามารถบรรจุตำแหน่งไม่ได้ กังใจ เพราะขาดความรู้และขาดความเพียร เป็นต้น" ๒๗

เพราะฉะนั้นจะเห็นได้ว่า ความต้องการบุคคลเข้ารับราชการในตำแหน่งต่าง ๆ เป็นสิ่งจำเป็นมากในสมัยนั้น ความต้องการนี้ก็มีมาเรื่อย ๆ เป็นเวลานาน แต่จนจะสิ้นรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว ความต้องการนี้ยังมีอยู่เช่นเดิม กังนั้นเราจะเห็นได้ว่า ตั้งแต่รัชกาลที่ ๔ มาแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงทรงว่าจ้างชาวยุโรปเข้ามาเป็นที่ปรีกษาราชการต่าง ๆ เป็นจำนวนมาก ๒๘ การจ้างชาวยุโรปเข้ามามากเช่นนี้

๒๖

วรัศ กัมพลาศิริ (รวบรวม) "พระบรมราชาธิบายในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง เหตุขัดข้อง ๔ ประการ ซึ่งทำให้การทั้งปวงไม่สำเร็จได้โดยเร็ว"

ศิลปากร ๑๐(๒):๓๑ กรกฎาคม ๒๕๐๘.

๒๗

ก. หน้า ๓๒.

๒๘

ในสมัยรัชกาลที่ ๔ ได้มีชาวต่างประเทศเข้ามารับราชการในเมืองไทยถึง ๔๔ คน (W.O.Vella, Impact of the West on Government in Thailand, p. 334).

และในสมัยรัชกาลที่ ๕ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๔ ตามรายงานของราล์ฟ พาเจต ราชทูตอังกฤษในไทยสมัยนั้น ว่ามีประมาณ ๒๘๗ คน (F.O. 371/333)

เป็นความจำเป็นมาของรัฐบาลในสมัยนั้น วิธีแก้ปัญหานี้ทางหนึ่งโดยการส่งสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ และพระเจ้าลูกยาเธอไปศึกษาต่อต่างประเทศ ภายหลังในสมัยรัชกาลที่ ๕ นี้ ได้มีการสอบชิงทุนเล่าเรียนหลวง (scholarship) ไปศึกษาต่อต่างประเทศด้วย แต่ก็ยังไม่พอ เพราะในระดับสูงก็ยังขาดคนและยังต้องจ้างที่ปรึกษาชาวต่างประเทศอยู่ อย่างไรก็ตาม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีวิธีแก้ปัญหานี้ที่ถูกต้องและเหมาะสมมากประการหนึ่ง ก็ การตั้งโรงเรียนซึ่งจะแก้ปัญหานี้ความต้องการคนทุกระดับชั้นได้ เพราะฉะนั้น จะเห็นข้อเท็จจริงประการหนึ่งคือ การจัดการศึกษาในสมัยนี้ ความมุ่งหมายที่สำคัญก็เพื่อผลิตคน (โดยเฉพาะเสมียน) เขารับราชการ จากพระบรมราชโองการ และประกาศหลายฉบับ เมื่อกล่าวถึงเรื่องการจัดการศึกษาจะตอถึง เรื่องความต้องการคน เขารับราชการแทรกอยู่เสมอ เช่น ประกาศเรื่องโรงเรียน เมื่อวันที่ ๓๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๑๔ ประกาศฉบับนี้อาจถือได้ว่า เป็นประกาศเกี่ยวกับการศึกษาระดับแรกของไทยก็ว่าได้

"อนึ่งบุตรหลานของข้าราชการซึ่งยังมิได้นำมาเข้าทูลเกล้าฯ ถวายนั้นก็ถ้าสมัครจะเข้ามาฝึกหัดเล่าเรียนหนังสือไทย ก็ให้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้รับไว้ฝึกหัดเล่าเรียน เพื่อจะให้รู้หนังสือแลศึกษเบญจธรรมเนียบราชการให้ชัดเจน จะได้รับราชการสนองพระเดชพระคุณต่อไป" ๒๕

หรือในประกาศกรมศึกษาธิการ ซึ่งออกเมื่อวันที่ ๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๑๕ ก็ว่า "มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศแก่พระบรมวงศานุวงศ์แลข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย แลพ่อค่านานทุรทั้งปวงทั่วกัน ทั่วในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริเห็นว่า วิชาหนังสือเป็นต้น แก่คุณความเจริญของราชการบ้านเมือง ยิ่งกว่าศิลปศาสตร์วิชาการอื่น ๆ ทั้งสิ้น ถ้าผู้ใดเล่าเรียนถ่องแท้จริงถึงแม้ว่าจะเป็นคนตระกูลสูงหรือตระกูลต่ำอย่างใด ก็สมควรที่จะทรงพระกรุณา

๒๕

เอกสาร เรื่องจัดการศึกษาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

หน้า ๒ คัดจากราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๑ จ.ศ. ๑๒๓๒ หน้า ๒๕๙.

รูปเกล้าฯ เลี้ยงให้เลี้ยงศักดิ์รับราชการบ้าน เมืองฉลองพระ เทพร ะคุณตามคุณานุรูป
ถวนทั่วกัน" ๗๐

กรมหลวงดำรงราชานุภาพในหนังสือพิมพ์ไปถึงพระยาศุทธิสุนทรียศักดิ์ ในฉบับที่กล่าวมาแล้ว
เมื่อกล่าวถึงความขาดแคลนตัวบุคคลแล้ว ได้กล่าวต่อไปว่า "การที่จะแก้ไขเห็นอย่างเดียว
แต่ต้องจัดการศึกษา กล่าวคือ ต้องคิดฝึกหัดผู้คนที่เราขึ้นโดยเร็ว" ๗๑ ยิ่งกว่านั้นกรมหลวง—
ดำรงราชานุภาพยังให้ความสำคัญของการศึกษาว่า "เป็นเครื่องมือสำหรับภูมามานุกูเมืองในภายหน้า ๗๒
หรือที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชดำรัสในเรื่องนี้ เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๓๓
ว่า "วิชาหนังสือเป็นวิชาที่นับถือแลเป็นที่สรรเสริญมาแต่โบราณ ว่าเบ่งวิชาอย่างประเสริฐ" ๗๓

ปัจจัยในข้อนี้ จะได้กล่าวถึงอีกครั้งหนึ่งในบทต่อไป จึงจะกล่าวเพียงเท่านั้นก่อน ปัจจัย
ต่าง ๆ ทั้ง ๕ ประการนี้ เป็นปัจจัยที่มีความสำคัญมากที่ก่อให้เกิดการจัดการศึกษาตามแบบใหม่ขึ้น
ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อจะได้จัดการศึกษาเป็นเครื่องมือในการ
ปฏิรูปประเทศให้เกิดผลดี และในขั้นสุดท้ายก็คือ เพื่อองรักษาเอกราชของชาติไว้ให้ได้ ปัจจัย
ทั้ง ๕ ประการดังกล่าว เป็นทั้งความกดดันจากภายนอกและเป็นความต้องการใหม่ที่จะต้องให้เกิดขึ้น
ภายในประเทศเอง ปัจจัยบางประการเป็นปัญหาที่สำคัญมากเกี่ยวกับความเป็นความตายของ
ประเทศ แต่ปัจจัยนั้น ๆ ก็ก่อให้เกิดความจำเป็นที่จะต้องปฏิรูปประเทศ และกลายเป็นผลดี
แก่ประเทศไทยในเวลาต่อมาด้วยซ้ำไป.

๗๐

ก. หน้า ๗๖ จากราชกิจจานุเบกษาเล่ม ๑ จ.ศ. ๑๒๔๖ หน้า ๕๒๕.

๗๑

ก.จ.ร. เอกสารรัชกาลที่ ๕ แฟ้ม ศ. ๕ โรงเรียน (ร - ด) ๑ - ๑๖

ร.ศ. ๑๑๑ - ๑๒๔ เอกสาร ก. ๕/๑.

๗๒

ก.

๗๓

เอกสารเรื่องจัดการศึกษาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

หน้า ๗๓ กระจายละเอียดยกในภาคผนวก ข

การจัดการศึกษาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการจัดการศึกษาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตามที่กล่าวมาในบทที่ ๓ ในบางกรณีไม่ได้มีผลต่อการจัดการศึกษาเท่านั้น แต่ได้มีผลต่อการ หนุนนำและการปรับปรุงประเทศทั่ว ๆ ไปด้วย การปรับปรุงประเทศทุก ๆ ด้านในสมัย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น เป็นสิ่งสำคัญมาก เพราะพระองค์ทรงเห็นว่า การนโยบายรักษาดำรง (survival diplomacy) ดังที่เคยไว้ในรัชกาลก่อน ยังไม่เพียงพอ ประเทศจำเป็นต้องมีรัฐบาลที่มีประสิทธิภาพ มีการดูแลหัวเมืองอย่างใกล้ชิดขึ้น ต้องมีการเก็บภาษีเพิ่มขึ้น ฯลฯ อย่างไรก็ตามการปรับปรุงประเทศในสมัยนั้นจะทำได้ เพื่อการรักษาเอกราชของชาติไว้เป็นประการสำคัญ แต่หลายอย่างก็ได้มีผลต่อประเทศมาจน กระทั่งทุกวันนี้ ^๒

จุดมุ่งหมายในการจัดการศึกษา

๑. จัดการศึกษาเพื่อสนองความต้องการของทางบ้านเมืองที่ต้องการคนเข้ารับราชการ

จุดมุ่งหมายข้อนี้เป็นข้อสำคัญมากของการจัดการศึกษาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังที่เคยกล่าวมาแล้วว่า ในรัชสมัยนี้งานราชการขยายตัวออกไปมาก แต่ตัวบุคคลที่จะรับราชการที่มีความสามารถพอสมควรหาได้ยากมาก ความต้องการในเรื่องนี้

^๑ Vella, W.F., op.cit. p.336, และ เดกวิทย์ ณ ถลาง "เมื่อคติการ จัดการศึกษาแบบตะวันตกเข้ามาสู่สยาม" สังกมศาสตร์ปริทัศน์ ๖(๒):๘๓ กันยายน - พฤศจิกายน ๒๕๑๑

^๒ Wyatt, David K., Interpreting The History of the Fifth Reign สังกมศาสตร์ปริทัศน์ ๖(๒):๒๐ กันยายน - พฤศจิกายน ๒๕๑๑

(นอกจากที่กล่าวมาแล้วในบทที่ ๓) จะเห็นได้จากพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระ-
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่พระราชทานไปยังพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ (ม.ร.ว.เป๊ยะ มาลากุล,
ต่อมาเป็น เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี) ลงวันที่ ๓๓ มกราคม ร.ศ. ๑๓๗ (พ.ศ. ๒๔๔๐,

ค.ศ. ๑๘๙๘) ว่า

24๔

245๘

24๖1

11

11๗

11

128

"ด้วยความรู้สึกที่สนทนกันเกิดแก่พวกเราทั้งหลายไม่แต่เฉพาะตัวเราเอง
บรรดาผู้ที่ต้องมาที่ราชการสำคัญที่ต้องใช้คนมากอย่างเช่น กรมฝนตำรง
ซึ่งมีหน้าที่ต้องเปลี่ยนทองแถมปีละหลาย ๆ สิบคนหรือตั้งร้อย กรมฝน-
นิศาร ซึ่งต้องส่งข้าราชการคลั่งไปประจำหัวเมืองซึ่งตั้งขึ้นใหม่ปีละหลาย
สิบคน เป็นตัวผู้ที่รอนรบนเราเราอยู่ไม่ใช่ยาก ในเรื่องที่จะต้องการ
กันและต้องช่วยกันหาซึ่งกระทรวงอื่น เช่น กระทรวงยุติธรรม ถ้าจะ
ได้คนที่มีความรู้ในกฎหมายพอประมาณสักร้อยคน ก็จะได้รับตำแหน่งในปี
เดียวนี้ทั้งสิ้นไม่เหลือหลง ด้วยได้สั่งให้ขยายกระบวนการพิจารณาความใหม่
ออกไปให้ทั่วพระราชอาณาเขตในงบประมาณ ๓๓ ๑๐๐* นี้

แต่กระทรวงยุติธรรมยังช้า ด้วยได้ตั้งโรงเรียนกฎหมายเฉพาะแต่พอให้
รู้กระบวนการพิจารณาใหม่ และกฎหมายเก่าของเรา พอว่าความใดก็ได้ใคร่
ออกไป... ส่วนกรมเมืองแลกรมท้าวซึ่งเจ้าของกระทรวงไม่สู้จะเกียก
กะกาย แด่ถูกคดีเตียนอันใดเขาก็ร้องเรื่องกนดิดขึ้นมา ไม่ป่วยที่จะ
กล่าวถึงกระทรวงโยธาซึ่งมีคนไทยอยู่ในกรมขึ้นของกรมนี้ไม่เกินกว่า
กรมละคนในพวกชั้นสูง ยกเสียแต่กรมโยธาที่พวกก่อสร้าง มีความ
ต้องการจนไม่มีอะไรจะพูด จะไปเที่ยวแย่งโฉมฉายเหมือนคนอื่นก็ไม่ได้
เพราะไม่มีความรู้ก็ใช้ไม่ได้... ส่วนกรมที่ใกล้เกียก กล่าวคือทหารและ
กรมวังมหาดเล็กซึ่งน่าจะหาคนง่าย ก็หนาแน่นไปช่วยกันดูคนรา จะใช้การ
ก็ไม่ได้เต็มที่ ผลักไปทางไหนก็ไม่ใครจะพบ... ตกลงเป็นใจความว่า

* พ.ศ. ๒๔๔๒.

๓ ในเมืองเราเวลานี้ไม่ค่อยสนันในยิ่งกว่าคน การเจริญนี้จะเป็นไป
ไม่ได้เร็วก็เพราะเรื่องคนนี่อย่างเดียว..." ๓ X

เพราะการขาดคนเท่านั้นเอง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงต้อง
ทรงว่าจ้างฝรั่งเข้ามาบริหารราชการ และเป็นที่ปรึกษาเป็นจำนวนมาก แต่การจ้างฝรั่งเข้ามา
ใช้ว่าจะได้ผลดีทั้งหมด ผลเสียก็มีอยู่มาก ซึ่งพระองค์ทรงตระหนักในความจริงนี้ดี ดังปรากฏ
ในพระราชหัตถเลขาฉบับข้างบนต่อมาอีกว่า

"...แต่การที่ฝรั่งนั้นไม่ใช่เป็นการง่าย แลก็รู้โดยชัดเจนอยู่ในใจด้วยกัน
ว่า เขาเป็นคนต่างภาษาต่างชาติ จะขอตรงจงรักภักดีอะไรต่อเรา
หนักหนา ก็ชั่วแต่มาหาทรัพย์กลับไปบ้าน เมื่อบริการเราไม่สุจริตธรรมแท้
เพราะบางคนซึ่งมีอริยาศัยก็แลมีความอยากรู้อยากจะได้ชื่อเสียงที่ดี ๆ งาม
ความละอายถ้าอยากจะทำอะไรให้ดีขึ้นไป เขาก็ทำผิดต่อเรามาก ๆ
อยู่บ้าง แต่อย่างไร ๆ ก็คงต้องนับว่าเป็นเพื่อนกันไม่ใช่เพื่อนตายเกือบจะ
ทั้งหมด..." ๔

ควบคู่กับความต้องการคนที่มีความรู้เช่นนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวจึงทรงจัดตั้งโรงเรียนขึ้น และส่งพระบรมวงศานุวงศ์และผู้มีความสามารถไปเรียน
วิชาการ ณ ต่างประเทศ ซึ่งก็ปรากฏว่า พระบรมวงศานุวงศ์และผู้มีความสามารถซึ่งเขาเรียน
ในโรงเรียนที่พระองค์ทรงจัดตั้งขึ้นนั้นหลายคนได้กลายเป็นกำลังสำคัญของพระองค์ในการปรับปรุง
เปลี่ยนแปลงบ้านเมืองดังเช่น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ
(พ.ศ. ๒๔๐๑ - ๒๔๖๖) เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ ๕ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ

๓ พระราชหัตถเลขาและหนังสือกราบบังคมทูลของ เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี
เล่ม ๒ (๒๔๐๖) หน้า ๑๔๕ - ๑๔๖.

๔ ฎีกา หน้า ๑๔๖ - ๑๔๗.

๕ คำทรงราชูปถัมภ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ, พระประวัติกรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ
(๒๔๐๔)

กรมพระยาคำรงราชานุภาพ (พ.ศ. ๒๔๐๕ - ๒๔๔๖) เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย^๖ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (พ.ศ. ๒๔๐๒ - ๒๔๖๔) ผู้บัญชาการการจัดการศึกษาหัวเมือง^๗ เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี (ม.ร.ว. เปีย บาดาลกุล พ.ศ. ๒๔๑๐ - ๒๔๕๕) อธิบดีกรมศึกษาธิการ, ปลัดทูลฉลอง และเสนาบดีกระทรวงธรรมการ^๘ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ (พ.ศ. ๒๔๓๓ - ๒๔๖๓) เสนาบดีกระทรวงยุติธรรม และพระบิดาแห่งกฎหมายไทย^๙ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ (พ.ศ. ๒๔๓๓ - ๒๔๙๔) อธิบดีกรมศึกษาธิการและเสนาบดีกระทรวงพระคลัง มุกดลเหล่านี้เป็นเพียงส่วนน้อยที่ได้รับคุณประโยชน์จากการจัดการศึกษาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หรือที่พระองค์ทรงส่งไปก็เกิน ๓ แห่งประเทศ

โรงเรียนแรกที่เขาเรียกได้ว่า เป็นโรงเรียนที่สร้างขึ้นโดยมีวัตถุประสงค์เพื่อผลิตคนเข้ารับราชการ ได้แก่โรงเรียนนายทหารมหาดเล็ก (โรงเรียนสวนกุหลาบ) ซึ่งมุ่งฝึกสอนผู้ที่จะเป็นนายร้อยนายสิบในกรมทหารมหาดเล็ก เกี่ยวกับการตั้งโรงเรียนนี้สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ทรงนิพนธ์ไว้ในหนังสือ "ประวัติสังเขปแห่งการศึกษาของประเทศไทยสยาม" ว่า

๖ จักรกฤษณ์ นรินทีตุงการ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาคำรงราชานุภาพ กับกระทรวงมหาดไทย วิทยานิพนธ์ รัฐประศาสนศาสตร์มหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ (๒๕๐๖).

๗ วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา, พระชวัตถิตรัสเดา (๒๕๐๔)

๘ ประพัฒน์ ตริณรังค์ ชีวิตและงานเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี (๒๕๐๔)

๙ พัฒนศักดิ์ (นามแฝง) "พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ พระบิดาแห่งกฎหมายไทย" บทบัญญัติ ๒๕ (๓) : ๔๙๗ - ๕๑๓ สิงหาคม ๒๕๑๑.

ถึงปีโรง พ.ศ. ๒๔๒๓ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้านั่ง—
ยาเธอ พระองค์เจ้าศิริวรกุมาร (สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ พญาเกล้าฯ)
ราชองค์รักษ์ เป็นผู้รับพระบรมราชโองการตำแหน่งผู้บังคับการทหาร
มหาดเล็ก แล้วโปรดให้เริ่มตั้งโรงเรียนสำหรับฝึกสอนผู้ที่จะเป็นนายร้อย
นายสิบในกรมทหารมหาดเล็กขึ้น เมื่อปีแสง พ.ศ. ๒๔๒๔...ก็รับจำนวน
นักเรียนมากขึ้น ที่ห้องเรียนโรงทหารมหาดเล็กไม่พอ จึงทรงพระกรุณา
โปรดเกล้าฯ พระราชทานพระตำหนักเดิมที่สวนกุหลาบมาอยู่ตามตัวนอก—
เฉียงใต้พระบรมมหาราชวัง ให้ตั้งเป็นโรงเรียนนายทหารมหาดเล็ก
เมื่อปีเมษ พ.ศ. ๒๔๒๕ ๑๐

โรงเรียนนี้ในเบื้องต้นมีนักเรียน ๑๐ คน และเกือบทั้งหมดเป็นเชื้อพระวงศ์
ในระบอบเจ้าและหม่อมราชวงศ์ ทุกคนเป็นนักเรียนประจำมีวินัยแบบทหาร แบบเรียนใช้
หนังสืออุบายรบพริก ซึ่งมียุ ๒ เล่ม ของพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย) อาจารย์ใหญ่
ของโรงเรียนนี้คือ พระยาโอวาทวรกิจ (แก่น) เมื่อครั้งยังเป็นหลวงโอวาทวรกิจ ๑๑

โรงเรียนนายทหารมหาดเล็กที่พระตำหนักสวนกุหลาบ พอตั้งไปได้ประมาณหนึ่งปี
ผู้คนนิยมมากขึ้น และพากันนำลูกหลานมาฝากเข้าเรียนจนเกินความต้องการที่จะฝึกหัดเป็นนาย—
ทหารมหาดเล็ก เพราะฉะนั้นจึงเกิดปัญหาขึ้นว่า...

"...โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบนั้นควรจะรับนักเรียนตามความนิยม
ของผู้เล่าเรียน ว่าจะรับแต่เสมออัตราที่ต้องการสำหรับเป็นนายทหาร
มหาดเล็ก เพราะในชั้นนั้นนักเรียนยังเป็นนักเรียนทหารมีเงินเดือน
แต่เครื่องนุ่งห่มฝึกหัดอย่างทหารหมดทุกอย่าง ถ้าจะติดตามความประสงค์
เดิมต่อไป ก็จะต้องจำกัดจำนวนนักเรียนไม่รับให้มากกว่าอัตรา เมื่อนำ

๑๐ คำทรงราชูปถัมภ์, สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ พญาเกล้าฯ ประวัติสังเขปแห่งการศึกษา
ของประเทศไทย (๒๔๖๓) หน้า ๕.

๑๑ Wyatt, David K., The Beginning of Modern Education in
Thailand 1868-1910, Microfilm p. 131.

ความขึ้นกราบบังคมทูลฯ ขอเรียนพระราชปฏิัติ มีรับสั่งว่า การเล่าเรียน
 เป็นการสำคัญ ของบ้านเมืองอย่าง ๑ เมื่อความนิยมเกิดขึ้นอย่างนี้แล้ว
 ที่จะสักระกั้นเสียด้วยหวังแต่ประโยชน์ของกรมทหารมหาดเล็กกรมเดียว
 เท่านั้นหาควรไม่ ในกระทรวงราชการต่าง ๆ ก็ต้องการคนที่ได้เล่า
 เรียนมีวิชาความรู้ เข้ารับตำแหน่งรับราชการ ญ่ไปณั้มากเหมือนกัน
 ให้คิดจัดเป็นโรงเรียนชั้นสูงสำหรับพระราชวงศ์ แลผู้ที่จะเป็นข้าราชการ
 ให้เป็นประโยชน์กว้างขวาง สำหรับข้าราชการบ้านเมืองทั่วไปเกิด
 ส่วนนักเรียนทหารมหาดเล็กนั้น เมื่อเรียนวิชาความรู้ เบื้องต้นในโรงเรียน
 สวนกุหลาบแล้ว จึงค่อยแยกไปฝึกหัดวิชาทหารเฉพาะแต่พวกที่จะไปเป็น
 นายทหารมหาดเล็ก เมื่อพระราชทานพระบรมราชวินิจฉัยแล้ว จึง
 พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ขยายโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ
 ให้กว้างขวางออกไป ด้วยแต่เดิมตั้งโรงเรียนเพียงในบริเวณพระตำหนัก
 เกิม ๔ หลัง โปรดให้สร้างตึกยาวทางด้านใต้ ซึ่งเดิมจะสร้างเป็น
 โรงปั้นค่างอยู่นั้นให้สำเร็จ จัดเป็นที่อยู่ที่เรียนของนักเรียนจนเต็มที...
 แลนั้นโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบจึงเปลี่ยนเป็นโรงเรียนพลเรือน
 คีความแบบฝึกหัดสำหรับที่จะรับราชการ เป็นสำคัญ สอนทั้งหนังสือไทย
 แลภาษาอังกฤษด้วย ๑๒

จะเห็นได้ว่า พระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถูกต้อง
 ยิ่งนัก ด้วยพระองค์ทรงเล็งเห็นความต้องการของประเทศชาติมากกว่าวัตถุประสงค์เดิมที่ทรง
 วางไว้ ดังนั้นจึงทรงยอมเปลี่ยนวัตถุประสงค์ โดยทรงโปรดเกล้าฯ ให้รับนักเรียนเป็นจำนวนมาก
 ขึ้น เพื่อจะผลิตคนให้เกรมอื่น ๆ ด้วย อย่างไรก็ตาม แม้โรงเรียนสวนกุหลาบจะ
 รับนักเรียนเพิ่มขึ้น เพื่อผลิตคนให้ไม่เฉพาะแต่กรมทหารมหาดเล็ก แต่หากรวมไปถึงกรมอื่นด้วยนั้น
 ก็ยังไม่ทันกับความต้องการของกรมอื่น ๆ ซึ่งกำลังขยายงานออกไปอย่างกว้างขวาง เพราะฉะนั้น

กรมต่าง ๆ จึงตั้งโรงเรียนเพื่อผลิตคนของตัวเองบ้าง โรงเรียนต่าง ๆ ก็มี

ก. โรงเรียนท่าแพนที่ สังกัดในกรมทหารมหาดเล็ก มีนายแมกกาซี เป็นครูสอน ตั้งเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๕ ในเมืองพนมดงรัก เลื่อนนายร้อย นายสิบ พลทหารมหาดเล็ก ๓๐ คน เข้าฝึกหัด

ข. โรงเรียนฝึกหัดครู ของกระทรวงธรรมการ เปิดสอนเมื่อวันที่ ๑๒ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๓๕ มีนาย บี. เอช. กรินรอด ชาวอังกฤษเป็นอาจารย์ใหญ่ ในเบื้องต้น มีนักเรียน ๓ คน คือ นายนกยูง (พระยาสุรินทราชา) นายบุญรอด (พระยาภิรมย์ภักดี) และ นายสุ่ม แต่ไปเป็นแรกมีนักเรียนลาออกไป ๒ คน เหลือนายนกยูงคนเดียว ในปีถัดมา คือ พ.ศ. ๒๔๓๖ มีนักเรียนเข้าใหม่อีก ๓ คน คือ นายสนั่น (เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี) นายสศ (หลวงสังขวิทย์วิสุทธิ) นายเหม (พระยาโอวาทวรกิจ) และในปีนั้น นายนกยูงได้ลาออกไปเป็นครูสอน พอปลายปี พ.ศ. ๒๔๓๗ ได้มีการสอบไล่เพื่อรับประกาศนียบัตรเป็นครู นักเรียนครูทั้ง ๓ คน ที่เหลือสอบไล่ได้ทั้งหมด ดังนั้น นายสนั่น, นายสศ และนายเหม จึงเป็น นักเรียนฝึกหัดครูรุ่นแรกที่สอบไล่ได้ประกาศนียบัตรของกรมศึกษาธิการ ๑๓

ค. โรงเรียนกฎหมายของกระทรวงยุติธรรม ตั้งใน พ.ศ. ๒๔๔๐ โดยมีพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์) เสนาบดีกระทรวงยุติธรรม ซึ่งทรงสำเร็จการศึกษาจากกฎหมายจากมหาวิทยาลัยออกซฟอร์ด ทรงเป็นผู้ดำเนินการสนทนาร่วมกับบุคคลอื่น ๆ มูลเหตุของการตั้งโรงเรียนกฎหมายนี้ เนื่องจาก เมื่อวันที่ ๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๓๙ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จตรวจศาล ทรงเห็นความบกพร่องของศาลในเรื่องการรักษามพะยานและการจดจำคำถาม ซึ่งช้ำมาก ที่เป็นเช่นนั้นเพราะผู้พิพากษาไม่ได้ศึกษาเล่าเรียนทางนี้มา ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงมีพระราชหัตถเลขาไปยังพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร ทรงปรึกษาเกี่ยวกับการจะตั้ง "ลอสกูล" (Law School) ด้วยทรงทราบว่าขุนหลวงพระยาไกรสี

๑๓

ก. ทพ ๔๓ - ๔๔ สำหรับวิวัฒนาการการจัดการฝึกหัดครูในประเทศไทย
ดู บำรุง กลักเจริญ ประวัติศาสตร์ฝึกหัดครู วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต วิทยาลัย-
วิชาการศึกษา ประสานมิตร (๒๕๐๖).

(แปลง เวการะ) เมื่อครั้งยังเป็นขุนหลวงพระไกรดี ได้เสนอความคิดนี้ต่อกรมหลวงพิชิตปรีชา
การแล้ว ๑๔

โรงเรียนกฎหมายนี้ไผ่ผลิตคนที่เพื่อกำลังสำคัญของประเทศในเวลาต่อมา
นักเรียนกฎหมายที่ได้รับการยกย่องว่าเป็นเนติบัณฑิตคนแรกคือ เจ้าพระยามหิธร (ลออ ไกรฤกษ์) ๑๕
ง. โรงเรียนฝึกหัดข้าราชการฝ่ายพลเรือน โรงเรียนนี้ตั้งขึ้นโดยมี
วัตถุประสงค์เพื่อผลิตคนเข้ารับราชการโดยแท้ ดังปรากฏในนิทานโบราณคดี เรื่อง โรงเรียน
มหาดเล็กหลวง ของสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพว่า

"ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า-
เจ้าอยู่หัว เริ่มทรงเปลี่ยนแปลงระเบียบการปกครองบ้านเมือง โปรค-
ให้ตั้งกระทรวงเสนาบดี ซึ่งแต่ก่อนมีเพียง ๘ กระทรวง เพิ่มขึ้นเป็น
๑๒ กระทรวง... เสนาบดีต่างกระทรวงต่างจัดการในกระทรวงของตนให้
เจริญทันสมัย การงานในกระทรวงต่าง ๆ มีมากขึ้น และทำละเอียดยกกว่า
แต่ก่อน ทั้งมีการคิดจัดใหญ่เพิ่มขึ้นเนื่อง ๆ ต้องการคนรับราชการใน
กระทรวงต่าง ๆ มากขึ้น เสมียนตามกระทรวงจึงน้อยอยู่แต่ก่อนหย่อนความรู้
ไม่สามารถจะทำการงานตามระเบียบใหม่ได้ทันกับการเปลี่ยนแปลง
เสนาบดีเจ้ากระทรวงจึงต้องแสวงหาคนที่ไ้เล่าเรียนมีความรู้ เช่น
นักเรียนที่ไ้รับประกาศนียบัตรจากโรงเรียนต่าง ๆ มาเป็นเสมียน ต่อมา
เมื่อเสมียนเหล่านั้นทำการงานก็มีความสามารถ เจ้ากระทรวงก็กราบบังคม
ทูลขอให้รับพระราชทานสัญญาบัตร เป็นขุนนาง เป็นตำแหน่งในกระทรวง
ตามคุณวุฒิ เป็นเจ้านันนาราวสัก ๕ ปี ดูเหมือนจะไ้เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๑
วันหนึ่งพระเจ้าอยู่หัวตรัสปรารภแก่ฉันว่า ขุนนางที่ไ้เป็นขึ้นใหม่ ๆ ในชั้นนี้

๑๔ ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ ๕ แฟ้ม ศ. ๕ โรงเรียน (ก - ย.) ๑ - ๓

ร.ศ. ๑๑๕ - ๑๒๕ เอกสาร ศ ๕/๑.

๑๕ พันทกัฎี (นามแฝง) ล.ก. หน้า ๔๙๒.

ไม่โกรธรัฐจัก แต่ก่อนมาลูกผู้ที่จะทำราชการยอมถวายตัว เป็นมหาดเล็ก
ตั้งแต่รุ่นหนุ่ม ในเวลาเป็นมหาดเล็ก ได้เข้าเฝ้าหน้ารับราชการอยู่ใน
ราชสำนัก ทรงรู้จักแทบทุกคน บางคนก็ไต่เป็นนายรอง และหมแพะ
รับราชการในกรมมหาดเล็กก่อน แล้วจึงเป็นขุนนางทางกระทรวง ขุนนาง
ที่ไม่ได้เคยเป็นมหาดเล็ก เช่นพวกที่ขึ้นจากเป็นเสมียนตามกระทรวงน้อย
แต่เดิมนั้นขุนนางขึ้นจาก เป็นเสมียนตามกระทรวงเป็นพื้น ไม่เคยเป็น
มหาดเล็กจึงไม่ทรงรู้จัก... เมื่อเฝ้าพระเจ้าพรหมราชปราชญ์แล้ว ฉัน (สมเด็จพระ
กรมพระยาคำรงราชานุภาพ) จึงมาคิดใคร่ครวญดู เห็นว่าประเพณีโบราณ
ซึ่งใหญ่ที่จะเป็นขุนนางถวายตัวเป็นมหาดเล็กเสียก่อนนั้น เป็นการดีอยู่มาก
เพราะพระเจ้าแผ่นดินทรงรู้จัก ย่อมเป็นปัจจัยให้ทรงพระเมตตากรุณาและ
ไว้วางพระราชหฤทัย ส่วนตัวผู้เป็นราชการ เมื่อไ้รู้จักและทราบ
พระราชอัธยาศัยพระเจ้าแผ่นดิน ก็ย่อมเป็นปัจจัยให้เกิดความจงรักภักดี
และยังมีประโยชน์อย่างอื่นอีก เพราะมหาดเล็กได้เข้าสมาคมชั้นสูง มีโอกาส
ไปศึกษาขนบธรรมเนียมและฝึกหัดกริยามารยาท ทั้งไ้รู้จักผู้หลักผู้ใหญ่
ในแผ่นดิน ตลอดจนได้คุ้นเคยกับเพื่อนมหาดเล็ก ซึ่งจะไปรับราชการ
ด้วยกัน... (ดังนั้นสมเด็จพระยาคำรงฯ จึงทรงเห็นว่า ทางที่จะแก้ไข
ปัญหาได้ก็โดย) ควรจะให้โรงเรียนชั้นในกรมมหาดเล็ก ให้ฝึกเรียน
ถวายตัวเป็นมหาดเล็ก มีโอกาสให้เข้าเฝ้าหน้าทรงรู้จัก ทั้งไ้ศึกษา
ขนบธรรมเนียมในราชสำนักไปด้วยกัน กับความรู้เบื้องต้น สำหรับ
ข้าราชการพลเรือนในกระทรวงต่าง ๆ ...ฉันกราบบังคมทูลความคิด
เช่นวามา พระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริเห็นชอบด้วย... ๑๖

๑๖

คำทรงราชานุภาพ, สมเด็จพระกรมพระยา "เรื่องโรงเรียนมหาดเล็กหลวง" นิทาน

โบราณคดี

(๒๕๐๐) หน้า ๒๕๕ - ๒๕๘ (ความในวงเล็บโดยผู้เขียน)

ด้วยเหตุนี้ โรงเรียนฝึกหัดข้าราชการพลเรือน จึงได้กำเนิดขึ้นมาในเบื้องต้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระประสงค์จะให้สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ (เมื่อครั้งยังเป็นกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ) เป็นผู้จัด แยกกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ กราบบังคมทูลขอตัว "ด้วยเห็นว่าโรงเรียนมหาดเล็กจะฝึกหัดข้าราชการพลเรือนทุกกระทรวง อธิบดีโรงเรียนอิสระต่างหากจากกระทรวงต่าง ๆ จะดีกว่า..." ๓๗ เมื่อเป็นเช่นนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงโปรดเกล้าฯ ให้พระองค์เจ้าระพีพัฒน์ศักดิ์ (กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์) ซึ่งเพิ่งเสด็จกลับมาจากประเทศอังกฤษ เป็นอธิบดีจัดการโรงเรียน แต่พระองค์เจ้าระพีพัฒน์ศักดิ์ กราบบังคมทูลว่า "ไต่ทรงศึกษาวิชานิติศาสตร์เป็นสำคัญ" ๓๘ ดังนั้นการตั้งโรงเรียนนี้จึงลาช้าไปอีกหนึ่งปี ด้วยหาผู้จัด (อธิบดี) ยังไม่ได้ จวบจนพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ (ม.ร.ว.เปีย มาลากุล ต่อมาเป็นเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี) กลับจากยุโรปในปี พ.ศ. ๒๔๔๒ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริว่า พระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์มีความเหมาะสม "ด้วยเป็นผู้มีชื่อเสียงในการเรียนวิชาความรู้มาตั้งแต่ยังเป็นนักเรียน และได้เป็นพระครูของสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช อยู่ในประเทศอังกฤษหลายปี ในระหว่างนั้นตัวเองก็ได้เรียนรู้อาษาอังกฤษด้วย นอกจากนี้พระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ ได้เคยรับราชการในกระทรวงธรรมการ และกระทรวงมหาดไทย เข้าเฝ้ากระเปียบราชการพลเรือนอยู่แล้ว และมีตำแหน่งในกรมมหาดเล็กด้วย จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ เป็นอธิบดีโรงเรียนมหาดเล็ก" ๓๙

เพราะการที่พระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ เป็นอธิบดีโรงเรียนฝึกหัดข้าราชการฝ่ายพลเรือนนี้เอง ภายหลัง ๆ ไปเห็นว่า ชื่อโรงเรียนนี้ยาว จึงเรียกชื่อโรงเรียนสั้น ๆ ว่า "โรงเรียนพระยาวิสุทธิ" ดังนั้นในวันที่ ๒๔ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๔๔ (ค.ศ. ๑๙๐๒)

๓๗ ๖
ก. หน้า ๒๔๘.

๓๘ ๖
ก. หน้า ๒๔๘.

๓๙ ๖
ก. หน้า ๓๐๐ - ๓๐๑.

กรมหลวงดำรงราชานุภาพจึงนำความกราบบังคมทูลว่า ควรเปลี่ยนชื่อโรงเรียนเป็น "โรงเรียนมหาดเล็ก" พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเห็นชอบด้วย จึงได้มีประกาศเปลี่ยนชื่อโรงเรียนนี้ใหม่ ในวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๔๕ อันเป็นวันขึ้นปีใหม่ของไทยในสมัยนั้น ๒๐

เกี่ยวกับวิธีดำเนินการของโรงเรียนนี้ ปรากฏว่า เมื่อกครั้งก่อนที่พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ จะกลับจากยุโรป พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชดำรัสสั่งให้พระเจ้านุรักษ์ยาเชอพระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ (กรมพระจันทบุรีนฤนาถ) กับเจ้าพระยาภาสกรวงษ์ (พร บุนนาค) ร่างโครงการการจัดดำเนินการโรงเรียนมหาดเล็ก พระเจ้า-
ลูกยาเชอพระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ กับเจ้าพระยาภาสกรวงษ์ ได้นำ "สภิม"
ขึ้นกราบบังคมทูลเมื่อวันที่ ๓๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๓๘ ซึ่งมีสาระสำคัญว่า

๑. โรงเรียนฝึกหัดข้าราชการฝ่ายพลเรือนทั้งชั้น เพื่อฝึกหัดผู้ที่จะเข้ารับราชการฝ่ายพลเรือนในกระทรวงและกรมต่าง ๆ ยกเว้นกระทรวงวัง

๒. นักเรียนในโรงเรียนนี้ เมื่อได้รับประกาศนียบัตรแล้ว จะเข้ารับราชการ ถ้ายังไม่ได้อายุตัวก็จะนำส่งจางวางหัวพันนายเวรให้ถวายตัวเป็นมหาดเล็กก่อน

๓. ผู้ที่จะเข้าเรียนต้องมีอายุระหว่าง ๑๐ - ๒๕ ปี ทั้งนี้โดยไม่จำกัดว่า จะเคยเข้าโรงเรียนมาก่อนหรือไม่ก็ตาม และทุกคนมีสิทธิเข้าได้ โดยไม่เกี่ยวกับราติตระกูล เพียงแต่เป็นกนสุภาพและไม่มีโรคภายใน

๔. นักเรียนที่จะเข้าเรียนต้องมีการสอบเข้า

๕. วิชาที่จะต้องเรียนมี เรียงความ, อักษรวิจิตร, ลายมือ, เลขวิจิตร, ภูมิศาสตร์ (ไคแกภูมิศาสตร์, พระราชพงศาวดาร, * กฎหมาย (Jurisprudence), พระธรรมนูญ, ราชประเพณีและการปกครองพยาบาล (Constitution and Government of the Kingdom), ธรรมวิทยา (Moral Science), นิติวิทยา (Economic Science) ๒๑

* กำหนดมาในสมัยรัชกาลที่ ๖ ได้เปลี่ยนเป็นประวัติศาสตร์ ตามข้อเสนอของกรมมหัน-
พิทยาลาภพิทยากร เว็กรออายุ หน้า ๒๓.

๒๑

ก. เอกสารที่ ๕. ๕/๗.

"สคิม" นี้ต่อมาพระยาวิสุทธิสุริยภักดิ์ กับ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ ได้ปรึกษากัน
ในวิธีการที่จะดำเนินการอีก ปรากฏว่ามีแตกต่างจากเดิมไปบ้าง คือ

๑. จะรับนักเรียนอายุระหว่าง ๑๕ — ๒๐ ปี และเป็นผู้นิโคยสกุล หรือ
โดยฐานะอันสมควรจะถวายตัวเป็นมหาดเล็กได้ ทั้งต้องให้ความรู้เรียนมาแต่ก่อนถึงขั้นมัธยม
ในสมัยนั้น

๒. จะมีนักเรียนจำกัดจำนวนเพียงเท่าที่กระทรวงต่าง ๆ ประสงค์หาผู้
มีความรู้เขารับราชการ ไม่รับนักเรียนมากเกินไปจนหางานทำไม่ได้ และจะกวดขันในการฝึกสอน
ให้ความรู้ดีกว่านักเรียนที่กระทรวงต่าง ๆ จะหาได้จากที่อื่น

๓. หลักสูตรของโรงเรียนจะจัดเป็น ๓ ภาค ระยะเวลาเรียนราวภาคละปี
ภาคที่หนึ่ง เมื่อก่อนนักเรียนจะถวายตัวเป็นมหาดเล็ก ให้เรียนวิชาสามัญ ภาคสองให้ถวายตัว
เป็นมหาดเล็ก ฝึกสอนขนบธรรมเนียมในราชสำนักควบคู่กันกับความรู้พิเศษต่างกระทรวงต้องการ
ต่างกัน ภาคสามให้ไปศึกษาราชการในกระทรวงซึ่งจะไปอยู่

โรงเรียนมหาดเล็ก เมื่อแรกตั้งกำหนดรับนักเรียนเพียง ๔๐ คน และตั้งที่ศึกษา
ข้างประตูพิมานไชยศรีด้านตะวันตก ต่อมาเมื่อนักเรียนเพิ่มขึ้นได้ย้ายไปที่สวนเจ้าเชตุ สำหรับ
นักเรียนรุ่นแรกที่ได้นำขึ้นถวายตัวเป็นมหาดเล็กหลวงมี ๗ คน คือ

๑. นายขัติ ฦ ป้อมเพชร	ภายหลังได้เป็นพระยาจักรีภักดิ์
๒. นายเลื่อน ฦ ป้อมเพชร	ภายหลังได้เป็นพระยาขจรกิจบรรหาร
๓. นายสวัสดิ์ มหาากย์	ภายหลังได้เป็นพระยาณกรพราหม
๔. นายทอง จันทรางสุ	ภายหลังได้เป็นพระยาสุนทร เทพกิจจารักษ์
๕. นายสว่าง จุลวิฑูร	ภายหลังได้เป็นพระยารัตนศาสตร์โสภณ
๖. นายสงวน สตรีต	ภายหลังได้เป็นพระยารัตนวิสุนทร
๗. นายเปา จารุเสถียร	ภายหลังได้เป็นพระยาพายัพพิริยกิจ ^{๒๓}

๒๒

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระมหา ล.ค. หน้า ๓๐๑ — ๓๐๖.

๒๓

ก. หน้า ๓๐๓ — ๓๐๔.

การที่ไ้กล่าวถึงโรงเรียนฝึกหัดข้าราชการฝ่ายพลเรือน หรือโรงเรียนมหาดเล็ก อย่างยืดยาว เป็นพิเศษกว่าโรงเรียนอื่น ๆ ก็เพราะมีความเห็นว่า เป็นที่สนใจด้วยโรงเรียนนี้ ได้ผลิตคนออกไปรับราชการอันนับได้ว่าเป็นกำลังสำคัญของชาติอย่างมาดมาในเวลาที่มา อีกประการหนึ่งโรงเรียนฝึกหัดข้าราชการฝ่ายพลเรือนหรือโรงเรียนมหาดเล็กก็นับได้ว่าเป็นต้น แก่ของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ซึ่งเป็นมหาวิทยาลัยแห่งแรกของประเทศไทยในอีก ๗ ปีต่อมา (พ.ศ. ๒๔๕๕)

โรงเรียนที่สร้างขึ้นโดยมีวัตถุประสงค์เพื่อผลิตคนเข้ารับราชการในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพรจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังมีอีกหลายแห่ง เช่น โรงเรียนราชมหาวิทยาลัย โรงเรียนของกระทรวงเกษตร โรงเรียนไปรษณีย์โทรเลข และโรงเรียนทางฝ่ายทหาร ตำรวจ เป็นต้น

การที่พระบาทสมเด็จพรจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งโรงเรียนเพื่อผลิตคนออกมารับราชการ อันเป็นความต้องการอย่างยิ่งของบ้านเมืองในสมัยนั้น มิใช่ว่าพระองค์ทรงลืมเอาชนส่วนใหญ่ของชาติไปก็หาไม่ โดยทั่ว ๆ ไป มักจะมีความเข้าใจผิดกันว่า พระองค์ทรงจัดการศึกษาเพราะต้องการคนเข้ารับราชการอย่างเดียว แต่แท้จริงแล้ว การที่พระบาทสมเด็จพรจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดการศึกษา ก็เนื่องมาจากพระองค์ทรงเห็นคุณภาพของการศึกษาในแง่ของการศึกษาเองเป็นประการสำคัญ โดยเฉพาะในระยะหลัง ๆ เมื่อใกล้จะสิ้นรัชกาล จะปรากฏเรื่องนี้อย่างเด่นชัดทีเดียว

* ๑. จัดการศึกษาเพื่อคนประโยชน์ทั่วไป

ในความมุ่งหมายของการจัดการศึกษาประการที่ ๒ นี้ ผู้เขียนถือว่าการที่พระบาทสมเด็จพรจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงจัดการศึกษาเพื่อทวยราษฎร์ หรือเพื่อให้เยาวชนของชาติส่วนใหญ่ได้รับการศึกษา ก็เนื่องมาจากการที่พระองค์ทรงเห็นคุณภาพของการศึกษา จริงอยู่บางท่านอาจจะเห็นว่า การที่พระบาทสมเด็จพรจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดให้เยาวชนของชาติได้รับการศึกษา ก็เพื่อพระองค์จะได้มีคนเข้ารับราชการเป็นจำนวนอย่างเพียงพอ แต่มีความจริงอยู่ว่า ว่านวนักเรียนที่ผลิตออกมานั้นเป็นจำนวนมากในแต่ละปี โดยเฉพาะในระยะหลัง ๆ ซึ่งเป็นสิ่งสำคัญที่ทางราชการจะรับนักเรียนพวกนั้นเข้าทำงานได้หมด เพราะฉะนั้น

การจัดการศึกษาเพื่อคุณประโยชน์ทั่วไป จึงเป็นความมุ่งหมายประการหนึ่งในการจัดการศึกษา
ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดให้จัดการขึ้น

ความมุ่งหมายในประการที่สองนี้ ตามหลักฐานที่ปรากฏพบว่า ได้มีมาตั้งแต่ระยะ
ต้นรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทีเดียว ทั้งนี้ก็มิได้แยกกล่าวมาแล้วว่า
เมื่อวันที่ ๑๒ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๓๓ ได้มีการประชุมที่ปรึกษาการแผ่นดิน (Council of
State) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริถึงการที่จะให้เครื่องมือ
ประกอบอาชีพแก่ลูกทาสที่จะเป็นไท เพื่อให้ลูกทาสเป็นไทได้จริง ๆ เครื่องมือดังกล่าวนี้ก็คือ
"การศึกษา" และหลังจากที่พระองค์ทรงมีพระราชดำริในเรื่องการจัดการศึกษาให้แก่ลูกทาส
ได้เกือบชวปี ได้ทรงมีประกาศจะให้อาจารย์สอนหนังสือไทยและสอนเลขทุก ๆ พระอาราม
ขอความในประกาศมีว่า

"โปรดเกล้าฯ"

จะให้อาจารย์สอนหนังสือไทยและสอนเลขทุก ๆ พระอาราม

ควยพระวุฒิการบดีศรีวิสุทศาสนวโรประการ จางวางกรมธรรมการ
รับพระบรมราชโองการใส่เกล้าฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สั่งว่า ให้หมาย—
ไปถึงพระราชอาณัติพระครูฐานานุกรมเปรียญอันตั้งทั่วทุกหัวเมืองขึ้น คณะวัดควร—
นี้เวก คณะใด คณะเหนือ คณะกลาง ให้ทราบทั่วกัน สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
ทรงพระดำริว่า ลูกบุตรทุกคนที่มีอายุเข้าเรียนหนังสือไทย ล้วนมีวิชาหนังสือ
และกระบวนเลข ไทโร เลขตลาด ๑ ให้รู้ตามแบบอย่างแต่ก่อนนั้นเคย บิการการ
และวิชาที่เผ่าพงษ์มีประสงค์จะให้บุตรหลานของตนเล่าเรียนหนังสือไทย เลข ให้
ทำนิพนธ์ วิชาตัวอักษรสามเอกไท แลคำคำสูงตามแบบอย่างที่ท่านผู้แต่ก่อน
สืบ ๆ กันมาให้สิ้นเชิง จึงอุสหาบุตรหลานไปฝากฝังแก่พระราชอาณัติ พระครู
ฐานานุกรม เปรียญอันตั้งที่เคยนับถือว่า พระสงฆ์ผู้เปี่ยมวิชาหนังสือไทย แลวิชา—
เลขให้สั่งสอน บางทีเค้านั้นมีวิชาเล่าเรียนรู้อีกมีบาง เด็กที่เกียจคร้านมิได้
เจนเป็นกำลัง เค้านั้นไม่รู้อะไรอย่างนี้ก็มี เป็นอันมาก พระสงฆ์ที่เปี่ยมอาจารย์

กรัณจะเขียนที่เกล้าก็เกรงใจบิดามารดา พี่น้าอาของเด็ก ไม่อาจกล่าวเด็ก
 นั้นได้ นึกเสียดว่าจะรู้รู้ข้างไหน พระสงฆ์เป็นอาจารย์นั้นจะก็อย่างนี้
 เป็นแต่ เด็กซึ่งไปเป็นศิษย์วัดก็ไม่มีวิชาสั่งให้คิดหัวเลบโดยมาก สืบไปภายหน้า
 กุลบุตรผู้ที่จะเรียนรู้นั้นสือไทย ลายมือ แลกระบวนเลข เลื่อนสือเสี้ยน ซึ่งทรง
 พระกรุณาโปรดเกล้าฯ ทั้งพระราชอาณัติ พระครูฐานานุกรมเปรียญ ที่ได้รับ
 พระราชทานนิตยภัตรตามฐานศักดิ์ในพระอารามหลวง สำหรับจะได้อ่าน
 สามเณรศิษย์วัด เพื่อจะให้เป็นคนเป็นประโยชน์แก่กุลบุตรผู้ที่จะเล่าเรียน
 แลอาจารย์ผู้ที่จะสั่งสอนให้หาวิชาขึ้นดีกว่าแต่ก่อน เพราะหนังสือไทยเป็น
 ประโยชน์ที่จะเล่าเรียนพระไตรปิฎกต่อไป เป็นการ เกื้อกูลแก่พระพุทธศาสนา
 ฤๅเป็นกฤหัตถ์จะได้เป็นกำลังราชการ แลในประโยชน์ของผู้ที่เรียน เพราะ
 ฉะนั้นให้พระราชอาณัติ พระครูฐานานุกรมเปรียญอันดี ที่ใดเล่าเรียนรู้นั้นสือ
 ไทย ลายมือ แลวิชาเลขนั้นจงมีใจเห็นแก่พระพุทธศาสนาแลราชการแผ่นดิน
 ้วยบุญบำรุงสั่งสอนเด็กนั้นให้เต็มกำลังความรู้ของตนทั้งไวสอนจริง ๆ บรรดา
 ที่ในพระอารามหลวงให้ใคร่พระสงฆ์เป็นอาจารย์สอน เด็กพระอารามหนึ่ง
 ตั้งแต่ ๕ รูปลงมาทุกพระอาราม ตามพระอารามใหญ่แลเล็ก ถ้าไม่มีพระสงฆ์
 จะหาภิกษุสงฆ์ได้ จะพระราชทานเงินเดือนเหมือนกัน แลต้องให้ทานผู้ที่
 เจ้าวัดเอาไว้ใจใส่สอนจริง ๆ พระสงฆ์ปรีดิ์รับสั่งสอนหนังสือไทยแลวิชาเลข
 ไก่แล้ว ให้เจ้าคณะทำบาญชีมาส่งพระอุปัชฌาย์ แต่ ๗ วันพลุ้หทัยก็ เดือนแปด
 ขึ้นสิบสามค่ำ ปีกุน สัปตศก (ตรงกับวันที่ ๑๕ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๔) จะได้
 นำขึ้นทูลเกล้าถวาย แลจะพระราชทานแบบฉบับหลวงให้แก่พระสงฆ์เป็นอาจารย์
 จะได้อ่านสือตามแบบฉบับเด็กที่เรียนหนังสือไทย ลายมือ หัดลายมือ แลกระบวน
 เลขมีมากน้อยเท่าใด ให้ทำบาญชีมาส่งเจ้าพนักงานทุกอาราม วันขึ้นสิบห้าค่ำ
 แรมสิบห้าค่ำให้เจ้าพนักงาน กรมธรรมการ กรมสังฆการี นำเด็กเข้ามาใน
 พระบรมราชวัง ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ จะพระราชทานอัฐโสฬสแก่เด็กนั้น
 ทุกวันอุโบสถ แลพระสงฆ์เป็นอาจารย์จะพระราชทานเงินเดือน ๆ ละ ๒ บาท

พระราชคณะ พระครูฐานานุกรมเปรียญอันคัม ที่ไคณิยภักตร์อยู่แล้ว จะพระราชทานเพิ่มเป็นส่วนที่เป็นอาจารย์เคื่อนละ ๖ บาททุกถาวรย์ เคื่อนั้นเรียนหนังสือไทย หักดามมือ เรียนเลขไคอย่างแล้ว กำหนดหกเคื่อนะโปรคิให้สมเค็จพระเจาบรมวงษเชอ เจาฟ้ามหามาลากรมพระบารามปรบัคิเป็นแม่กองแลวราชการขงรัฐหนังสือ เป็นเจ้าพนักงานประชุมกันไคหนังสือกรังหนังสือทุกพระอาราม ไคแผนย้าแนอนนุกตองตามแบบฉบับจะพระรารทานรางวัลแกอาจารย์แลคัว เคื่อนั้นตามสมการ - ทรงพระกรุณาสุสจะพระราชทรัพย์ออกจำหมายจายแจกแกพระอาจารย์แกคิษยทั้งนี้ ควบพระราชประสงค์จะให้เป็นประโยชน์ในพระพุทธศาสนา แลแผนคินแลคัวเค็คคอปไป จะให้พระราชคณะ พระครูฐานานุกรมเปรียญอันคัม ตั้งใจฉลองพระเคศพระกุดให้เต็มตามกำลังความรูจริง ๆ แลพระราชคณะ พระครูฐานานุกรมเปรียญอันคัมที่เป็นผู้ใหญ่อยู่ในพระอารามนั้น ให้พนันเอาใจใส่ดูแลคักเคื่อนพระสงฆ์ที่เป็นอาจารย์ แลเคื่อนคิษยวัคคิษยอนไคมาเรียนหนังสือไทย หักดามมือ เรียนเลข แก่อจารย์หลวงตามพระราชประสงค์

หมายมา ณ วันอังคาร เดือนแปด ขึ้นสี่ค่ำ ปีมุน สัปตศก ศักราช ๑๒๗๓
(ตรงกับวันที่ ๖ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๕๔) ๒๔

จะเห็นว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นคุณค่าของการศึกษาเป็นอย่างยิ่ง และถ้าพิจารณาให้ดีแล้วจะเห็นว่า ในประกาศนี้ได้จำแนกประโยชน์ของการเล่าเรียนไว้เป็น ๓ ประการ คือ

๑. เพื่อจะได้เป็นกำลังของทางราชการ
๒. เป็นประโยชน์แก่กุลบุตรผู้เล่าเรียน
๓. เป็นประโยชน์แก่ทางศาสนา ซึ่งข้อนี้จะได้อธิบายอย่างละเอียดในข้อต่อไป

ต่อไป

อย่างไรก็ดีเป็นที่น่าเสียดายอย่างยิ่งที่ประกาศในปี พ.ศ. ๒๔๘๘ นี้ ไม่ประสบผลสำเร็จอะไรเลย เพราะในรายงานการศึกษาในสมัยต่อมาไม่ได้กล่าวถึงการจัดตั้งโรงเรียน หรือการจัดสอนในวัดต่าง ๆ เลย การพระราชทานแบบเล่าเรียนหลวงก็ไม่มี การสอบไล่ที่ว่า จะจัดให้ขึ้นทุกหกเดือนก็ไม่มีขึ้น การสอบไล่ครั้งแรกของไทยยังไม่มีขึ้นวาระทั้งปี พ.ศ. ๒๔๘๗ อนึ่งการสอบในสมัยก่อนได้เปิดโอกาสให้ประชาชนเข้าไปฟังและดูความสามารถของนักเรียนด้วย ดังหนังสือพิมพ์ "วาทนายเทศสยามสมัย" ได้ลงข่าวไว้ว่า

ข่าวในกรุงเทพฯ

โรงเรียนกุลบุตรหญิง

ที่วังหลังได้มีเฝ้าฯ เสด็จฯ มาเนหาเรียน คือมีการไล่เลียงไต่ถามให้เห็นปรากฏว่า ลูกศิษย์ที่เรียนนั้นได้เรียนอะไรบ้าง เป็นอย่างไรบ้าง ณ วันพฤหัสบดี เดือนอ้าย แรมเก้าค่ำ (วันที่ ๑๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๘๗) ตั้งแต่เวลาเที่ยง คนที่ไปดู ไปฟังนั้น ชมสรร เสรีบุญธรรมช. เสด็จฯ นั้นด้วย

พระกุลหลวง

ที่ส่วนอนันตไฉลลิตเรวีเฝ้าฯ เสด็จฯ มาเนหาเรียน คือ การสำแดงความฉลาดทางชาตหนังสือความรู้ต่าง ๆ ภายใญ่ที่เรียนนั้นได้มีหนังสือไปถึงท่านทั้งหลาย เสด็จฯ ไปฟัง การของลูกศิษย์ที่เรียนนั้น ณ วันศุกร์ เดือนอ้าย แรมสิบค่ำ (วันที่ ๑๒ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๘๗) เวลาบ่ายสองทุ่ม คนที่ไปฟัง ดู นั้นว่า คือ บุตรชาวสยามมีที่เรียนไฉนนั้น พระเศียรพระคุณพระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามเป็นต้น

๒๕

คำรณราชานุภาพ, สมเด็จพระบรมราชา, และ ยอนสัน ประวัติสังเขปแห่งการศึกษาของประเทศไทย หน้า ๑๐ แต่ในหนังสือพิมพ์ พจนานายเทศสยามสมัย ฉบับวันพุธ เดือน ๑๑ แรม ๑๒ ค่ำ จ.ศ. ๑๒๘๗ (วันที่ ๔ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๔) หน้า ๔๓ - ๔๔ ระบุว่า การสอบครั้งแรกของประเทศไทยมีในปี จ.ศ. ๑๒๔๖ (พ.ศ. ๒๔๖๖) แต่นั่นคงหมายถึงการสอบเฉพาะโรงเรียน ไม่ใช่การแต่งตั้งคณะกรรมการสอบให้เป็นหลักฐานมั่นคงทั้งในปี พ.ศ. ๒๔๖๗.

ได้พระราชทานเงินปีละมาก ๆ เลี้ยงดูทั้งครู ทั้งลูกศิษย์ ให้มีที่เรียนได้ดังนี้

๓ วันอังคาร เดือนอ้าย แรมสิบสี่ค่ำ (วันที่ ๑๖ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๒๓) ก็นั้น ได้มีการแห่แหนมาเนือง ๆ คือการได้เสด็จไปตามดูลงดูบัญชาความของพวกลูกศิษย์นักเรียนที่เขาก่อนนั้น ครูใหญ่ของเขาก่อนนั้นก็ให้หนังสือถึงท่านทั้งหลายเป็นอันมาก ชาวสยามทั้งชาวนอกให้ไปฟัง ดู ให้เห็นการตั้งแต่เวลาเที่ยงวันนั้น

การที่ประกาศในปี พ.ศ. ๒๔๔๔ ไม่ประสบผลสำเร็จนั้น อาจเนื่องมาจากการสนับสนุนจากสมเด็จพระสังฆราช และข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ แต่อย่างไรก็ดี ไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัดในเรื่องนี้ ดังนั้นการศึกษาของกุลบุตรทั้งหลายจึงต้องรอมานับปี พ.ศ. ๒๔๒๓ โดยที่ในปีนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จไปพระราชทานรางวัลแก่นักเรียนในโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ และทรงมีพระราชดำรัสความตอนหนึ่งว่า

"เมื่อใดกล่าวถึงโรงเรียนนี้ ว่าจะเป็นการส่งเสริมแก่พระกุลเจ้านายดังนี้ ไซ้ว่าจะล้มตระกูลข้าราชการแลราษฎรเสียเมื่อไร โรงเรียนที่มีอยู่แล้วแท้ที่จะตั้งขึ้นต่อไปภายหน้าโดยมาก ได้คิดจัดการโดยอุสาหะเต็มกำลังที่จะให้เป็นการเรียบร้อยพร้อมเพรียงเหมือนอย่างโรงเรียนนี้ แลก็จะให้แพร่หลายกว้างขวาง เป็นที่คนเรียนได้มากยิ่งกว่าแต่ก่อนทั้งจะให้โรงเรียนวิธาวอย่างสูงขึ้นไปอีก จึงได้กำลังคิดจัดอยู่บัดนี้ เจ้านายพระตระกูลทั้งแต่ลูกขึ้นเป็นต้นลงไปตลอดจนถึงราษฎรที่ต่ำสุด จะให้ให้มีโอกาสเล่าเรียนได้เสมอกัน ไม่ว่าเจ้าวาขุนนางว่าไพร่..."

^{๒๖} จดหมายเหตุสยามสมัย เล่ม ๓ แผ่น ๓๓ วันพุธ เดือนอ้าย ขึ้นค่ำหนึ่ง ปีวอก ๑๒๔๖ (ตรงกับวันที่ ๑๓ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๒๓) หน้า ๓๔๓ (ความในวงเล็บโดยผู้เขียน)

^{๒๗} Wyatt, David K., The Beginning of Modern Education in Thailand 1868-1910, pp. 99-100, และสมเด็จพระบวรราชทูตภาพและยอนสัน
อ.ก. หน้า ๑๖.

^{๒๘} เอกสารเรื่องจัดการศึกษา... หน้า ๒๐.

ด้วยเหตุนี้ การศึกษาสำหรับกุลบุตร หรือที่สมเด็จพระปาดำรงราชานุภาพ ทรงเรียกว่า "โรงเรียนสำหรับราษฎร" ^{๒๕} จึงได้เริ่มต้นอีกครั้งหนึ่ง และในเดือนสิงหาคม ต่อมา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงแต่งตั้งคณะกรรมการดำเนินงานขึ้น คณะหนึ่งประกอบด้วย พระองค์เจ้าศิริวรกุมาร (สมเด็จพระปาดำรงราชานุภาพ), พระยาศรีสุพรรณพิทักษ์, พระยาภาสกรวงศ์, พระยาสมุทรบุรุษ (สิ้น), พระสารสาตร์-พลชั้น (Col. G.E. Gerini), คุณโอรสทวาทกิจ (แกน) และอาจารย์แมกฟาร์แลนด์ (Reverend McFarland) ^{๓๐}

สถานที่ตั้งโรงเรียนสำหรับราษฎรในครั้งนั้นอยู่ในวัด ด้วยเห็นว่ามีความเหมาะสมหลายประการ ^{๓๑} โรงเรียนแรกที่ตั้งขึ้นคือ โรงเรียนวัดมหาธาตุราช ในตำบลหัวลำโพง นอกจากนี้ยังมีโรงเรียนอื่น ๆ อีก บางโรงเรียนขึ้นโดยการอุทิศของข้าราชการ เช่น ที่วัดประยูรวงศ์ (สมบุรี) มีเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค, เมื่อครั้งยังเป็นพระยา) เป็นผู้อุปการะ ทั้งยังออกประกาศให้ราษฎรให้ส่งบุตรหลานเข้าเล่าเรียนได้โดยไม่เสียค่าเล่าเรียน บางโรงเรียนเช่นที่วัดระฆัง ตั้งขึ้นโดยการอุปการะของทางวัดและเอกชนร่วมกัน ^{๓๒}

การจัดตั้งโรงเรียนสำหรับราษฎรในครั้งนั้น พอตึงได้ไม่นานก็เกิดข่าวลือถึงความเข้าใจผิดว่า รัฐบาลตั้งโรงเรียนขึ้นโดยหวังจะเก็บเอาเด็กนักเรียนไปเป็นทหาร ^{๓๓} จึงได้มีพระบรมราชโองการประกาศชี้แจงแก่ราษฎรทั่วไป เพื่อให้เกิดความเข้าใจที่ถูกต้อง (เรื่องนี้จะได้พบโดยละเอียดในบทที่ ๖) หลังจากนั้นการศึกษาสำหรับกุลบุตรจึงค่อยเจริญก้าวหน้า

^{๒๕} คำทรงราชานุภาพ, สมเด็จพระปาดำรง และ ยอนสัน ด.ก. หน้า ๑๖.

^{๓๐} Wyatt, David K., op.cit., p. 141.

^{๓๑} คำทรงราชานุภาพ, สมเด็จพระปาดำรง และ ยอนสัน ด.ก. หน้า ๑๗.

^{๓๒} Wyatt, David K., op.cit., pp. 143-144.

^{๓๓} คำทรงราชานุภาพ, สมเด็จพระปาดำรง และ ยอนสัน ด.ก. หน้า ๑๗.

มาโดยลำดับ ปรากฏว่าเมื่อสิ้นปี พ.ศ. ๒๔๕๕ มีโรงเรียนทั้งหมด ๓๐ โรงเรียน นักเรียน ๒๐๘๔ คน^{๓๔} และพอถึงสิ้นปี พ.ศ. ๒๔๕๘ เมื่อกรมหลวงดำรงราชานุภาพทรงย้ายไปดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย มีโรงเรียนเพิ่มขึ้นเป็น ๔๔ โรงเรียน นักเรียน ๒๘๒๕ คน^{๓๕}

หนึ่ง ในการจัดตั้งโรงเรียนสำหรับราษฎรของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถ้าพิจารณาให้ลึกซึ้งลงไปจะเห็นว่า เป็นภารกิจให้เกิดการฝึกกำลังของชาติ เช่นเดียวกับที่ผู้ให้ความเห็นว่าการเลิกไพร่ของพระองค์ ก็เป็นการฝึกกำลังของชาติเช่นกัน^{๓๖} โดยการที่เกาะจะเป็นเครื่องมือก่อให้เกิดความรู้สึกเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน มีความรู้สึกยึดมั่นและจงรักภักดีในสิ่งเดียวกัน จะเป็นเพราะเหตุนี้ด้วยกระมัง เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปฏิรูปการปกครอง เพื่อสร้างรัฐประชาชาติ (nation-state) ปฏิกริยาตอบโตจากเจ้าผู้ครองนครต่าง ๆ นอกจาก "ขบถผู้มีบุญภาคอีสาน" และ "ขบถเงี้ยว เมืองแพรว ร.ศ. ๑๒๑"^{๓๗} จึงไม่มี และขบถที่เกิดขึ้นนี้ก็ไม่รุนแรงจนยากแก่การปราบปรามของทางกรุงเทพฯ แต่เดิมมาอีกด้วยกันว่า ขบถดังกล่าว เป็นแต่เพียงเกร็ดพงศาวดาร เท่านั้น อย่างไรก็ตาม นี่เป็นแต่เพียงข้อสันนิษฐาน เรื่องนี้จะต้องมีการศึกษาหาหลักฐานต่อไปอีก

^{๓๔} ก.จ.ท. เอกสารรัชกาลที่ ๕ แฟ้ม ก. ๑ เบ็ดเสร็จกิจการ ๑ - ๔
ร.ศ. ๑๐๔ - ๑๑๓ เล่ม ๑ เอกสาร ศ. ๑/๑.

^{๓๕} Wyatt, David K., *op.cit.*, Table I.

^{๓๖} ขจร สุขพานิช ฐานันดรไพร่ (๒๕๑๐) และดู เกษม ทีวีสัมพันธ์ กับ นีออน สนิทวงศ์ "แนวพระราชดำริทางการเมืองในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" สังคมศาสตร์ปริทัศน์ ๕ (๓) : ๒๕ - ๔๖ ธันวาคม ๒๕๑๐ - กุมภาพันธ์ ๒๕๑๑.

^{๓๗} เศษ บุญนาค "ขบถผู้มีบุญภาคอีสาน" สังคมศาสตร์ปริทัศน์ ๕ (๑): ๓๔ - ๔๖ มิถุนายน - สิงหาคม ๒๕๑๐, และ "ขบถเงี้ยว เมืองแพรว ร.ศ. ๑๒๑" สังคมศาสตร์ปริทัศน์ ๖ (๒): ๖๓ - ๘๐ กันยายน - พฤศจิกายน ๒๕๑๑.

๓. จัดการศึกษาเพื่อเป็นการส่งเสริมการศึกษาพระศาสนา

สิ่งที่เป็นที่ทราบกันดีแล้วว่า การศึกษาของไทยในสมัยโบราณอาศัยวัด โดยมีพระสงฆ์เป็นผู้สอน การที่พระสงฆ์สามารถสั่งสอนกุลบุตรได้นั้น จะต้องมีความรู้ในทางหนังสือ คอยเหตุที่พระสงฆ์มีความรู้ในทางหนังสือนี้เองได้ก่อให้เกิดประโยชน์อย่างน้อยสองประการคือ เป็นการช่วยให้นักปราชญ์และกุลบุตรมีความรู้ในทางหนังสือต่อไปอีก และเป็นเกราะป้องกันสำหรับพระสงฆ์มิให้ในการศึกษาพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธองค์ ดังปรากฏในประกาศ "จะให้ให้อาจารย์สอนหนังสือไทยแลสอนเลขทุก ๆ พระอาราม เมื่อวันที่ ๒ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๘๘ ว่า

"...ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งพระราชาคณะ พระครูฐานานุกรมเปรียญ ที่ได้รับพระราชทานนิตยภัตรตามฐานาภักดิ์ในพระอารามหลวงสำหรับจะได้อ่านสั่งสอนพระภิกษุสามเณรศิษย์วัด เพื่อจะให้เปนพระโยชนแก่กุลบุตรผู้ที่จะเล่าเรียน แลอาจารย์ผู้ที่จะสั่งสอนให้หาวิชาความรู้การขึ้นกว่าแต่ก่อน เพราะหนังสือไทยเปนประโยชน์ที่จะเล่าเรียนอะไรก็วิญญูต่อไป เปนการเกื้อกูลแก่พระพุทธรศาสนา..."^{๓๘}

ด้วยทรงพระราชดำริเช่นนี้ โรงเรียนเกือบทั้งหมดที่จัดขึ้นสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และในสมัยต่อมา โดยเฉพาะโรงเรียนสำหรับราษฎรทั่วไปจึงตั้งอยู่ในวัด ด้วยมีประโยชน์หลายทาง เช่น ผู้ปกครองเด็กโดยปกติก็ไปฝากเด็กเล่าเรียนอยู่แล้ว ทางวัดยังงักได้ประโยชน์จากทางบ้านดังเดิม, เป็นการประหยัดค่าเช่าที่ดินและค่าก่อสร้างอาคารเรียนได้มาก^{๓๙}

จุดมุ่งหมายในข้อนี้ ถ้าพิจารณาให้ลึกซึ้งลงไปจะพบว่า การจัดการศึกษาโดยให้โรงเรียนอยู่ในวัดเป็นการสนับสนุนให้เด็กนักเรียนสนใจในพระศาสนา เพราะพระสงฆ์ย่อมสั่งสอนศีลธรรมแก่เด็กเป็นวาระปกติประกอบกับเด็กมีสิ่งแวดล้อมที่คุ้นเคยแล้ว จึงย่อมทำให้เด็กสนใจพระศาสนามากขึ้น และเมื่อเด็กเหล่านั้นโตขึ้นครบอายุบรรพชาจะใช้ความรู้ทางหนังสือที่ตนได้เล่าเรียนมา

^{๓๘} เอกสารเรื่องจัดการศึกษา. . หน้า ๑๐.

^{๓๙} คำทรงราชูปถัมภ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา และ บอนสัน ล.ก. หน้า ๑๖ - ๑๗.

ศึกษาเห็นว่าพระบรมคำสั่งสอนของพระพุทธองค์ต่อไป ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่า การศึกษาทำให้พระศาสนาแพร่หลายและทำให้คนในลัทธิศรัทธาหรือศาสนามากยิ่งขึ้น ดังพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงกราบทูลกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส (สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส) เพื่อทรงปรึกษาในเรื่องจัดการศึกษาของไทย ตามแผนการของพระปาวิสัทธกัศฎิยศักดิ์ (เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี) เมื่อวันที่ ๒๔ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๓๗ (พ.ศ. ๒๔๕๑) ว่า

"เรื่องการศึกษานี้ขอให้ทรงช่วยคิดให้มาก ๆ จนถึงรากเหง้าของการศึกษาในเมืองไทย อย่าตัดช่องไปแต่ข้างวัด อีกประการหนึ่งการสอนศาสนาในโรงเรียนทั้งกรุงแลหัวเมืองจะต้องเพิ่มขึ้น ให้มีความวิคตไปว่าเด็กชั้นหลังจะห่างเหินจากศาสนา จนเลยเป็นคนไม่มีธรรมในใจมากขึ้น..." ๕๐

และเพราะทรงเห็นในคุณค่าของการศึกษาในวคินี้เอง ในพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ซึ่งประกาศใช้เมื่อวันที่ ๑๕ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๑ (พ.ศ. ๒๔๔๕) จึงได้กำหนดหน้าที่ของพระสงฆ์ซึ่งแต่เดิมเจ้าอาวาสขึ้นมาจนถึงระดับสูงสุดไว้ประการหนึ่งว่า ต้องมีหน้าที่บำรุงการศึกษา ๕๑

จุดมุ่งหมายทั้ง ๓ ประการของการจัดการศึกษาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เท่าที่กล่าวมา คือ การจัดการศึกษาเพื่อผลิตคนเข้ามารับราชการ, การจัดการศึกษาเพื่อถูกประโยชน์ทั่วไป และจัดการศึกษาเพื่อเป็นการส่งเสริมการศึกษาพระศาสนา จุดมุ่งหมายนี้โดยเฉพาะในประการที่หนึ่ง และประการที่ ๒ มีความเด่นชัดมากขึ้นตามกาลเวลาที่ผ่านไป จุดมุ่งหมายประการแรกเด่นชัดมากในระยะแรกที่จัดการศึกษา ส่วนจุดมุ่งหมายประการที่สองกอบ ๆ เค้นชัดมากขึ้นในระยะประมาณ ๑๐ ปีสุดท้ายของรัชสมัย—

๕๐

ก.จ.ธ. เอกสารรัชกาลที่ ๕ แฟ้ม ศ. ๒ ตรวจและจัดโครงการศึกษา ๑ - ๑๖

ร.ศ. ๑๑๑ - ๑๒๕ เอกสาร ก. ๒/๓.

๕๑

ก.จ.ธ. เอกสารรัชกาลที่ ๕ แฟ้ม ศ. ๑๖ พระราชบัญญัติพระสงฆ์ ๑ - ๒

ร.ศ. ๑๒๐ - ๑๒๕ เอกสาร ศ. ๑๖/๑.

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อย่างไรก็มุ่งหมายในการจัดการศึกษาทั้งหมด ที่กล่าวว่า เป็นแต่เพียงมุ่งหมายทั่วไปอย่างกว้าง ๆ ต่อมาได้มีจุดมุ่งหมายที่แนบกว่านี้ต่อมา ครั้งหนึ่งก็มีปรากฏอยู่ใน "ประกาศกระแสพระบรมราชโองการ เรื่องการเล่าเรียนของประเทศไทย" เมื่อเดือนกันยายน ๒๔๕๓ ว่า

"...ความประสงค์มุ่งหมายในการสั่งสอนฝึกหัดกันนี้ มุ่งต่อผลสำเร็จ
ดังนี้ คือ

ให้เป็นผู้แสวงหาศิลปวิชาการ เครื่องอุปบริโภควิชาความสามารถและ
ความประพฤติประพฤติดชอบ ให้ดำรงรักษาวงศ์ตระกูลของตนให้โอบอ้อม-
อารีแก่พี่น้อง ให้มีความกลมเกลียวร่วมทุกข์สุขกันในระหว่างสามภรรยา
ให้ความซื่อตรงต่อกันในระหว่างเพื่อน ให้รู้จักระแยะผิดระแหม่เจียมตัว
ให้เมตตาจิตแก่ผู้อื่นทั้งปวง ให้ทุกคนสามารถประโยชน์อันเป็นประโยชน์
ร่วมกันทั้งหมด ให้ประพฤติตามพระราชกำหนดกฎหมาย เมื่อถึงคราว
ที่จะต้องช่วยชาติและบ้านเมือง ให้มอบกายสวามิภักดิ์ด้วยกล้าหาญและศรัทธา
จงรักภักดีต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ให้หาดีถึงพระมหากษัตริย์คุณ
และมีความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์อยู่ทุกเมื่อ" ๔๒

จุดมุ่งหมายดังกล่าวข้างบนนี้แม้ว่ายังไม่ค่อยที่เดียว ได้กำหนดทุกสิ่งทุกอย่างทั้งวิถีทาง
ที่ทุกคนจะลงมือ ปฏิบัติ และสนองความต้องการของประเทศไทยในระยะนั้นไว้ทั้งหมด จุดมุ่ง-
หมายของไทยนี้ถ้าพิจารณาเปรียบเทียบกับพระบรมราชวินิจฉัยเรื่องการศึกษา (The Imperial
Rescript on Education) ของญี่ปุ่น ซึ่งประกาศมาตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๓๓ จะเห็นว่าม
ลักษณะคล้ายคลึงกันมาก โดยในพระบรมราชวินิจฉัยเรื่องการศึกษา มีว่า

"...ขอพสกนิกรทั้งหลายจงมีความกตัญญูแก่เวทีทอนิตามารค จงมีความรักที่รักน้อง ขอให้เรามีภรรยาจงมีความสมักรสมานน้ำใจกัน ขอให้มิตรสหายจงรักสัตย์ต่อกัน ขอให้พวกท่านทั้งหลายจงมีความสงบเสงี่ยมและรู้จักความพอดี จงแนความรักไปยังสรรพสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง จงพยายามศึกษาเล่าเรียนและแสวงหาศิลปวิทยาต่าง ๆ ซึ่งจะทำให้พวกท่านมีความสามารถในคานาสติปัญญา และมีพลังทางคานาศิลธรรมที่สมบูรณ์ อนึ่ง จงพยายามทำให้ความดีงามของมหาชนทวีมากยิ่งขึ้น และจงส่งเสริมผลประโยชน์ร่วมกันของสังคมให้มากขึ้น จงเคารพรัฐธรรมนูญและประพฤติปฏิบัติตามตัวบทกฎหมายอย่างเคร่งครัด ถ้าหากว่าในเมืองเกิดภาวะฉุกเฉินขึ้นมาก็จงอุทิศชีวิตให้แก่มานเมืองด้วยความกล้าหาญเถิด..." ๔๓

ผู้เขียนขอตั้งข้อสังเกตว่า จุดมุ่งหมายทางการศึกษาของไทยซึ่งปรากฏใน "พระบรมราชโองการเรื่องการเล่าเรียนของประเทศสยาม" พ.ศ. ๒๔๕๓ นั้นใกล้เคียงกับพระบรมราชวินิจฉัยเรื่อง การศึกษาเป็นการแบบอย่างของญี่ปุ่นมา แต่ได้ดัดแปลงให้เข้ากับสภาพสังคมและวัฒนธรรมของไทยเรา ทั้งนี้ผู้เขียนมีเหตุผลอยู่ว่า ไทยเคยแต่งตั้งข้าหลวงตรวจการไปศึกษาแบบแผนการจักรการึกษาของประเทศญี่ปุ่นครั้งหนึ่ง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๔ (ภายหลังที่พระบรมราชวินิจฉัยเรื่องการึกษาได้ประกาศออกมาแล้ว ๑๒ ปี) ย่อมจะต้องได้กึกษาพระบรมราชวินิจฉัยเรื่องการึกษานั้นแน่นอน เพราะพระบรมราชวินิจฉัยเรื่องการึกษาเป็นที่แพร่หลายมาก ได้มีการแจกจ่ายไปยังโรงเรียนต่าง ๆ และทั้งยังแขวนไว้อ่าง ๆ พระบรมราชาลักษณ์ขององค์จักรพรรดิ และทุกคนมีความเคารพและเชื่อถือนในพระบรมราชวินิจฉัยนี้ด้วย ๔๔

๔๓

Tsunoda, Ryusaku., Bary, Wm. Theodore de., and Keene, Donald., Sources of Japanese Tradition, pp. 646-647 ดูภาคผนวก ๗.

๔๔

Ibid.

แต่หาเสียดยี่จุ้มงหมายทางการศึกษาของไทยซึ่งปรากฏใน "พระบรมราชโองการ
 เรื่องการเล่าเรียนของประเทศสยาม" ไม่ได้ประกาศออกมา เพราะมีปัญหาวางประการเกี่ยวกับ
 ร่างพระบรมราชโองการ ที่ยังตกลงกันไม่ได้^{๕๕} และประจวบกับที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า-
 เจ้าอยู่หัว เสด็จสวรรคตในเดือนธันวาคม (ตุลาคม) ดังนั้นจึงมุงหมายทางการศึกษานั้นจึงปรากฏ
 อยู่แต่ในร่างพระบรมราชโองการเท่านั้น ที่ผู้เขียนกล่าวว่ านาเสียดยี่จุ้มงหมายทางการศึกษา
 กังกล่าวไม่ได้ประกาศออกมานั้น เพราะเห็นว่า ถ้าได้ประกาศออกมาและได้ทำตามแบบของญี่ปุ่น
 คือเขว่นไวซาง ๆ พระบรมฉายาลักษณ์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และหาวิธีให้ทั้งครู
 และนักเรียนมีความเข้าใจเคารพและเชื่อฟังในพระบรมราชโองการนั้นแล้วก็จะเป็นการสร้าง
 ความรู้สึกร่วม ยึดมั่นในสิ่งเดียวกัน ความรู้สึกเป็นปึกแผ่น พลังสามัคคีของประเทศก็จะมีมากขึ้น
 ทั้งจะทำให้เด็กและผู้ปกครองเด็กเข้าใจควรว่ เรียนหนังสือไปทำไมกัน.

การจัดการศึกษาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ต่อ)

วิวัฒนาการการศึกษาและผลที่ได้รับ

๑. ก่อน พ.ศ. ๒๔๔๑

การจัดการศึกษาในระยะแรกของไทย คำนึงถึงตัวบุคคลมากกว่าสถาบัน จึงปรากฏว่าแผนการศึกษาจะอยู่ภายใต้ความรับผิดชอบของกรมธรรมการ หรือหน่วยงานอื่นใดที่ตั้งขึ้นมาเพื่อดำเนินงานทางการศึกษาโดยเฉพาะ กลับให้สังกัดอยู่ภายใต้การดำเนินงานของกรมมหาดเล็ก ที่เป็นเช่นนั้นก็เพราะ เมื่อแรกจัดการศึกษา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมอบหมายงานนี้ให้พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าศิริวรกุมาร (สมเด็จพระยาธำรงราชานุภาพ) ทรงเป็นผู้รับผิดชอบ และในตอนนั้น (พ.ศ. ๒๔๒๔) พระเจ้าน้องยาเธอพระองค์เจ้าศิริวรกุมาร เป็นผู้บังคับการกรมมหาดเล็กอยู่ ดังนั้น โรงเรียนต่าง ๆ (ยกเว้นบางแห่ง) จึงขึ้นตรงต่อกรมมหาดเล็ก

ผู้บังคับการกรมมหาดเล็กรับผิดชอบในการจัดการศึกษาเรื่อยมา แม้ภายหลัง พ.ศ. ๒๔๒๗ เมื่อขยายการศึกษาไปสู่สมุหสถาน หรือมีการจัดตั้งโรงเรียนสำหรับราษฎรขึ้นแล้ว แต่ครั้นมีการจัดตั้งโรงเรียนต่าง ๆ มากขึ้น "ถึงปีพุทธศ. ๒๔๓๐ ทรงพระราชดำริว่า โรงเรียนหลวงได้จัดตั้งแพร่หลาย การเล่าเรียนเจริญมากแล้ว แต่หน้าที่การจัดโรงเรียนสำหรับประชาชนเป็นราชการพลเรือน มาเกี่ยวเนื่องอยู่ในฝ่ายทหาร เพราะได้โปรดให้เริ่มจัดการขึ้นในกรมมหาดเล็ก...ถึงเวลาอันสมควรจะแยกการจัดโรงเรียนทั้งปวงออกจากกรมมหาดเล็กจัดตั้งเป็นกรม ๑ ในราชการพลเรือนต่างหาก จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศตั้งกรมศึกษาธิการ" ^๑ ขึ้น

^๑ ตำราธำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้า, และยอนสัน จ.ก. หน้า ๒๐.

ความในประกาศมีดังต่อไปนี้

ประกาศตั้งกรมศึกษาธิการ

มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศจงทราบทั่วกัน
การเล่าเรียนวิชาเป็นการสำคัญของราชการบ้านเมือง แต่ก่อนมายัง
หาได้จัดตั้ง เป็นแบบแผนให้แพร่หลาย และยังหาได้มีเจ้าพนักงานสำหรับ
บังคับบัญชาราชการฝ่ายการเล่าเรียนทั้งปวงไม่ บัดนี้ได้ทรงทำนุบำรุง
การเล่าเรียนให้เป็นแบบอย่างเจริญรุ่งเรืองขึ้นไ้มาก และได้ทรง
พระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีเจ้าพนักงานรับกระแสพระราชดำริจัดการนั้น
ตลอดมา เมื่อการเล่าเรียนเจริญขึ้น ผู้รับราชการในการเล่าเรียน
ก็เจ้าพนักงานสำหรับบังคับจัดการเล่าเรียน และอาจารย์ผู้ฝึกสอนวิชา
เป็นต้นนั้น ก็มากขึ้นโดยลำดับ ผู้รับราชการในตำแหน่งการทั้งปวง
เหล่านี้ ก็เป็นข้าราชการรับราชการแผ่นดินของพระเจ้าอยู่หัว
ในส่วน ๑ เหมือนกับข้าราชการกรมอื่น ๆ แต่ยังไม่ได้มีตำแหน่งใน
ราชการไม่ เพราะราชการฝ่ายการเล่าเรียนยังไม่ได้ตั้งสังกัดขึ้น
เป็นกรม ๑ เหมือนกับประเทศอื่น ๆ

บัดนี้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพนักงานซึ่งสำหรับจัดการ
เล่าเรียนทั้งปวงรวมเป็นกรม ๑ เรียกว่า กรมศึกษาธิการ ซึ่งผู้ได้
รับกระแสพระราชดำริ เป็นหัวหน้าพนักงานจัดการเล่าเรียนเป็นตำแหน่ง
ข้าหลวงบัญชาการศึกษา และให้ผู้รับราชการอยู่ในพนักงานจัดการ
เล่าเรียนทั้งปวง สังกัดขึ้นอยู่ในกรมศึกษาธิการ ตามตำแหน่งซึ่งได้รับ
ราชการนั้นทุกคน ให้กรมศึกษาธิการนี้เป็นกรม ๑ ในราชการฝ่าย
พลเรือน เหมือนกับกรมอื่น ๆ สืบไป

ประกาศมา ณ วันศุกร์ เดือน ๖ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ปีมุน นพศก
จุลศักราช ๑๒๔๔ (ตรงกับวันที่ ๖ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๓๐) ๒

เพราะฉะนั้นตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๓๐ เป็นต้นมา การจัดการศึกษาของไทยจึงเริ่ม
 เชาว์รูปเป็นระบบ แต่ยังมีอีกหลายสิ่งหลายอย่างที่คงปรับปรุงต่อไป เช่น แบบเรียนซึ่ง
 ยังคงใช้ในยุค ๖ เล่ม ของพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) ก็ มุลบทรรพกิจ,
 วาหนิตินิกร, อักษรประโยค, สังโยคพิธาน, ไวยาจณพิจารณ และ ฟ้าลาดการันต์ แบบเรียน
 ในชุดนี้กว่าจะเรียนจบต้องใช้เวลาราว ๓ ปี ซึ่งน้อยคนนักจะอยู่เรียนจนจบ ส่วนมากจะออก
 จากโรงเรียนไปก่อน ยิ่งกว่านั้นวิชาอื่น ๆ ที่เด็กจะต้องเรียนเพิ่มเติมด้วย ดังนั้นจึงสมควร
 จะให้ทำแบบเรียนใหม่ อนึ่ง หม่อมเจ้าหญิงพูนพิพัฒน์ ก็ถูกด ยังได้เล็งถึงมูลเหตุของการ
 เปลี่ยนแปลงแบบเรียนจากชุด ๖ เล่ม เป็นแบบเรียนเร็วว่า เนื่องจากสมเด็จพระยาคำรง—
 ราชานุภาพเสด็จไปบางปะอิน และ...

"...ได้ทอดพระเนตรเห็นเด็กสาวนามาเรียนหนังสือที่วัดด้วยหนังสือ
 มุลบทรรพกิจ และอ่านไม่ได้ นอกจากท่องซ้ำไปตามเรื่องว่า ก ก
 ก ก ก, ข ข ข ข ข ฯลฯ แต่ก็ไม่ถูกตัว จึงตรัสถาม
 พระผู้เป็นครูสอน ท่านอธิบายว่า เด็กมีเวลาเรียนเพียงปีละ ๓ เดือน
 ถึงหน้าท่านก็ต้องกลับไปช่วยพ่อแม่ กลับมาเรียนใหม่ก็ลืมหมดต้องตั้งตน
 กันไปใหม่ เป็นเหตุให้ท่าน (สมเด็จพระยาคำรงฯ) ทรงคิดแบบเรียน
 เร็วขึ้น เพื่อจะให้ท่านใดภายใน ๓ เดือน และเอาของที่จำได้ง่าย เช่น
 ก.ไก่ ข.ไข่ ซึ่งเด็กเห็นอยู่เสมอ ๆ แล้วช่วยความจำให้เร็วขึ้น
 ส่วนในเนื้อเรื่องก็ทรงเลือกเอาแต่ที่จับใจเด็กเป็นประมาณ เพราะ
 ธรรมชาติของเด็กไม่สามารถจะเข้าใจคติธรรมได้ นอกจากชอบการ
 ตื่นเต้น จึงทรงผู้เรื่อง เช่น ตาไปหาเป่ ตาหวังหลังโกง เป็นต้น
 เพื่อให้เด็กเห็นว่าแม่คนพิการก็ยังทำอะไร ๆ ได้..."^๓

^๓ พูนพิพัฒน์ จิตกุล, ม.จ.หญิง "สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรง—
 ราชานุภาพ" จันทร์เกษม ๘:๘ - ๑๐ พฤษภาคม - มิถุนายน ๒๔๐๕.

แบบเรียนเร็วที่ทำขึ้นใหม่นี้ ได้เริ่มใช้มาตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๓๑ แต่ปรากฏว่าโรงเรียนที่ยังใช้แบบเรียนเก่าในชุด ๖ เล่มสอนอยู่ก็มี เพราะไม่ได้มีการบังคับให้ใช้แบบเรียนเร็วทั้งหมด นอกจากการปรับปรุงในเรื่องแบบเรียนแล้ว ยังมีหลักสูตรที่ควรจะมีการสร้างขึ้นมาเพื่อให้โรงเรียนต่าง ๆ ยึดเป็นแบบฉบับในการส่งสอนนักเรียนให้เหมือนกัน แต่เดิมมาโรงเรียนแต่ละโรงเรียนมีหลักสูตรการสอนเฉพาะตัวเอง นั่นคือหนังสือแบบเรียนที่ใช้สอน ซึ่งอาจเป็นจินตมณี, ชุณฺณลพวรรณพิภพ หรืออื่น ๆ หลักสูตรรวมกันปัจจุบันไม่มี^๔ สำหรับหลักสูตรฉบับแรกของไทยที่ขึ้น มีผู้กำหนดว่า เริ่มในปี พ.ศ. ๒๔๓๕^๕ แต่ในหนังสือเขียนเข้าใจว่าหลักสูตรฉบับแรกของไทยมีมาตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๓๕ ดังปรากฏในประกาศของโรงเรียนมูลนิธิศึกษาเมื่อวันที่ ๒๐ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๓๕^๖ เพราะในประกาศนี้จะกำหนดว่า โรงเรียนแต่ละระดับชั้นต้องเรียนอะไรบ้าง แต่อย่างไรก็ตาม แม้จะมีหลักสูตรฉบับแรกในปี พ.ศ. ๒๔๓๕ หรือ พ.ศ. ๒๔๓๔ ไทยก็มีหลักสูตรชาวยุโรป

กรมศึกษาธิการ เมื่อแรกตั้ง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้กรมหมื่นดำรงราชานุภาพทรงบัญชาการกรมศึกษาธิการ และพระมหากษัตริย์ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้กรมหมื่นดำรงราชานุภาพยังทรงเป็นผู้ช่วยผู้บัญชาการทหารบกในกรมยุทธนาธิการด้วย และทรงโปรดฯ ให้โอนโรงเรียนต่าง ๆ ที่อยู่ในสมันนั้นมาขึ้นกับกรมศึกษาธิการหมด^๗ ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๓๒ โปรดเกล้าฯ ให้รวมกรมธรรมการ กรมสังฆการี กรมพยาบาล กรมพิพิธภัณฑสถาน และกรมศึกษาธิการ เข้าด้วยกันตั้งเป็นกระทรวงธรรมการ และในปี พ.ศ. ๒๔๓๓

^๔ ศึกษาธิการ, กระทรวง กรมวิชาการ ความเป็นมาของหลักสูตรสามัญศึกษา (๒๔๐๔) หน้า ๑ - ๔.

^๕ ก. หน้า ๔.

^๖ ฎีกาปกผนวก ง.

^๗ ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา และ ยอนสัน ล.ก. หน้า ๒๒.

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ย้ายจากตำแหน่งผู้ช่วยผู้บัญชาการทหารบกในกรมยุทธนาธิการ มาเป็นอธิบดีกระทรวงธรรมการตำแหน่งเดิม ครั้นกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ทรงดำรงตำแหน่งอธิบดีกระทรวงธรรมการแต่เพียงตำแหน่งเดียวได้ไม่นาน ก็ทรงมีนโยบายขยายการศึกษาไปตามหัวเมืองใหญ่ และได้ทำหนังสือขึ้นกราบบังคมทูล เพื่อขอพระบรมราชานุญาต เมื่อวันที่ ๙ มกราคม ร.ศ. ๑๐๘ (พ.ศ. ๒๔๓๓, ก.ร. ๑๘๕๑) ความว่า

"ด้วยผู้ว่าราชการหัวเมืองหลายคนได้แจ้งความแก่ข้าพระพุทธเจ้าว่า อยากจะขอรับพระราชทานให้มิโรงเรียนหลวงสอนหนังสือไทยขึ้นตามเมืองนั้น ๆ มาเนือง ๆ บัดนี้ข้าพระพุทธเจ้าได้เคยเกล่าว่า ราชการในกรมศึกษาธิการก็เรียบรอยเจริญขึ้น แบบสำหรับฝึกสอนวิชาก็ได้คิดเรียบเรียงไว้หลาย แลได้ลงพิมพ์ไว้พอสมควรจะฝึกสอนตามหัวเมืองได้ เพราะฉะนั้นจึงเห็นเคยเกล่าว่า ในรัตนโกสินทร์ গত ๒๕๐ ปี ถ้าทรงพระกรุณาโปรดเกล้าแล้ว ก็พอจะฝึกจัดการตั้งโรงเรียนให้แพร่หลายออกไปหลายหัวเมืองได้

การที่จะตั้งโรงเรียนตามหัวเมืองนี้... เห็นเคยเกล่าว่า เมืองหนึ่ง (เช่น เชียงใหม่) เป็นเมืองใหญ่ แลได้ตั้งโรงเรียนไว้มากแล้วนั้น) ควรมีโรงเรียนหลวงตั้งไว้แห่งหนึ่งที่ได้เคยเกล่าว่าราชการเมืองหรือที่ใดสมควรจะเป็นที่ไปมาของผู้ศึกษาได้ ตามแต่ผู้ว่าราชการเมืองจะได้ไปศึกษาเห็นชอบพร้อมด้วยกรมศึกษาธิการ โรงเรียนนี้ให้มหาวิทยาลัยผู้ว่าราชการเมืองจะได้เลือกแลรับความยินยอมของกรมศึกษาธิการให้รับพระราชทานเงินเดือนหลวง ให้โรงเรียนนี้เป็นหัวหน้าคนตำราแลแบบบรรทัดแก่พระสงฆ์ซึ่งฝึกสอนก็สืบตามพระอารามในแขวงเมืองนั้นทั่วไป

.....

โรงเรียนหลวงที่จะตั้งตามหัวเมืองเช่นนี้ คงจะต้องจ่ายเงินหลวง
ปีหนึ่งประมาณเมืองละ ๔ ชั่ง เป็นอย่างมาก แต่สมุดแลเกรงงเล่าเรียน
ซึ่งจำนำไปแต่กรมศึกษาธิการ คงจะได้กำไรทุนเงินที่จ่ายบ้างเล็กน้อย
ที่จะต้องใช้เงินหลวงนั้น เพราะเห็นควยเกลฉาว ตามหัวเมืองผู้ที่จะ
เป็นครูไ้้น้อยมาก ในชั้นต้นที่จะต้องหากนส่งไปแต่กรุงเทพฯ โดยมาก
แลการที่จ่ายเงินพระราชทานในการบำรุงเล่าเรียนตามหัวเมืองเช่นนี้
โดยถึงเวลาจัดการบำรุงหัวเมืองควยประโยชน์ที่คืน แลหลังการเรือน
ก็คงจะลงเล่าจ่ายในการบำรุงนั้นควยเป็นอันเดียวกัน ในชั้นนี้ขอรับ
พระราชทานให้จ่ายเงินค่านาหรือเงินหัวเมืองอย่างใด คือกอนมากน้อยเท่าใด
ส่งนาอุ้มมาให้กรมศึกษาธิการหักต่อเจ้าพนักงานพระคลังมหาสมบัติ คงจะ
เป็นการเรียบร้อยไร้ตลอด ความคิดที่จะจัดการเล่าเรียนตามหัวเมือง
อย่างนี้ที่จะจัดขึ้นพร้อมกันทุกเมือง หรือที่จะจัดโดยไม่เลือกพื้นที่
เห็นควยเกลฉาวว่าจะไม่สำเร็จได้ เพราะเป็นการมอบหมายในธุระ
ของผู้ว่าราชการเมืองเป็นสำคัญ ทอดูว่าราชการเมืองเอื้อเฟื้อต่อการนี้
จึงจะสำเร็จตลอดไปได้ เพราะฉะนั้นถ้าได้รับพระราชทานพระบรมราชา-
นุญาตแล้ว ขาพระพุทธเจ้าคิดควยเกลฉาวว่าจะเลือกจัดขึ้นแต่บางหัวเมือง
คือเมืองจันทร์บุรี เมืองเพชรบุรี เมืองสงขลา เป็นต้นไปก่อน แล้วจึง
ค่อยก็ค่อยขยายตลอดออกไป จงให้ทั่วทุกหัวเมืองบรรดาซึ่งควรจะให้
โรงเรียนขึ้นได้ ขาพระพุทธเจ้าเห็นควยเกลฉาวดังนี้"

ตามโครงการของกรมหมื่นดำรงราชานุภาพนี้ เห็นได้ว่าเป็นพระดำริที่สอดคล้อง
กับสภาพการในครั้งนั้น และพิจารณาจากทางที่จะปฏิบัติได้จริงควย เพราะเป็นการค่อย ๆ ดำเนิน-
งานไปที่ละขั้น ทั้งในเมืองใหญ่ก่อน และมีผู้ว่าราชการเมืองสนับสนุนดูแลโดยใกล้ชิด จึงยอม

๕ ก.จ.ร. เอกสารรัชกาลที่ ๕ แฟ้ม ร. ๑ เบ็ดเสร็จที่ศึกษาธิการ ๑ - ๕

ทำให้โรงเรียนเจริญก้าวหน้าได้ โครงการของกรมหมื่นดำรงราชานุภาพที่กราบบังคมทูลเสนอนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระบรมราชานุญาต อนุมัติในวันที่ ๘ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๐๕ (พ.ศ. ๒๔๓๓, ค.ศ. ๑๘๙๑) กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ได้มีหนังสือขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายอีกฉบับหนึ่ง ความว่า

"ด้วยการตั้งโรงเรียนตามหัวเมือง...ข้าพระพุทธเจ้าได้พบปะกับข้าราชการหัวเมืองปักษ์ใต้ฝ่ายเหนือ ซึ่งเข้ามาในกรุงเทพฯ ในการพระราชพิธีโสกันต์ ได้สนทนากันแจ่มแจ้งต่างก็มีความยินดีจะรับสนองพระเดชพระคุณ จักการให้สำเร็จได้ตามพระราชประสงค์ได้แทบทั้งนั้น แต่การที่ผู้ศรัทธาทั้งหลายจะยังไม่ใคร่เข้าใจในการที่จะตั้งจัดได้ตลอด ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้เรียงจดหมายชี้แจงการที่จะตั้งโรงเรียนตามหัวเมืองลงพิมพ์ตามฉบับซึ่งได้ส่งเข้ามาทูลเกล้าฯ ถวายพร้อมด้วยจดหมายฉบับนี้ จะได้นำไปยังข้าราชการเมืองทุกหัวเมือง ให้เฝ้าบอกตอบชี้แจงความเห็นเข้ามา หัวเมืองใดควรจะตั้งได้ก็จะได้ตั้งโรงเรียนขึ้นใน ร.ศ. ๑๑๐ นี้ ให้ครบจำนวนอีก ๒๐ หัวเมือง ตามที่ได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตในเอสดีเมต* แล้ว นอกนั้นจะได้เอนต่อออกไปในปีหลัง ๆ ตามสมควร"

โครงการของกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ที่ได้นำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายและแจกจ่ายไปยังข้าราชการเมือง สรุปได้ดังนี้

๑. โรงเรียนหลวงจะตั้งอยู่ริมจวนข้าหลวง หรือในวัดที่อยู่ใกล้จวนข้าหลวง
๒. อาจารย์ผู้สอนจะมีเงินเดือน ๆ ละ ๑๕ - ๒๐ บาท
๓. ผู้เรียนต้องซื้อหนังสือเรียนเอง โดยกรมศึกษาธิการจะจำหน่ายให้

ในราชกิจ

* estimate.

๔. นักเรียนชายและหญิงเรียนเปล่าโดยไม่เสียค่าธรรมเนียมใด ๆ
 ๕. ผู้ว่าราชการ เมืองจะต้องเป็นธุระดูแลให้ครูทั้งใจสอนและแนะนำ
 ราษฎรให้ส่งบุตรหลานเข้ามาเล่าเรียน และส่งรายงานความเจริญก้าวหน้าของโรงเรียน
 แก่กรมศึกษาธิการปีละ ๒ ครั้ง

๖. พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะทรงพระราชทานเงินให้ปีละ ๔ ชั่ง
 หรือ ๓๒๐ บาทต่อเมือง (โรงเรียน) เป็นอย่างสูง สำหรับเป็นเงินเคื้อนครูประมาณ ๔๐ -
 ๕๐ บาท ที่เหลือเป็นการรักษาโรงเรียนหรือจ้างครูเพิ่มเติมเมื่อนักเรียนเพิ่มขึ้น

๗. โรงเรียนหลวงที่ตั้งขึ้นนั้นมุ่งเพื่อเป็นโรงเรียนตัวอย่างแก่โรงเรียนวัด
 หรือโรงเรียนอื่น ๆ ในเมืองนั้นด้วย

โครงการของกรมพัฒนาข้าราชการ อธิบดีกรมศึกษาธิการ และกระทรวง-
 ธรรมการ ซึ่งในขณะนั้นพระชนมายุเพียง ๒ ปี นับได้ว่าเป็นโครงการที่-สามารถปฏิบัติ
 ได้โดยการก่อคำเป็นงานไปทีละขั้น พระราชทรัพย์ที่จะต้องใช้จ่ายมีเพียง ๔๐ ชั่ง
 หรือ ๖๔๐๐ บาท (จากจำนวนที่ขยายปีละ ๒๐ เมือง หรือ ๒๐ โรงเรียน) ซึ่งเท่ากับเงินเคื้อน
 หมอแมกฟาร์แลนด์ (Dr. Samuel G. McFarland) ในระยะเริ่มตั้งโรงเรียนนั้นทุกหยาน
 หนึ่งปีพอดี โรงเรียนหลวงที่จะตั้งใหม่ซึ่งเปิดโอกาสให้เด็กทั้งชายหญิงเข้าเล่าเรียนได้ นับได้ว่า
 เป็นครั้งแรกที่เด็กหญิงทั่วไปจะได้เล่าเรียนหนังสือ และจะมีความรู้เท่าเทียมกับเด็กชาย ส่วน
 ความคิดที่จะให้โรงเรียนดังกล่าวเป็นโรงเรียนตัวอย่างก็นับได้ว่าเป็นความคิดที่เหมาะสม เพราะ
 จะได้เป็นแบบฉบับการเรียนการสอนและอื่น ๆ แก่โรงเรียนทั่วไป ซึ่งจะต้องขึ้นและยังไม่มีประส-
 การณ์

เป็นที่น่าเสียดายที่โครงการของกรมพัฒนาข้าราชการไม่ได้ทำออกปฏิบัติ
 ทั้งนี้สืบเนื่องจากว่า ในระยะที่กรมพัฒนาข้าราชการนำโครงการนั้นขึ้นทูลเกล้าฯ ถวาย
 เพื่อให้ทรงมีพระบรมราชโองการประกาศไปยังผู้ว่าราชการ เมืองต่าง ๆ นั้น พระบาทสมเด็จพระ
 จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กำลังทรงเตรียมการเพื่อรับเสด็จ แกรนด์ดุ๊ก ซาร์วิช (Tsarevich)

รัชทายาทแห่งรัสเซีย (ต่อมาได้เสวยราชสมบัติเป็นพระเจ้าซาร์นิโคลัสที่ ๒ แห่งรัสเซีย ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๓๗ - ๒๔๖๐) อยู่ และหลังจากที่กรมหมื่นดำรงราชานุภาพพูลเกล้าฯ ถวายโครงการตั้งโรงเรียนในกรุงและหัวเมืองเพียงวันเดียว คือในวันที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๓๓ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ใต้ทรงมอบหมายให้กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เสด็จออกไปรับ แกรนด์ดยุก ซาร์ เรวีช ที่สิงคโปร์ และระหว่างที่แกรนด์ดยุก ซาร์ เรวีช ประทับอยู่ในประเทศไทยนั้น กรมหมื่นดำรงราชานุภาพยังทรงรับหน้าที่ตามเสด็จด้วยหนึ่ง ๑๒ เพราะฉะนั้นระหว่างนี้พระองค์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และกรมหมื่นดำรงราชานุภาพต้องเกาะสร้อยในการต้อนรับเสด็จแกรนด์ดยุก ซาร์ เรวีช มากกว่าเรื่องอื่น เพราะในระบอบนั้นไทยกำลังหาทางให้รัสเซียมาเป็นมิตรของไทยเพื่อให้เกิดดุลยภาพกับฝรั่งเศสซึ่งมีท่าทีก้าวร้าวไทยมากขึ้นทุกที

กรณัแกรนด์ดยุกซาร์ เรวีช เสด็จออกจากประเทศไทย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้กรมหมื่นดำรงราชานุภาพเป็นราชทูตพิเศษ เสด็จไปรัสเซียและยุโรปเพื่อเยี่ยมตอบ และเพื่อเจริญพระราชไมตรี พร้อมกันนั้นทรงโปรดเกล้าฯ ให้กรมหมื่นดำรงราชานุภาพศึกษาแบบแผนการจัดการศึกษาของประเทศต่าง ๆ เพื่อนำมาดัดแปลงใช้ในประเทศไทยด้วย กรมหมื่นดำรงราชานุภาพเสด็จออกจากประเทศไทยเมื่อวันที่ ๓๗ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๓๔ (ค.ศ. ๑๘๙๑) และเสด็จกลับเมื่อวันที่ ๒๔ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๕ (ค.ศ. ๑๘๙๒) ครั้นเสด็จกลับแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ย้ายกรมหมื่นดำรงราชานุภาพไปดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยทันทีในวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๓๕

๑๒ จักรกฤษณ์ นรินทีตุงการ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ กับกระทรวงมหาดไทย วิทยานิพนธ์ วิชาประวัติศาสตร์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ (๒๕๐๖) หน้า ๒๐.

๑๓ ดู ศิลปากร, กรม (รวบรวม) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เสด็จทวีปยุโรป พ.ศ. ๒๔๓๔ (๒๕๑๑)

(ค.ศ. ๑๘๙๒) ซึ่งเป็นเวลาเพียง ๙ วัน นับแต่เสด็จกลับจากยุโรป

หม่อมเจ้าหญิง พูนพิสมัย ศิริกฤต พระธิดาของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาบำราบปรปักษ์ ได้เฝ้าถึงความรู้สึกของกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เมื่อทราบข่าวที่ทรงโปรดเกล้าฯ ใ้ขยายไปดำรงตำแหน่งเสนาบดีมหาดไทยว่า "ทั้งตกใจและเสียใจที่จะต้องทิ้งการศึกษา ซึ่งทำแปลนมาในใจไว้เรียบร้อยแล้ว จึงรีบเข้าไปกราบทูลว่า กลัวจะเสียชื่อ เพราะทำงานมหาดไทยไม่สำเร็จ" แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำรัสว่า "กรมดำรงฉันเชื่อว่า เธอจะทำการศึกษาได้สำเร็จ แม้ฉันบานเมืองอยู่ในอันตราย ถ้าเรากลับไปเป็นข้าเธออื่น การศึกษาที่เธอรักจะอยู่ที่ไหน ใครเขาเป็นนายก็จะต้องเปลี่ยนแปลงไปตามพอใจเขา เรามาช่วยกันรักษาชีวิตของประเทศไว้จะไม่ดีกว่าหรือ ถ้าเธอติดขัดอย่างไรก็มาปรึกษาฉันได้" เมื่อเป็นเช่นนั้น กรมหมื่นดำรงราชานุภาพจึงต้องย้ายไปเป็นเสนาบดีมหาดไทย และทำให้โครงการของพระองค์ท่านที่วางไว้ และสิ่งที่คิดไว้ในใจไม่ได้้นำออกปฏิบัติ

การที่กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ย้ายไปดำรงตำแหน่งเสนาบดีมหาดไทยในครั้งนี้ มีผลเสียแก่การศึกษาของชาติในระยะแฉ่งถึง ๓ ชั้นด้วยกัน คือ

ชั้นแรก ทำให้โครงการตั้งโรงเรียนในกรุงเทพฯ และหัวเมือง พ.ศ. ๒๔๓๓ (ค.ศ. ๑๘๙๑) ไม่ได้นำออกปฏิบัติ และบุคคลที่มาดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงธรรมการคือ เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค) เมื่อครั้งเป็นพระยาภาสกรวงศ์ ก็ได้พิจารณาไม่นำโครงการดังกล่าวออกปฏิบัติอีกด้วย

ชั้นที่สอง แบบแผนการจัดการศึกษาในประเทศต่าง ๆ ที่กรมหมื่นดำรงราชานุภาพทรงศึกษาและได้เห็นมาทั้งในยุโรปและเอเชีย จึงไม่มีโอกาสได้นำออกปฏิบัติ และไม่ปรากฏแม้กระทั่งรายงานเพื่อนำขึ้นทูลเกล้าถวาย ซึ่งนับว่าเป็นที่น่าเสียดายอย่างยิ่ง ถ้าหากว่ากรมหมื่นดำรงราชานุภาพทรงอยู่ในกระทรวงธรรมการอีกสัก ระยะเวลาหนึ่งก่อน ก็คงทำให้มีการวาง

๑๘ พูนพิสมัย ศิริกฤต, ม.จ.หญิง "สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาบำราบปรปักษ์" จันทรเกษม ๒๖:๑๐ พฤษภาคม - มิถุนายน ๒๕๐๕.

รากฐานที่อาจจะมียุทธประโยชน์ยิ่งใหญ่มากกว่าที่ได้เป็นจริงในครั้งนั้น แต่ความเป็นความตายของประเทศเป็นเรื่องสำคัญกว่า เพราะฉะนั้นกรมหมื่นดำรงราชานุภาพจึงต้องย้ายไปกระทรวงมหาดไทย

คนที่สาม บุคคลที่มาดำรงเสนาบดีกระทรวงธรรมการต่อจากกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ คือ เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ ไม่มีความสามารถในการจัดการศึกษาเพียงพอหรือเทียบเท่ากับกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ทั้งนี้โดยดูจากผลงานของท่าน อันที่จริง เจ้าพระยาภาสกรวงศ์เรียกได้ว่า เป็นคนที่ทันสมัยและได้รับการศึกษาคึกคักหนึ่งในสมัยนั้น โดยเคยไปศึกษาถึงประเทศอังกฤษ เฝ้ามองงานที่สำคัญมาาก เคยเป็นราชเลขาธุการส่วนพระองค์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทางภาษาอังกฤษ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเองก็ทรงโปรดปรานมาก เพราะเห็นว่ามีความรู้เกี่ยวกับต่างประเทศมาก เคยเป็นมุกคณหนึ่งในขณะที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน (Council of State) และที่ปรึกษาส่วนพระองค์ (Privy Council) เคยรักษาการณ์ในตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ และก่อนจะมาดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงธรรมการ ก็ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการอยู่ แต่กรั้นเจ้าพระยาภาสกรวงศ์มาเป็นเสนาบดีกระทรวงธรรมการ ผลงานที่ท่านทำแสดงให้เห็นว่างานของท่านในกระทรวงนี้มีได้เจริญรุ่งเรืองมากนัก กอปรด้วยการทำงานของท่านในกระทรวงธรรมการดูเหมือนมีอุปสรรคแทบทุกอย่าง จนประมาณที่ตั้งไว้ก็ไม่ได้บรรลุตามที่ควรจะได้จากที่ประชุมเสนาบดี^{๕๖}

๕๕

Wyatt, David K., op.cit., pp. 185-187.

๕๖

ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ ๕ แฟ้ม ศ. ๑ เบ็ดเสร็จกิจการ ๑ - ๔
ร.ก. ๑๐๕ - ๑๑๓ เล่ม ๑ เอกสาร ศ. ๑/๑๒ หนังสือเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ ลงวันที่
๑๒ พฤษภาคม ร.ก. ๑๑๑ (พ.ศ. ๒๔๓๕) กราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสมมตอมรินทร์
ดู ภาคผนวก จ.

ในร่างกฎที่ ๒ กล่าวเฉพาะโรงเรียนมูลสามัญนั้นคำตามสมบท ซึ่งตั้งในวัดโคกเฉพาะ ได้กำหนดรายละเอียดต่าง ๆ ไว้เหมือนในกฎที่ ๑ สำหรับศึกษาดานในกรุงสยามนั้น เห็นได้ชัดว่าเจ้าพระยาภาสกรวงศ์มีความคิดที่กว้างขวางมาก เกี่ยวกับการจัดการศึกษา ท่านได้แบ่งการศึกษาออกเป็น ๓ ชั้น เหมือนที่จัดแบ่งในปัจจุบัน คือแบ่งเป็น มูลศึกษา (ประถมศึกษา) มี ๒ ระดับ ดังกล่าวแล้ว สำหรับเด็กอายุระหว่าง ๗ - ๑๕ ปี เข้าเรียน, มัธยมศึกษาแบ่งเป็น ๒ ระดับเหมือนกัน คือชั้นสามัญเรียน ๔ ปี และชั้นสูงเรียน ๓ ปี, ชั้นสุดท้ายคืออุดมศึกษา จัดเป็นวิทยาลัยและมหาวิทยาลัย

สิ่งที่ควรยกย่องในความคิดของเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ในที่นี้ก็คือ ความคิดในเรื่องการจัดการศึกษามากยิ่งขึ้น ภายหลังที่ได้ตั้งโรงเรียนมูลนิธิในวัดแล้ว ถ้าความเห็นของเจ้าพระยาภาสกรวงศ์เป็นที่ยอมรับกันในสมัยนั้นแล้ว การศึกษาของไทยจะไม่เท่าเทียมกันของผู้คนทั้งปวง ก็เปรียบกับผู้คนมากกว่าในปัจจุบันมากทีเดียว แต่ความเห็นของท่านไม่ได้รับตอบสนองด้วยดี เพราะปรากฏตามประกาศตั้งโรงเรียนชั้นมูลศึกษา (๒๐ มิถุนายน ๒๔๓๕) ไม่ได้กล่าวถึงเรื่องการศึกษาภาคบังคับเลย แต่ยังคงที่ในประกาศนี้ให้กระทรวงศึกษาธิการเป็นผู้ให้เหตุผลของการศึกษาทั้งโรงเรียนและภาคบังคับ หรือโรงเรียนราษฎรในความหมายปัจจุบัน เพื่อแบ่งเบาภาระของรัฐบาลและทำให้การศึกษาแพร่หลายได้เร็วขึ้น ความคิดอีกประการหนึ่งของเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ก็คือ การตั้งมหาวิทยาลัย ซึ่งนับว่าเป็นข้อเสนอที่เห็นการณ์ไกลมาก ถ้าได้เริ่มลงมือทำในเวลา นั้นแล้ว จะช่วยประโยชน์แก่ประเทศซึ่งกำลังอยู่ในภาวะที่กำกวม และต้องการบุคคลชั้นนั้นสมอบไ้มาก พระราชทรัพย์ที่จะทรงใช้จ่ายสำหรับส่งนักเรียนไปเรียนต่างประเทศจะลดลงมากทีเดียว แต่ความคิดของเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ในข้อนี้ ไม่มีโอกาสจะได้กระทำสำเร็จผล และยังปีต่อมา เมื่อเหตุการณ์ที่เรียกว่า "วิกฤติการณ์ ร.ศ. ๑๑๒" (พ.ศ. ๒๔๓๖) เกิดขึ้น ความสนใจของบุคคลสำคัญ ๆ ของประเทศย่อมเพ่งไปทางความมั่นคงทางภายในประเทศมากกว่า เพราะฉะนั้นเรื่องการจัดมหาวิทยาลัยจึงไม่ได้กล่าวถึงกันอีกจนหลายปีต่อมา

ตามประกาศตั้งโรงเรียนชั้นมูลศึกษา ได้เรียกร้องให้กรมสนับสนุนการศึกษาให้กว้างขวางยิ่งขึ้น โดยตั้งโรงเรียนหลวงในวัด และทั้งโรงเรียนราษฎร ซึ่งในสมัยนั้นเรียกว่า

โรงเรียนเวสสัทธิ การศึกษาในชั้นมูลศึกษาแบ่งออกเป็น ๒ ระดับ คือ มุสิกศึกษาชั้นต่ำ และ
 มุสิกศึกษาชั้นสูง^{๒๐} และในแต่ละระดับนั้นได้กำหนดหลักสูตรการ เรียบเรียงตารางต่อไปนี้

ตาราง ๒. วิชาและเวลาเรียนตามหลักสูตรมูลศึกษามุสิกชั้นต่ำและชั้นสูง

วิชา	โรงเรียนมูลศึกษามุสิกชั้นต่ำ เวลา/ส.ม.	โรงเรียนมูลศึกษามุสิกชั้นสูง เวลา/ส.ม.
ธรรมจารี	๒	๒
อ่าน เขียน แต่งข้อความ ไวยากรณ์	๑๖	๑๐
เลขวิธี	๘	๖
ภูมิศาสตร์ พงศาวดาร	๑	๔
วิชาการ	๑	๓
เขียนรูปภาพ	๑	๒
ขับร้อง	๑๑	๑๑
รวม	๒๗ ๑	๔๓ ๑

ที่มา : ก.อ.ร. เอกสารรัชกาลที่ ๕ แฟ้ม ศ. ๒ ตรวจสอบและจัดโครงการศึกษา ๑ - ๑๒
 ร.ศ. ๑๑๑ - ๑๒๕.

วิชาต่าง ๆ ตามที่กำหนดไว้จะเห็นได้ว่า มีวิชาใหม่ ๆ เพิ่มขึ้น แทนที่จะเรียน อ่าน เขียน เลว ตั้งแต่เดิมก็กลับมี อรรถจารี (ศีลธรรม) ภูมิศาสตร์ พงศาวดาร (ประวัติศาสตร์) วิทยาการ (วิทยาศาสตร์) ศิลปและการขับร้องเพิ่มขึ้น สำหรับด้านภาษาก็สอนครบทุกแขนงดังในปัจจุบัน มีข้อสังเกตว่าหลักสูตรนี้ยืดหยุ่นมาก โดยคำนึงถึงความสามารถของอาจารย์ผู้สอนด้วย ถ้าอาจารย์มีความสามารถสอนได้ก็ให้สอน ถ้ามีความสามารถไม่พอก็ไม่ต้องสอน อนึ่งตามหลักสูตรยังกำหนดถึงว่า ในการสอน ครูจะต้องปฏิบัติให้เป็นตัวอย่างที่ดีแก่นักเรียนด้วย นับว่าเป็นความคิดที่ดีมาก

แม้ว่าการศึกษาของไทยจะเริ่มมีหลักสูตรครั้งแรกในปี พ.ศ. ๒๔๓๕ และมีการสอบไล่มาแล้วหลายปีก็ตาม การศึกษาของไทยในเวลาอีก ๒ - ๓ ปีต่อมา นับแต่หลักสูตรก็ยังไม่เขารูปเข้ารอบคอบนัก ทั้งนี้เนื่องจากครูที่สอนไม่มีความรู้ในวิธีสอน โรงเรียนฝึกหัดครูซึ่งเพิ่งตั้งไปไม่กี่แห่งเท่านั้นที่มีหลักสูตรฉบับแรก ผู้คนก็ยังไม่ค่อยนิยม การศึกษาของไทยจนถึง พ.ศ. ๒๔๓๘ ปรากฏตามรายงานของพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ (กรมพระจุลจอมเกล้า) เมื่อวันที่ ๓๑ สิงหาคม พ.ศ. ๑๑๔ (พ.ศ. ๒๔๓๘) แสดงให้เห็นความวุ่นวายของการศึกษามาก โดยเฉพาะถ้าไปเปรียบเทียบกับโรงเรียนซึ่งมีครูอังกฤษ (หรือชาวตะวันตกชาติอื่น) สอน ดังปรากฏว่า

"๑ ในโรงเรียนไทย (ตามวัด) ไม่มีวิธีสอน (Method of Teaching) แบบใด ทั้งการที่จะจัดนักเรียนให้เป็นชั้นกันแปดอยู่ ทั่วทั้งพระยวงษาว่าศ
เป็นตน ครูใจกลางบนกระดานเองว่า ผู้น้อยชั้นที่ ๑ ผู้นั้นที่ ๒

๒๑
พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ เมื่อสำเร็จการศึกษาจากประเทศอังกฤษ ก่อนมาที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมศึกษาธิการ ได้ทรงโปรดให้ศึกษาความเป็นไปของการศึกษาในกรุงเทพฯ พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ ทรงเสนอรายงานกราบบังคมทูล เมื่อวันที่ ๓๑ สิงหาคม และ ๖ วันต่อมา คือในวันที่ ๖ กันยายน พ.ศ. ๒๔๓๘ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ เป็นอธิบดีกรมศึกษาธิการ.

แต่ถ้าวางอย่างใดจึงเป็นชั้นที่ ๑ อย่างใดที่สอง ก็ไม่เข้าใจ จนต้องถามว่า ชั้นที่ ๑ ดีกว่าชั้นที่สอง หลาชั้นที่สามดีกว่าชั้นที่สอง บางทีก็ว่าชั้นที่เรียกว่า ชั้นที่ ๑ ดีกว่า บางทีก็ว่าชั้นที่ ๓

"๒ ระเบียบ (Discipline) นั้นก็ควรกันเป็นสิ่ง ๆ อย่าง ๆ คน ๆ เป็นต้นว่า ที่โรงเรียนวัดพระเทพศิรินทราวาสไม่ ให้นับบุญ แต่เก็บเงินเงิน หลานงั้นเอน ๆ จวนจะนอนเรียนได้ แลถ้ากรจะนับบุญก็ควรจะไม่นับ ทั้งบนโต๊ะมีของใส่โครกที่ไม่ต้องการในเวลาเรียน เช่น หวี หลากนบุญควย

"๓ ที่โรงเรียนเดียวกันนี้ กรไปธุระของตัวเสีย ทั้งไว้ให้กรรองคูกูกอนเดียว แลให้วัดประยูรวงศาครูไปนั่งเสียดอกให้เด็กทองสูตรเล็กดัง ๆ อยู่เช่นนั้น ถ้าเป็นแต่เป็นครั้งเป็นคราวก็ไปเป็นไร แต่ถาเสมอ ๆ ไป ก็จะทำให้เด็กเล่นเสียไม่เรียน เพราะกรรองนั้นมักจะเป็นเด็กหื่น ๆ บางทีเป็นนักเรียนมาควยกันก็ไม่ได้ ทั้งเสียเวลาที่สอนควย

"๔ เวลาที่เรียนนั้นก็ควรคลาดเคลื่อน ถ้าจะเปลี่ยนเวลาให้ผิดกันกับเวลาที่กะไว้ให้ในตารางก็ควรเปลี่ยน แต่ที่ใช้เวลาไป ๆ อยู่ นั้น เด็กที่ได้เรียนก็นอย ฬามากก็มากไม่เสมอกันได้ แลสิ่งที่ทำนอกเวลาเรียนก็มาปนกันกับสิ่งที่ควรทำในเวลาเรียนเพิ่มขึ้น เช่น ซอมรองที่โรงเรียนวัดจักรวรรดิ-
ราชวาส สิ่งนี้ควร เป็นสิ่งที่ทำเวลาออกเวลาเรียน" ๒๒

นี้เป็นสภาพของโรงเรียนต่าง ๆ ในกรุงเทพฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๘ ซึ่งปรากฏในรายงานของพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ และนอกจากนี้พระเจ้าลูกยาเธอ-พระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ ยังทรงไว้ให้เหตุผลด้วยว่า ที่การศึกษาเป็นเช่นนั้น เพราะ

๒๒

ก.ว.ช. เอกสารรัชกาลที่ ๕ แผ่น ศ. ๑ เบิกเสร็จกิจการ ๑๔ - ๔๔

ร.ศ. ๑๑๐ - ๑๑๑ เล่ม ๒ เอกสาร ศ. ๑/๓๕.

"๑ ครูที่สอนๆ นั้นมีความรู่มากจริง แต่ยังไม่มีความฝึกหัดที่จะเป็นครู มีแต่ความรู้ไม่รู้ว่าจะสอนอย่างไร ครูที่บิจะจึงจะเรียนได้เร็วก็ต้องสอนหา มีแต่ความรู้ไม่ได้ฝึกหัดก็ครูไ้หาเป็นครู จำเป็นจะต้องตั้งข้อบังคับต่าง ๆ ที่จะทำให้เขาอยู่ในอำนาจ แลต้องรู้ว่า ถ้าจะทำข้อบังคับขึ้นแล้วต้องบังคับตัวเองด้วย จะได้เป็นตัวอย่างแก่ศิษ

"๒ ครูนั้นยังไม่สปีริต (Spirit of Education) เพราะเข้าใจเสียวว่า สอนให้หนังสือก็พอ (๑) แต่ที่จริงนั้น สปีริตเป็นสิ่งที่สำคัญเหมือนกัน (๒) อีกประการหนึ่งได้เคยสอนมาอย่างใดก็ไม่คิดพลิกแพลงตามเวลาแลแบบเรียนที่จะต้องแสดง ครูที่จะสอนนั้นต้องเรียนเหมือนกัน

" อีกประการหนึ่ง ถ้าเปรียบโรงเรียนตามวัดกับโรงเรียนแห่งหนึ่ง—แห่งใดที่ผู้กำกับแลดูแลอยู่เสมอ เหมือนโรงเรียนไทยทั่วทวีปเทศ ที่กรมหลวงวิสุทธิพรทรงดูแลแล้ว

(๑) ที่ครูจะไปเสียนั้นก็น้อยเข้า เพราะมีผู้ดูแลดีเทียบอยู่

(๒) ที่สอนนั้นก็สอนจริง คอยสอนตามเด็กเรียนได้เท่าใด

ก็ให้เรียนต่อ ๆ ไป เพราะฉะนั้นนักเรียนที่ได้เรียนแล้ว ได้เรียนจริง ๆ ตามวัด คือใช้วิธีทวนเมื่อจวนเข้าได้ (Cramming) แต่พอได้ได้

๒๓

กลั้มหมค..."

ขอเปรียบเทียบของพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้ากิติยกาภรณ์รพีโรหิต ซึ่งปรากฏในรายงานที่นำขึ้นกราบบังคมทูล เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๘ ถ้านำมาเปรียบเทียบกับปัจจุบันยังนับว่าไว้ได้อยู่หลายประการ เช่น คนที่มีความรู้แต่ขาดการฝึกฝนเพื่อเป็นครู ย่อมเป็นครูที่ดีได้ยาก เพราะการเป็นครูไม่ใช่แต่เพียงมีความรู้แล้วสอนได้ แต่ต้องอาศัยปัจจัยอื่นอีกมาก เช่น ในเทคนิคการสอน, หลักจิตวิทยา, หลักการศึกษา, การแนะแนว ฯลฯ แต่ความจริงข้อนี้

ในวงการศึกษารวมของไทยเพิ่งจะยอมรับเมื่อเร็ว ๆ นี้เอง โดยการรับครูเฉพาะผู้ไ้คุณลักษณะ หรือผ่านการอบรมในวิชาการศึกษามาแล้วอย่างน้อยระยะหนึ่ง อีกประการหนึ่ง ความตั้งใจสอนของครู ความพยายามที่จะให้นักเรียนมีความรู้โดยการใช้เวลาที่พออยู่ ให้เป็นประโยชน์แก่เด็กมากที่สุด ยังเป็นความจำเป็นและต้องการมากในสภาพของการศึกษาในปัจจุบัน โดยเฉพาะในท้องถิ่นที่ผู้มีความนิยชอบต่อการศึกษาไปไม่ค่อยถึง

การศึกษาในระยะแรกของไทยดำเนินมาตามแนวของกระทรวงธรรมการ พ.ศ. ๒๔๓๔ เรื่อยมา และมีการเปลี่ยนแปลงบ้างเล็กน้อยเฉพาะหลักสูตร เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕^{๒๔} ส่วนวิธีดำเนินการยังคงใช้แบบเดิมอยู่ การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญมากเกิดขึ้นในปี พ.ศ. ๒๔๔๑ ภายหลังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จกลับจากการเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ ๑

๒. หลัง พ.ศ. ๒๔๔๑

การเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ ๑ (พ.ศ. ๒๔๔๐) ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างใหญ่หลวงในการศึกษาของไทย ดังได้กล่าวมาแล้วในบทที่ ๓ ภายหลังที่เสด็จกลับจากยุโรป และภายหลังที่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี (ม.ร.ว.เปีย มาลากุล) เมื่อครั้งเป็นพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ อัครราชทูตสยามในพระประเทศอังกฤษ ส่ง "ความเห็นที่จะจัดการศึกษาของนักเรียนสยามในประเทศอังกฤษ" เข้ามากราบบังคมทูล เมื่อวันที่ ๘ เมษายน ร.ศ. ๑๑๓ (พ.ศ. ๒๔๔๑) แล้วพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงปรึกษาหารือเรื่องการศึกษากับบุคคลสำคัญ ๆ อย่างกว้างขวาง พร้อมกันกระตุนให้กระทรวงธรรมการให้ความสำคัญในตัวในเรื่องนี้ด้วย ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาที่พระองค์จะทรงพระราชทานไปยังพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ เมื่อวันที่ ๑๑ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๓ ความตอนหนึ่งว่า

^{๒๔} เอกสารเรื่องจัดการศึกษา... หน้า ๓๓๑ - ๓๓๒ และกิจการบริหาร, กระทรวง
ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ ๒๔๓๕ - ๒๔๓๗ หน้า ๑๓๗ - ๑๓๘.

"ตั้งแต่ได้รับหนังสือนี้ (ความเห็นที่จะจัดการศึกษา . ของพระยาวิสุทฐิฯ, มาแล้วยังไม่เห็นกระทรวงบอกกล่าวประการใดเลย ทั้งที่กำลังเขี้ยวเข็ญ กระทรวงนี้ยังเป็นอันมากเนื่อง ๆ มา บัดนี้คง เกือบตามออกไปจะรีบเร่งให้แก้ไขจัดการทันก่อนขึ้นงบประมาณในสภานา

แต่มีความเสียดายแลไม่เชื่อว่า จะสำเร็จไปตลอดได้โดยเร็ว

ควยกระทรวงธรรมการนี้ สังเกตดูตรวจงบประมาณครั้งไร เป็นกระทรวงที่ถูกตัดยับเป็นทุกครั้ง ทั้งรู้ว่าการเล่าเรียนเป็นสำคัญยิ่ง กังนั้น การที่เป็นเช่นนั้นเพราะเหตุที่ตัวเสนาบดีโดยมาก ไม่มีวิหการพอที่จะอธิบายโต้ทาน แลความจริงการเปลี่ยนแปลงอันใดสิ่งจะให้เห็นว่าขึ้นสู่ทางเจริญ เป็นพยานก็ไม่มีควย การศึกษาของเราจึงเลวทรามยิ่งนัก จะได้ตั้งใจเร่งกันในเรื่องนี้ตามที่จักได้ให้ขึ้นตามลำดับ..." ๒๕

และอีก ๒ วันต่อมา คือในวันที่ ๑๓ มิถุนายน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชหัตถเลขาไปถึงเจ้าพระยาภาสกรวงษ์ฉบับหนึ่ง ทรงถามถึงความเห็นเรื่องจัดการศึกษาของพระยาวิสุทฐิสุริยภักดิ์ ที่ส่งเข้ามาว่ากระทรวงได้รับหรือยัง ถ้ายังพระองค์จะส่งสำเนาไปให้กระทรวงธรรมการ และพร้อมกันนั้นทรงเร่งให้กระทรวงที่ตัวในเรื่องจัดการศึกษาไว้มากขึ้น ถึงปรากฏในพระราชหัตถเลขาตอนหนึ่งว่า

"การรีฟอม (reform) ในกรมศึกษาการจะเกิดขึ้นแต่ได้เวลานี้ จะได้ทั้งงบประมาณศก ๑๑๘ (พ.ศ. ๒๔๔๒) ซึ่งคงจะต้องขึ้นภายในเดือนธันวาคม ขออย่าใ้มีความนอนใจเลย" ๒๖

ความเห็นเรื่องจัดการศึกษาของพระยาวิสุทฐิสุริยภักดิ์ที่ส่ง เขามากราบบังคมทูลนั้น ยึดยาวมาก แต่ความเห็นของท่านส่วนมากอธิบายไปตามแผนภูมิที่ท่านแนบมากว่ กังนั้นผู้เขียนจึงขอใช้แผนภูมิของท่านเป็นแนว เพื่ออธิบายโดยสรุปดังนี้

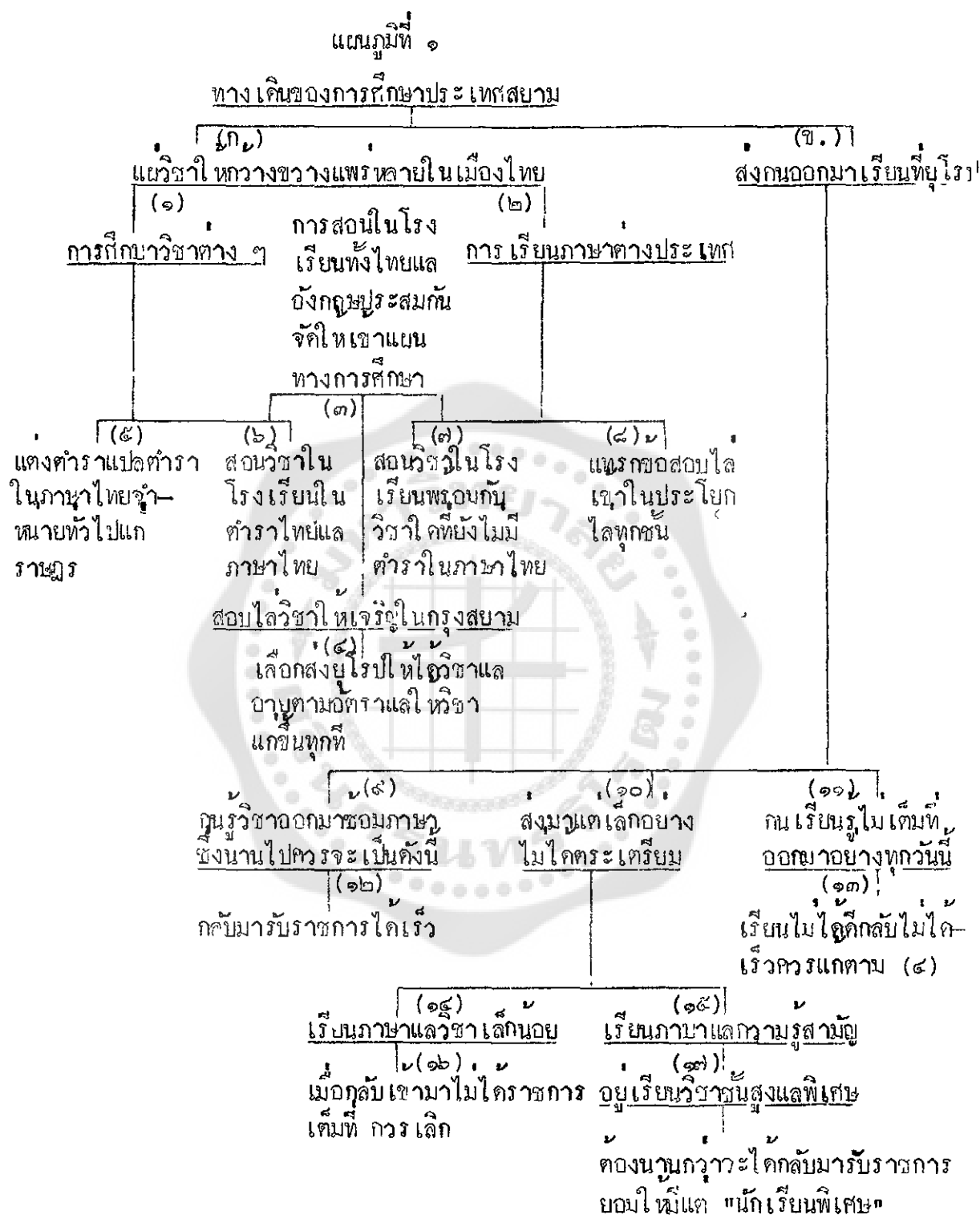
๒๖

ก.จ.ศ. เอกสารรัชกาลที่ ๕ แพนม ศ. ๒ ตรวจและจัดโครงการศึกษา ๑ - ๑๒

ร.ศ. ๑๑๑ - ๑๒๕ (ความในวงเล็บและขีดเส้นใต้ โดยผู้เขียน)

๒๖

ก. (ความในวงเล็บโดยผู้เขียน)

ที่มา : ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ ๕ แฟ้ม ศ.๒ ตรวจและจัดโครงการศึกษา ๑ - ๑๒

ร.๗. ๑๑๑ - ๑๒๕ เอกสารที่ ๗ ๒/๓

ตามแผนภูมิข้างบนนี้ ตามกิ่ง (ก.) เป็นทางถาวรโดยให้การศึกษาเจริญแพร่หลายในประเทศไทยเอง ส่วนกิ่ง (ข.) เป็นทางลัด จัดพอแก้ไขความเดือดร้อนสักระยะหนึ่ง กิ่ง (ข.) จะค่อย ๆ ลดลงให้เหลือน้อยที่สุด เมื่อกิ่ง (ก.) เจริญมากขึ้น ในกิ่ง (ก.) ได้แบ่งออกไปอีกเป็น การศึกษาวิชาต่าง ๆ เพื่อนำมาประกอบอาชีพ และการเรียนภาษาต่างประเทศ เพื่อไว้เป็นสื่อ นำความรู้ต่าง ๆ ที่มีในภาษาต่างประเทศเข้ามาเผยแพร่ในภาษาไทย ความเห็นของพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ในเรื่องนี้ เห็นว่า สิ่งจำเป็นในการเรียนต่อไปคือการผลิตตำราเรียนออกมาเป็นภาษาไทย หมายความว่า จะเป็นการแปลหรือการแต่งตำราขึ้นมาใหม่ ซึ่งถ้าทำได้เช่นนั้นแล้ว การเรียนภาษาต่างประเทศก็ค่อย ๆ ลดจำนวนลง ความเห็นดังกล่าวนี้นับได้ว่า เป็นความเห็นที่มองการณ์ไกลยิ่งนัก แต่ความเห็นของพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ แม้จะเสนอไว้ตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๔๑ จนถึงปัจจุบัน (๒๕๑๒) นับเป็นเวลา ๗๑ ปี แล้วก็ยังไม่มีสัมฤทธิ์ผล โดยเฉพาะในระดับมหาวิทยาลัย การที่ไม่มีตำราภาษาไทยที่ดีและจำนวนไม่มากพอ นับเป็นอุปสรรคที่สำคัญในการศึกษานับปัจจุบัน และทำให้นักศึกษาที่สำเร็จไปแล้วมีมาตรฐานไม่ดีพอ

ในกิ่ง (ข.) พระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ เห็นว่าเป็นวิธีลัด แต่มีข้อบกพร่องอยู่มาก เพราะฉะนั้นควรจะจำกัดจำนวนในขอบเขตน้อย ๆ โดยให้นักเรียนเรียนภายในประเทศให้มากขึ้น แต่การที่จะทำเช่นนั้นได้ก็ต้องจัดการศึกษาภายในประเทศให้ดีขึ้นและมีจำนวนมากพอสมควร ดังนั้น พระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์จึงเสนอให้จัดตั้งโรงเรียนทุกระดับ ตั้งแต่ประถมศึกษาจนถึงอุดมศึกษา ซึ่งท่านเรียกว่า ประถมศึกษา มัธยมศึกษา และปัจฉิมศึกษา พระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์เป็นอีกบุคคลหนึ่งที่เสนอว่า ชาวไทยทุกคนไม่ว่าชายหรือหญิงควรจะได้เล่าเรียน

ความเห็นเรื่องจัดการศึกษาของพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ ได้มีการพิจารณากันอย่างกว้างขวาง ทางกระทรวงธรรมการเอง เจ้าพระยาภาสกรวงษ์ก็ได้มีการปรึกษารื้อกับเจ้าหน้าที่ยุ่เกี่ยวข้องกับการศึกษา โดยเฉพาะอธิบดีกรมศึกษาธิการ คือพระเจ้าวรวงศ์เธอพระองค์เจ้า-กิตติยกรัณวารัตถกมล จากนั้นก็ได้ร่าง "โครงการแผนการศึกษาในกรุงสยาม" ขึ้น โดยอาศัยความเห็นเรื่องจัดการศึกษาของพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ประกอบ เจ้าพระยาภาสกรวงษ์ได้นำ "โครงการแผนการ

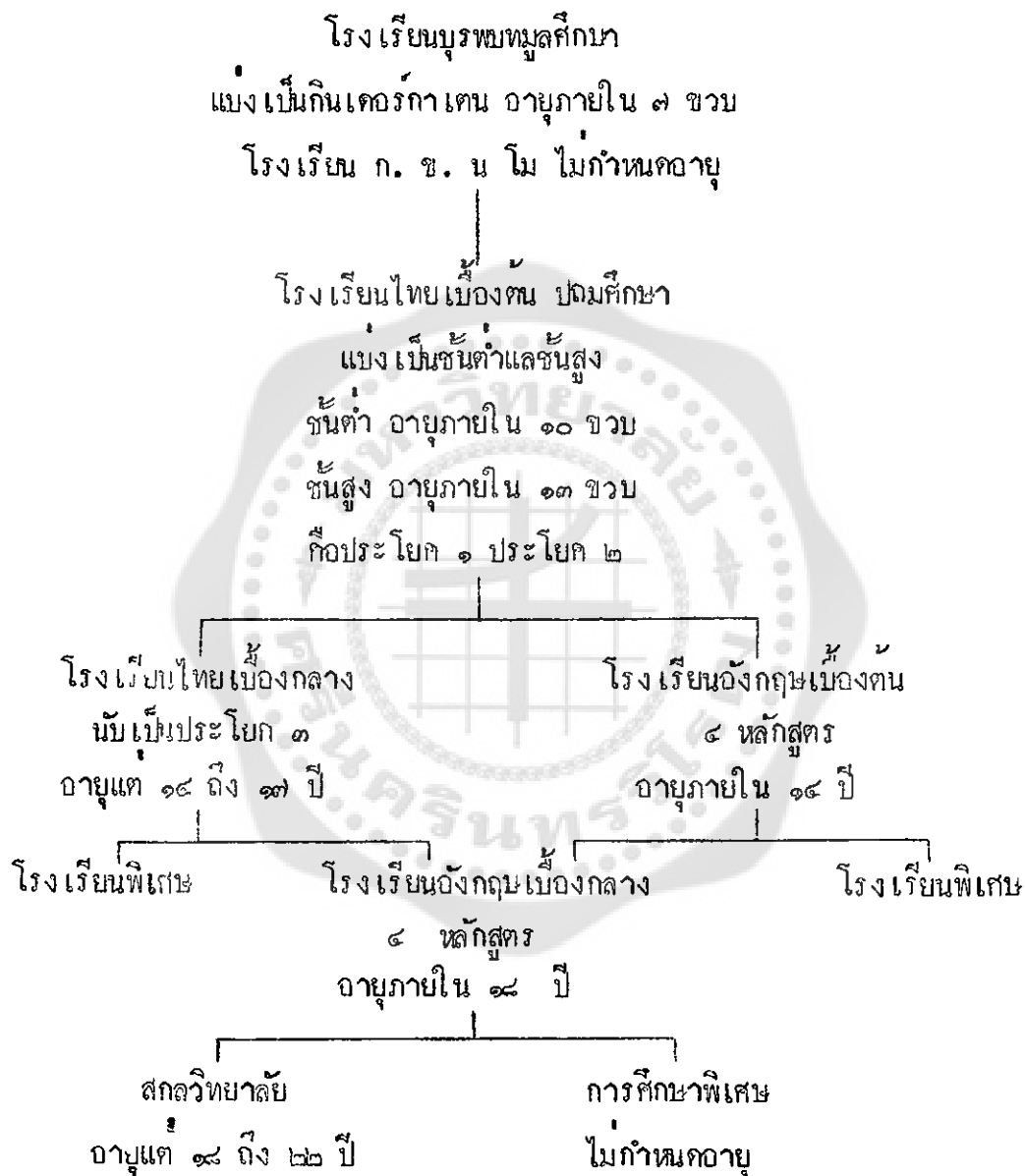
ศึกษาในกรุงสยาม" ซึ่งหลุดเกล้าถวายเมื่อวันที่ ๒๑ มิถุนายน ร.ท. ๑๙๗ (พ.ศ. ๒๔๔๑)

ตามโครงการการศึกษาในกรุงสยาม เจ้าพระยาภาสกรวงษ์ไต่เบ่งงาน
การจัดการศึกษาออกเป็น ๒ ภาค ภาคหนึ่งว่าด้วยการศึกษาในกรุงเทพฯ อีกภาคหนึ่งว่าด้วย
การศึกษาในหัว เมือง ในภาคแรกจะจัดการศึกษาดังแผนภูมิต่อไปนี้

แผนภูมิที่ ๒

ลำดับขั้นของการจัดการศึกษา

ที่มา : ก.จ.ร. เอกสารรัชกาลที่ ๕ แผน ก.๒ ตรวจและจัดโครงการศึกษา ๑ - ๑๒

ร.ก. ๑๑๑ - ๑๒๕ เอกสาร ก. ๒/๕

การจัดลำดับขั้นตามโครงการจัดการศึกษาของเจ้าพระยาภาสกรวงษ์
ถ้าจะเปรียบเทียบกับปัจจุบัน โรงเรียนไทยเมืองต้นตมศึกษา คือระดับประถมศึกษา แบ่งเป็น
๒ ระดับ ก็กั้นประถมต้นและประถมปลาย โรงเรียนเมืองกลางคือระดับมัธยมศึกษา และ
สกลวิทยาลัย์ ก็กั้น มหาวิทยาลัยนั่นเอง และตามแผนภูมิที่บอกไว้ว่า ๔ หลักสูตร นั้นหมายความว่า
๔ ปี จักรวรรดิการไชยศัพท์ของเจ้าพระยาภาสกรวงษ์แล้วคลึกไม่ไควว่า ที่พระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชวิจารณ์ว่า ทรงอ่านไม่เข้าใจไหนดัมหลัง เพราะ
มีภาษาไพบยาก นั้นจะ เป็นการเหมาะสมแล้ว

ในภาคที่สองจึงว่าด้วยการศึกษาในหัวเมือง เจ้าพระยาภาสกรวงษ์เห็นว่า
วิธีดำเนินการจัดการศึกษาควรแบ่งเป็นมณฑลการศึกษาทำนองเกี่ยวกับการแบ่งภาคการศึกษา
ในปัจจุบัน มณฑลการปกครองแบ่งเป็น ๖ มณฑล คือ

๑. มณฑลกลาง รวมมณฑลกรุงเทพฯ มณฑลกรุงเก่า มณฑลนครไชยศรี
๒. มณฑลเหนือ รวมมณฑลนครสวรรค์ มณฑลพิษณุโลก และมณฑลลาวเฉียง
๓. มณฑลตะวันออก รวมมณฑลนครราชสีมา มณฑลเพชรบูรณ์ มณฑลลาวพวน
และมณฑลลาวกาฬ
๔. มณฑลตะวันออกเฉียงใต้ รวมมณฑลปราจีนบุรี และมณฑลเขมร
๕. มณฑลตะวันตกเฉียงใต้ รวมมณฑลราชบุรี มณฑลสุพรรณ และมณฑลนคร—
ศรีธรรมราช
๖. มณฑลตะวันตก รวมมณฑลภูเก็ต มลายู และมณฑลไทรบุรี ^{๒๔}

^{๒๔} ด. มณฑลต่าง ๆ นี้ ภายหลังบางมณฑลได้แบ่งเขตมณฑลใหม่ และเปลี่ยนชื่อใหม่
บางมณฑลถูกยุบ เพราะต้องเสียให้แก่อังกฤษหรือฝรั่งเศส ภูภาคผนวก ๕.

ทุกมณฑลการศึกษาจะมีสารวัตรใหญ่ทางการศึกษา เพื่อตรวจสอบวางแผนการเล่าเรียน
ทำรายงานประจำปี ในเมืองที่เป็นศูนย์กลางของมณฑลหรือเมืองอื่นใดที่สมควรจะมีโรงเรียน
ฝึกหัดครู เพื่อทำการผลิตครูสอนโรงเรียนต่าง ๆ ในมณฑลนั้น อนึ่งในแต่ละมณฑลนอกจากจะ
มีโรงเรียนฝึกหัดครูแล้ว ยังจะต้องมีโรงเรียนเมืองกลาง คือโรงเรียนมัธยมด้วย

ในส่วนที่เกี่ยวกับการจัดการศึกษาในหัวเมืองนี้ยังไม่ที่สุด พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า-
เจ้าอยู่หัวยังทรงปรึกษากับบุคคลอื่นอีก โดยเฉพาะกับกรมหมื่นดำรงราชานุภาพและกรมหมื่นวชิ ญาณ-
วโรรส กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ทรงเรียบเรียง "ความเห็นเรื่องจัดการเล่าเรียนตาม
หัวเมือง" ขึ้นทูลเกล้าถวายเมื่อวันที่ ๒๔ กันยายน ร.ก. ๑๑๗ (พ.ศ. ๒๔๔๑) และ
กรมหมื่นวชิ ญาณวโรสทรงเรียบเรียง "เรื่องจัดการเล่าเรียนตามมณฑลต่าง ๆ" ขึ้นทูลถวาย
ในวันถัดมา คือวันที่ ๒๕ กันยายน พระเจ้าน้องยาเธอทั้งสองพระองค์ทรงมีความเห็นพ้องกัน^{๒๕}
ในหลักการสำคัญว่า การจัดการศึกษาในหัวเมืองจำเป็นต้องอาศัยวัดด้วยเป็นประเพณีแต่เดิมมา^{๒๕}
ต่อมาอีกหนึ่งวัน คือในวันที่ ๒๖ กันยายน ได้มีการประชุมพิเศษเรื่อง "การจัดการศึกษา
หัวประเทศ" โดยมีพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นประธาน และมี
พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นวชิ ญาณวโรส, พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์,
พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ, พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ
และเจ้าพระยาภาสกรวงษ์ เขาร่วมประชุมด้วย เมื่อเริ่มการประชุมพระบาทสมเด็จพระจุล-
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระ ราชดำรัสว่า

"การที่จะหาฤกษ์วันนี้ถือว่า การโรงเรียนจะควรตั้งรูปลงอย่างไร
ให้เป็นการมั่นคง และแพร่หลายต่อไปภายหน้า การในเมืองไทยนี้
ก็ย่อมรู้อยู่ด้วยกันว่า สุประเทศอื่นเขาไม่ได้ เพราะเราจัดภายหลัง

เขามาก แม้แต่เมืองขึ้นซึ่งนับว่าได้จัดการบ้านเมืองมาในเวลาเท่า ๆ
กับเมืองเรานั้นก็ผิดกันมาก"^{๓๐}

ภายหลังที่ได้มีการอภิปรายกันพอสมควรแล้ว ที่ประชุมได้ตกลงว่า การจัดการศึกษา
ในหัวเมืองให้แยกออกจากกรมศึกษาธิการ โดยให้อยู่ภายใต้การดำเนินงานของกรมหมื่นวชิรญาณ-
วโรรส และการอุดหนุนของกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ หน้าที่จัดการศึกษาของกรมศึกษาธิการมี
เฉพาะในกรุงเทพฯ เท่านั้น^{๓๑} นับได้ว่าเป็นการแยกการศึกษาออกจากกรมศึกษาธิการ
เป็นครั้งแรกของประเทศไทย โดยมอบหมายการศึกษาไปให้พระสงฆ์จัดการด้วยความอุดหนุนของ
กระทรวงมหาดไทย

กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส และกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เมื่อทรงรับงานจัดการศึกษา
ในหัวเมืองมาแล้ว ได้ทรงปรึกษารื้อถอนอย่างใกล้ชิด และร่างแผนการจัดดำเนินงานขึ้นม
ฉบับหนึ่ง โดยนำขึ้นทูลเกล้าถวายในวันที่ ๒๕ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๓ (พ.ศ. ๒๔๔๑)
ในรายงานทรงกล่าวถึงรายละเอียดต่าง ๆ ในด้านการบ้นหน้าที่ จัดศึกษาสถาน วิชาที่จะสอน
แบบเรียน ครูผู้สอน สถานที่ฝึกครู การปลูกความรู้ (คือการ ปลูกฝังความรู้ในวัดที่บัง
บกพร่องในเรื่องการสอน) การสอบความรู้ การปลูกฝังศรัทธาในศาสนา (การ) ปกครองการ
และการบำรุง^{๓๒} ไม่ปรากฏว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชวิจารณ์หรือ
ทรงแสดงความคิดเห็นในแผนการฉบับดังกล่าวแต่ประการใด แต่ต่อมาในวันที่ ๑๑ พฤศจิกายน
ได้มี "ประกาศจัดการเล่าเรียนในหัวเมือง" ออกมาฉบับหนึ่งดังต่อไปนี้

๓๐

ก.

๓๑

ดูภาคผนวก ฉ

๓๒

ก.จ.ธ. เอกสารรัชกาลที่ ๕ แฟ้ม ศ. ๑๒ จัดการศาสนาและการ

ศึกษา ๑ - ๑๑ ร.ศ. ๑๑๐ - ๑๑๘ เล่ม ๑ เอกสาร ก. ๑๒/๗

"ประกาศจัดการเล่าเรียนในหัวเมือง

มีพระบรมราชโองการ ในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้ทรงพระคุณธรรมอันมหาประเสริฐ ให้ประกาศตะเบียงแก่พระภิกษุสงฆ์ทราบทั่วกันว่า ทรงรำพึงโดยพระราชจริยาวัตร จะทำนุบำรุงความเจริญรุ่งเรืองให้เกิดทวีไปตลอดพระราชอาณาจักร เพื่อให้สมณะพราหมณาจารย์ แลอาณาประชาราษฎรทั้งหลายมีความสุขสำราญยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน ทรงพระราชมาริห์เห็นว่า ความเจริญของกันทั้งหลายย่อมเกิดแก่ความประพฤติชอบ แลการเลี้ยงชีวิตชอบเป็นที่ตั้ง กันทั้งหลายจะประพฤติชอบแลจะหาเลี้ยงชีวิตโดยชอบนั้นเล่า ก็ย่อมอาศัยการได้สกับฟังโอวาทคำสั่งสอนที่ชอบ แลการที่ได้ศึกษาวิชาความรู้ในทางที่จะให้บังเกิดประโยชน์มาแต่บ่มเพาะ แลฝึกซ้อมสันดานในหนอมไปในทางสัมมาปฏิบัติ แลเจริญปัญญาสามารถในกิจการต่าง ๆ อันเป็นเกราะวงประกอบการหาเลี้ยงชีพเมื่อเติบโตใหญ่ จึงชื่อว่าโคเชาสุทางความเจริญเป็นความจริงดังนี้

ก็แลประชาชนในสยามราชอาณาจักรนี้ ย่อมเป็นผู้นับถือพระพุทธศาสนาโดยมาก พุทธศาสนิกชนในพระราชอาณาจักรย่อมได้สกับฟังพระสัทธรรม ซึ่งสมเด็จพระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าบัญญัติสอนไว้เป็นวิถีทางสัมมาปฏิบัติ จากพระภิกษุสงฆ์ซึ่งมีอยู่ในสังฆารามทั่วพระราชอาณาจักร แลได้ฝากบุตรหลานเป็นศิษย์เพื่อให้รับพระบรมพุทโธวาท แลวิชาซึ่งจะได้ให้บังเกิดประโยชน์ กล่าวคือวิชาหนังสือ เป็นต้น ในสำนักพระภิกษุสงฆ์ เป็นประเพณีมีสืบมาแต่โบราณกาลจนบัดนี้ นับว่าพระภิกษุสงฆ์ทั้งหลายได้กระทำประโยชน์แก่พระพุทธจักร แลพระราชอาณาจักรทั้งสองฝ่ายเป็นอันมาก

เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชปรารภถึงการที่จะ
ทำนุบำรุงประชาชนทั้งหลายให้ตั้งอยู่ในสัมมาปฏิบัติ แลให้เชื่อเพื่อในการ
ที่จะศึกษาวิชาอันเป็นประโยชน์ เพื่อจะให้ถึงความเจริญยิ่งขึ้นโดยลำดับ
จึงทรงพระราชมารห์เห็นว่า ไม่มีทางอย่างอื่นจะประเสริฐยิ่งกว่าจะ—
แก้ปัญหพระภิกษุสงฆ์ทั้งหลาย โดยพระราชนานพระบรมราชูปถัมภ์
ให้มีกำลังสั่งสอนธรรมปฏิบัติ แลวิชาความรู้แก่พุทธศาสนิกชนบริบูรณ์
ยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน บัดนี้การฝึกสอนในกรุงเทพฯ เจริญแพร่หลาย
มากขึ้นแล้ว สมควรที่จะจัดการฝึกสอนในหัวเมืองให้เจริญขึ้นตามกัน
เพราะฉะนั้นจึงได้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้จัดการที่พิมพ์
หนังสือเรียนแบบหลวงทั้งในส่วนที่จะสอนธรรมปฏิบัติ แลวิชาความรู้
อื่นขึ้นเป็นอันมาก เพื่อจะพระราชทานแก่พระภิกษุสงฆ์ทั้งหลายไว้สำหรับ
ฝึกสอนกุลบุตรให้ทั่วไป แลทรงอาราธนาพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่น
วชิรญาณวโรรส ที่สมเด็จพระราชาคณะเจ้าคณะใหญ่ให้ทรงรับภาระ
อำนวยการให้พระภิกษุสงฆ์สั่งสอนกุลบุตรให้ตั้งอยู่ในธรรมปฏิบัติ และมีวิชา
ความรู้ โปรดให้บังคับกับการพระอารามในหัวเมืองซึ่งเป็นส่วนการพระศาสนา
แลการศึกษาได้ทั่วในหัวเมืองมณฑลกรุงเทพฯ ทั้งในมณฑลหัวเมืองตลอด
จนพระราชอาณาจักร โปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่น
ดำรงราชานุภาพ เป็นเจ้าหน้าที่จัดการอนุญาต ในกิจที่ฝ่ายฆราวาสจะ
พึงทำ จัดการพิมพ์แบบเรียนต่าง ๆ ที่จะพระราชทานแก่พระภิกษุสงฆ์
ไปฝึกสอนเป็นต้น ตลอดจนการที่จะเบิกพระราชทรัพย์จากพระคลังไปจ่าย
ในการที่จะจัดตามพระบรมราชประสงค์นี้ แลโปรดเกล้าฯ ให้ยก
โรงเรียนพุทธศาสนิกชนในหัวเมืองทั้งปวงมารวมขึ้นอยู่ในพระเจ้าน้องยาเธอ
กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส เพื่อจะได้เป็นหมวดเดียวกัน

ขอพระภิกษุสงฆ์ทั้งหลาย จงเห็นแก่พระพุทธานุสาสน์และประชาชน
ทั้งปวง ช่วยเอาภาระธุระสั่งสอนกุลบุตรทั้งหลายให้ไคร้รักษาเลื่อมใส
พระรัตนไตรย์ และมีวิชาความรู้อันเป็นสาประโยชน์ยิ่งขึ้น ให้สมดัง
พระบรมราชประสงค์ ซึ่งไคร้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศ
อาราธนามานี้จงทุกประการเทอญ

ประกาศมา ณ. วันที่ ๑๑ พฤศจิกายน รักษากัลปศก ๑๑๗
เป็นวันที่ ๑๐๕๕๔ ในรัชกาลปัจจุบันนี้^{๓๓}

ตามประกาศนี้จะเห็นได้ว่า ภายหลังที่เสด็จกลับจากการประพาสยุโรปในครั้งแรกแล้ว
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีเวลาให้กับงานการศึกษาและงานอื่น ๆ ไคร้มาก
ความเป็นความตายของประเทศไทยจะฉวยโอกาสลงไป แม้ว่าฝรั่งเศสจะยังคงปิดกั้นหรือกีดกัน
การเสด็จยุโรปของพระองค์คงจะทำใ้พระทัยไคร้ไคร้ ภัยจากฝรั่งเศสแม้จะยังมีอยู่ ก็ยังไม่
รุนแรงถึงกับทำให้ไทยต้องเสียเอกราชเป็นแน่ เพราะเหตุที่รัสเซียซึ่งเป็นพันธมิตรของฝรั่งเศส
(ตาม Franco - Russian Entente พ.ศ. ๒๔๓๖ และมีข้อตกลงทางทหารในปีเดียวกัน)
มีความเห็นอกเห็นใจไทยมาก และที่สำคัญก็คือข้อตกลงระหว่างอังกฤษ - ฝรั่งเศส (Anglo-
French agreement) เมื่อเดือนมกราคม ค.ศ. ๑๘๙๖ (พ.ศ. ๒๔๓๙) ซึ่งรับรอง
เอกราชของไทย

ในประกาศจัดการเล่าเรียนในหัวเมือง จะเห็นได้ว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว ทรงวางจุดมุ่งหมายของการศึกษาไว้อย่างกว้าง ๆ ๒ ประการ คือ เพื่อให้มี -
ความประพฤติชอบ และ เพื่อให้ประกอบอาชีพในทางที่ชอบ เพื่อให้ได้บรรลุจุดมุ่งหมายทั้ง ๒ -
ประการนี้ พระองค์ทรงฝากความหวังไว้กับพระภิกษุสงฆ์ ถึงกับทรงอาราธนาให้ภิกษุสงฆ์เห็น

^{๓๓}

เอกสารเรื่องจัดการศึกษา..... หน้า ๒๐๕ - ๒๐๗ กักจากกฎหมาย

รัชกาลที่ ๕ ร.ศ. ๑๑๗ หน้า ๘๕

แก่พระพุทธรูปและประชาชน โดยให้ตั้งใจสั่งสอนเพื่อให้เกิดประโยชน์ในสิ่งที่พระองค์ทรงหวังไว้อย่างเต็มที่

ในการจัดการศึกษาเบื้องต้น กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ทรงแต่งตั้งพระราชคณะไปเป็นผู้อำนวยการ ผู้อำนวยการมีหน้าที่ออกไปตรวจสภาพการต่าง ๆ ที่เป็นอยู่ในมณฑลที่รับผิดชอบ จัดทำบัญชีวัดพระสงฆ์ สามเณร กิมบั๊กและโรงเรียนซึ่งมีอยู่แต่เดิม นอกจากนี้ยังให้คำแนะนำพระสงฆ์ มรณวาส ให้จัดตั้งโรงเรียนขึ้นใหม่ในตำบลที่อาจจะจัดตั้งขึ้นได้ และจัดส่งภิกษุสามเณรให้เข้ามาเรียนต่อที่กรุงเทพฯ เพื่อจะได้กลับไปเป็นครูต่อไป^{๓๔} ผู้อำนวยการชุดแรกที่กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสทรงแต่งตั้งมี ๔ รูป และต่อมาทรงแต่งตั้งเพิ่มขึ้นอีก ๔ รูป ดังต่อไปนี้

๑. พระศาสนโสภณ แด่ครั้งยังเป็นพระธรรมไตรโลกาจารย์ เป็นผู้อำนวยการในหัวเมืองมณฑลกรุงเทพฯ
๒. พระธรรมราชาวัชร แด่ครั้งยังเป็นพระเทพกวี เป็นผู้อำนวยการมณฑลกรุงเทพฯ
๓. พระเมธาธิธรรมรส เป็นผู้อำนวยการมณฑลนครสวรรค์
๔. พระเทพกวี แด่ครั้งยังเป็นพระราชกวี เป็นผู้อำนวยการมณฑลพิษณุโลก
๕. พระอมรวิจิตร เป็นผู้อำนวยการในมณฑลปราจีนบุรี
๖. พระสุคุณคณาภรณ์ เป็นผู้อำนวยการมณฑลจันทบุรี
๗. พระอมรโมลี เป็นผู้อำนวยการในมณฑลนครราชสีมา และมณฑลราชบุรี

^{๓๔} ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ ๕ แฟ้ม ก. ๑๒ จัดการศาสนาและการศึกษา ๑ - ๑๑ ร.ศ. ๑๑๐ - ๑๑๔ เล่ม ๑ เอกสาร ศ. ๑๒/๔ สรุปรายงานตรวจจัดคณะพระศาสนาและการศึกษาหัวเมือง ร.ศ. ๑๑๗ กับ ๑๑๘

๘. พระกาสณคิลก เป็นผู้^๖อำนวยการมณฑลชุมพร

๙. นายคี^๗ แดกรังยังบวชเป็นพระมหานายก เป็นผู้^๖อำนวยการ

มณฑลภูเก็ต

๑๐. พระเทพมุนี^๘ แดกรังยังเป็นพระราชาภิ^๖ เป็นผู้^๖อำนวยการมณฑล

นครราชสีมา

๑๑. พระสิทธิธรรมมุนี^๙ เป็นผู้^๖อำนวยการในมณฑลนครศรีธรรมราช

๑๒. พระญาณรักวิท^{๑๐} เป็นผู้^๖อำนวยการในมณฑลอีสาน

๑๓. พระอุตรกณารักษ์^{๑๑} เป็นผู้^๖อำนวยการในมณฑลบูรพา^{๓๕}

ผลของการจัดการศึกษาภายใต้ความรับผิดชอบของกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ด้วยความ
อุทิศของกรมหมื่นคำรงราชานุภาพ ปรากฏว่าเจริญก้าวหน้ามาก เมื่อเปรียบเทียบกับที่ -
กรมศึกษาธิการจัด จำนวนโรงเรียน อาจารย์ และนักเรียนเพิ่มจำนวนขึ้นอย่างเห็นได้ชัด
ดังตารางต่อไปนี้

ตาราง ๓. จำนวนอาจารย์, โรงเรียน, และนักเรียนแยกเป็นรายมณฑล
ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๕๐ - ๒๔๕๒

มณฑล	อาจารย์			โรงเรียน			นักเรียน			หมายเหตุ
	๒๔๕๐ (?)	๒๔๕๑	๒๔๕๒	๒๔๕๐ (?)	๒๔๕๑	๒๔๕๒	๒๔๕๐ (?)	๒๔๕๑	๒๔๕๒	
กรุงเทพฯ*	๔	๒๒	๒๕	๔	๒๐	๕๕	๑๒	๓๙๖	๑๕๕๔	ไม่รวมกรุงเทพฯ
กรุงเทพฯ	๑๖	๓๓	๔๔	๕	๕๒	๒๓	๓๒๕	๑๕๕๖	๒๙๕๑	
นครสวรรค์	—	๒๓	๔๕	—	๒๓	๔๕	—	๕๓๒	๑๒๕๔	
พิษณุโลก	—	๔	๒๐	—	๔	๑๕	—	๒๑๔	๒๒๕	
นครไทรบุรี	๒	๑	๑๐	๒	๑	๘	๑๐๐	๒๓	๒๓๕	
ราชบุรี	—	๒๐	๒๑	—	๑๕	๑๕	—	๔๓๕	๕๕๐	
จันทบุรี	—	๒๐	๒๒	—	๑๓	๑๕	—	๔๕๖	๘๒๖	
ปราจีนบุรี	๓	๒	๑๕	๓	๕	๑๕	๒๓๕	๑๑๕	๕๓๕	
นครราชสีมา	—	๑	๕	—	๑	๕	—	๕๐	๑๓๓	
บุรีรัมย์	—	๑๐	๑๑	—	๑๐	๑๐	—	๒๓๕	๒๒๓	
นครราชสีมา	—	—	๑๕	—	—	๕	—	—	๓๒๖	
ชุมพร	—	—	๓	—	—	๒	—	—	๓๑๓	
ภูเก็ต	—	๔	๕	—	๕	๓	—	๒๐๔	๒๔๑	
อิสาน	—	—	๓๑	—	—	—	๕๖	—	๒๑๕๔	
รวม	๒๕	๒๓๒	๔๐๕	๑๕	๑๕๖	๓๓๕	๓๕๐	๕๖๕๒	๑๑๖๓๐	

* ใต้แกเมืองที่ถูกรวบ ๆ เมืองหลวง มีนบุรี ประทุมธานี ราชบุรี มีนบุรี นครเขื่อนขันธ์ และสมุทรปราการ

ที่มา : คัดแปลงจาก "สรุปรายงานตรวจคณะกรรมการพระศาสนาและการศึกษาหัวเมือง จำนวน—

ศก ๑๑๓ กับ ศก ๑๑๔" ของกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ก.จ.ร. เอกสารรัชกาลที่ ๕
แฟ้ม ศ.๑๒ จัดการศาสนาและการศึกษา ๑ - ๑๑ พ.ศ. ๑๑๐ - ๑๑๔ โฉม ๑ เอกสาร ก.๑๖/๔.

จะเห็นได้ว่า เพียงปีแรกที่ลงมือจัด การศึกษาได้ก้าวหน้าไปมาก จำนวนโรงเรียน ซึ่งแต่เดิมมีอยู่เพียง ๑๑ โรงเรียน ก่อน พ.ศ. ๒๔๔๑ ได้แพร่หลายอย่างนับถือในทางปริมาณ เป็น ๑๔๖ โรงเรียน นักเรียนเพิ่มจาก ๗๖ คน ก่อน พ.ศ. ๒๔๔๑ เป็น ๕๕๒ คน ในปี พ.ศ. ๒๔๔๑ ส่วนอาจารย์เพิ่มจาก ๒๕ คน ในก่อน พ.ศ. ๒๔๔๑ เป็น ๒๓๒ คน ในปี พ.ศ. ๒๔๔๑ และอีกหนึ่งปีถัดมา คือในปี พ.ศ. ๒๔๔๒ ทั้งอาจารย์ โรงเรียน และนักเรียน ได้เพิ่มขึ้นอย่างละประมาณ ๒๐๐ % อย่างไรก็ดีในขณะนั้นที่เห็นว่าการศึกษาของไทย ขยายตัวไปมาก โดยทั้งอาจารย์ โรงเรียน และนักเรียน เพิ่มขึ้นอย่างมากในปี พ.ศ. ๒๔๔๑ และ พ.ศ. ๒๔๔๒ นั้น ถ้าเอาไปเปรียบเทียบกับจำนวนเด็กที่อยู่ในวัยเล่าเรียน เฉพาะเด็กชายซึ่งมีประมาณ ๔๔๘,๓๓๓ คน^{๓๖} จะเห็นว่าเด็กยังเข้าโรงเรียนน้อยนัก โดยใน พ.ศ. ๒๔๔๑ และ พ.ศ. ๒๔๔๒ เด็กชายเข้าโรงเรียนเพียง ๐.๐๑ และ ๐.๐๒ % ตามลำดับ และในขณะเดียวกัน ถ้านำไปเปรียบเทียบกับญี่ปุ่น ซึ่งพัฒนาประเทศและการศึกษาพร้อม ๆ กับไทย จะเห็นว่า การศึกษาของญี่ปุ่นได้เจริญมาจนชนิดที่ไทยเทียบเคียงไม่คิดที่เดียว คือ ใน พ.ศ. ๒๔๔๒ เด็กในวัยเล่าเรียนของญี่ปุ่นเข้าโรงเรียนได้ถึง ๗๒.๗๕ % สำหรับเด็กทั้งสองเพศ และถ้าคิด เฉพาะเด็กเพศชายเช่นเดียวกับไทย ญี่ปุ่นจะมีเด็กชายเข้าโรงเรียนสูงถึง ๘๕.๐๖ %^{๓๗}

^{๓๖} จากการประมาณของกรมศึกษาธิการ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๑ ก.จ.ช.
เอกสารรัชกาลที่ ๕ แฟ้ม ศ. ๒ ตรวจและจัดโครงการศึกษา ๑ - ๑๒ ร.ศ. ๑๑๑-๑๒๔
เอกสาร ก. ๒/๕ ที่กิดเฉพาะเด็กชาย เพราะว่าในสมัยนั้นยังไม่นิยมและเห็นความสำคัญ
ในการศึกษาของเด็กหญิง และยังเป็นโรงเรียนในวัดด้วยแล้ว เด็กหญิงชอบเข้าไปเรียน
ไต่บัน เพราะไม่มีธรรมเนียมแต่เดิมมา

^{๓๗} Japan, Ministry of Education, Japan's Growth and Education, p. 160

กรมหมื่นคำรงราชานุภาพ ทรงอุทธรณ์การศึกษาหัวเมืองมาได้เกือบ ๒ ปี พอปลายปี
ร.ศ. ๑๑๘ (พ.ศ. ๒๔๔๒) ก็ได้โอนหน้าที่กลับไปให้กรมศึกษาธิการดำเนินการต่อไป
สาเหตุของการโอนความรับผิดชอบในด้านการอุทธรณ์ในขณะที่ทุกอย่างกำลังดำเนินไปด้วยดีนั้น
ไม่ปรากฏแน่ชัด ปรากฏแต่เพียงหนังสือของกรมหมื่นคำรงราชานุภาพที่กราบบังคมทูลเป็นการ
ส่วนพระองค์ที่ ๔/๔๔ ลงวันที่ ๒๒ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๘ (พ.ศ. ๒๔๔๒, ค.ศ. ๑๙๐๐)
ว่า

"การศึกษาหัวเมืองที่ข้าพระพุทธเจ้ารับเกี่ยวอยู่ทุกวันนี้ ไม่ไ้
มีปรากฏจะแจ้งชิงมาทำ ที่จริงเป็นภาระลำบากแก่ข้าพระพุทธเจ้า
เป็นอย่างมาก แต่จำต้องทำ เพราะเป็นพระราชประสงค์ และ
เพราะกรมศึกษาธิการแสดงเป็นความเห็นอยู่แต่ก่อนว่า จะทำ
โดยทางนี้ให้สำเร็จไม่ได้ แต่บัดนี้การที่ปรากฏว่า ทำสำเร็จ
ได้ก็เกิดกว่าคาดแล้ว ถ้ากรมศึกษาธิการทำตามหน้าที่ ข้าพระ
พุทธเจ้าจะมีความยินดีเป็นอันมาก"

แม้ว่าจะโอนความรับผิดชอบมาให้กรมศึกษาธิการดำเนินงานต่อ กรมหมื่นคำรงราชานุภาพ
ยังทรงกล่าวว่า ทรงยินดีที่จะสนับสนุนโดยเต็มกำลังต่อไป ส่วนทางกรมศึกษาธิการก็เต็มใจที่จะ
รับมาดำเนินงานต่อเช่นกัน และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในพระราชหัตถเลขา
ส่วนพระองค์ที่ ๑๔๔/๑๔๔ พระราชทานไปยังกรมหมื่นคำรงราชานุภาพ เมื่อวันที่ ๒๓ มีนาคม
ร.ศ. ๑๑๘ (พ.ศ. ๒๔๔๒, ค.ศ. ๑๙๐๐) ทรงกล่าวไว้ตอนหนึ่งว่า "... เป็นการที่แล้ว
เป็นแต่จะต้องให้ศึกษากร (พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ) มีหน้าที่รับผิดชอบจริงๆ

๓๘

ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ ๕ แฟ้ม ศ. ๑๒ จัดการศาสนาและการศึกษา

ไม่ต้องรักกับ เจ้าพระยาภาสกรนั้น^{๓๙} ดังนั้นการรุดหนุนการศึกษาจึงเปลี่ยนจากกระทรวงมหาดไทย มาเป็นกรมศึกษาธิการ ส่วนกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ยังคงเป็นผู้บัญชาการทั่วไปตามเดิม

ต่อมาในวันที่ ๑๙ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๑ (พ.ศ. ๒๔๔๕) ได้มีประกาศให้ พระราชบัญญัติสงฆ์ ตามประกาศฉบับนี้ได้ออกเลือกหน้าที่ของพระเถรานุเถระ และเจ้าพนักงาน เกี่ยวกับการจัดการศึกษาตามประกาศจัดการเล่าเรียนหัวเมือง ร.ศ. ๑๑๗ (พ.ศ. ๒๔๔๑) ดังนั้นจึงทำให้มีการเปลี่ยนแปลงในวิธีจัดการศึกษาไปอีกเล็กน้อย โดยตามพระราชบัญญัติสงฆ์ พระสงฆ์ทุกระดับชั้นต้องมีหน้าที่บำรุงการศึกษาในวัด^{๔๐} การศึกษาเป็นหน้าที่ประการหนึ่งที่ทางวัด จะพึงจัด หนึ่งใน "ประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์" เมื่อวันที่ ๑๙ กรกฎาคม ยังได้ออกเลือกตำแหน่งผู้อำนวยการ (การจัดการศึกษาหัวเมือง) และได้มี "ประกาศตั้งพระราชา- คณะมณฑล" ขึ้นดำเนินการแทนด้วย^{๔๑}

ในพ.ศ. ๒๔๔๕ เช่นเดียวกันได้มีการเปลี่ยนแปลงบุคคลผู้บริหารงานในกระทรวง- ธรรมการ โดยเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค) กราบถวายบังคมลาออกจากตำแหน่ง เสนาบดี จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาวิเทศดุริยาภิธาน (ม.ร.ว.คัล สุทัศน์) เมื่อครั้งยังเป็นพระยาวิเทศดุริยาภิธาน ปลัดทูลฉลอง รังตำแหน่งเสนาบดี และทรงแต่งตั้งเป็นเสนาบดี ในเวลาต่อมา พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้ากิติยกาวัชรลักษณ์ ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ย้ายไป ดำรงตำแหน่งในกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ และทรงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาพระเสด็จ- สุเรนทราธิบดี (ม.ร.ว.เปีย มาลากุล) เมื่อครั้งยังเป็นพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ เป็นอธิบดี-

^{๓๙} ก. (ความในวงเล็บโดยผู้เขียน)

^{๔๐} ก.จ.ธ. เอกสารรัชกาลที่ ๔ แฟ้ม ศ. ๑๒ พระราชบัญญัติพระสงฆ์

๑ - ๒ ร.ศ. ๑๒๐ - ๑๒๕ เอกสาร ก. ๑๖/๑

^{๔๑} ก.

กรมศึกษาธิการ และปลัดทูลฉลองด้วยในเวลาต่อมา^{๔๒} ในปีเดียวกันนี้ ทรงโปรดเกล้าฯ ให้พระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ออกไปรับเสด็จสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร (ต่อมาขึ้นเสวยราชสมบัติ ทรงพระนามว่า พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. ๒๔๕๓ - ๒๔๖๘) ณ ประเทศญี่ปุ่น และพร้อมกันนั้นทรงแต่งตั้งข้าหลวงตรวจการ ๓ นาย คือ หลวงไพฑาลกิจปศาศศร (สนั่น เทพหัสดิน ณ อยุธยา ต่อมาเป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ในรัชกาลที่ ๗) ขุนอนุกิจวิทูร (สันศักดิ์ เทพหัสดิน ณ อยุธยา ต่อมาเป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ในรัชกาลที่ ๘) และนายอน - สารีบุตร (ต่อมาเป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ในรัชกาลที่ ๙) เป็นกรรมการไปดูงานการศึกษาของประเทศญี่ปุ่นด้วย คณะกรรมการชุดนี้กล่าวไว้ในรายงานตอนหนึ่งว่า

"เวลานั้นประเทศญี่ปุ่นได้วางแผนศึกษาชาติองแล้ว ด้วยวิธีที่ทั้งข้าหลวงตรวจแผนศึกษาของชาติต่าง ๆ ในยุโรปและอเมริกา แล้วกำหนดวางลงเป็นแผนศึกษาชาติของญี่ปุ่น คณะข้าหลวง ประสบโอกาสดีได้รู้มือเปิบจากแผนศึกษาของชาติญี่ปุ่น ซึ่งเป็นแผนรวมที่ใหม่ที่สุดในเวลานั้น"^{๔๓}

เพียงเวลา ๓ ปีเศษ ไทยซึ่งพัฒนาการศึกษาและค่านิยมอื่น ๆ พร้อมกับญี่ปุ่น ก็ต้องไปดูงานการศึกษาจากญี่ปุ่น การที่ไทยดูงานการศึกษาและการจัดการศึกษาและการเปลี่ยนแปลงการศึกษาบ่อย ๆ เป็นการแสดงให้เห็นถึงว่า การจัดการศึกษาของไทยสมัยนั้นไม่ได้วางปรัชญาหรือหลักการอันมั่นคงเพียงพอ^{๔๔} เพียงแต่จุ่มงู๋หมายของการศึกษาอย่างเดี๋ยวกวาก็ยากที่จะตกลงกันได้เป็นที่แน่นอนได้ตั้งแต่เริ่มจัดการศึกษาจนกระทั่งสิ้นรัชกาลพระเจ้าอยู่หัวอย่างใดกันแน่ ในงานอื่นที่เช่นเดียวกันก็มีการเปลี่ยนแปลงกันบ่อย ๆ ดังปรากฏทั้งในก่อน พ.ศ. ๒๔๔๕ และหลัง พ.ศ. ๒๔๔๕

๔๒

คำทรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา และยอนสัน ล.ก. หน้า ๕๔

๔๓

ศึกษาธิการ, กระทรวง กรมศึกษาธิการ ความเป็นมาของแผนการศึกษาชาติ (๒๕๐๔) หน้า ๒๓

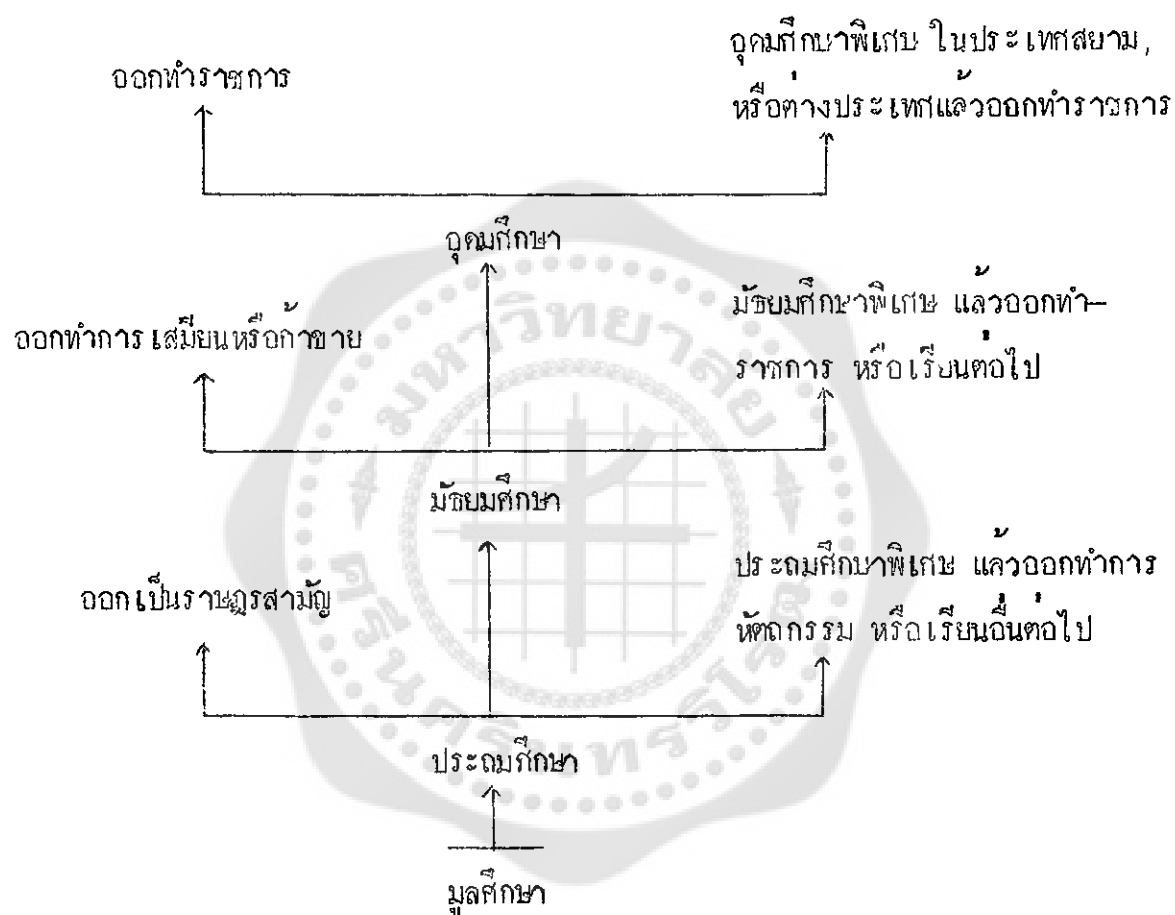
๔๔

ดู เอกวิทย์ ณ ถลาง "เมื่อการศึกษาแบบตะวันตกเข้ามาสู่สยาม" สังคมศาสตร์ปริทัศน์ ๖ (๒) : ๔๓ - ๕๓ กันยายน - พฤศจิกายน ๒๕๑๑

แผนการศึกษาที่ "ซุนมือเปิบ" เอมมาจากญี่ปุ่น หลังจากที่ดัดแปลงปรับปรุงแล้ว
พระยาวิภาวดีรังสิต เสนาบดีกระทรวงธรรมการ ได้นำขึ้นกราบบังคมทูล เมื่อวันที่ ๒ กันยายน
ร.ศ. ๑๒๑ (พ.ศ. ๒๔๔๕) ปรากฏดังแผนภูมิต่อไปนี้

แผนภูมิที่ ๓
แผนทางการศึกษา

ที่มา : ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ ๕ แฟ้ม ศ. ๒ ทรวจและจัดโครงการศึกษา ๑ - ๑๒
ร.ก. ๑๑๑ - ๑๒๔ เอกสาร ก. ๒/๖

การศึกษาตามแผนการศึกษาชาติ พ.ศ. ๒๔๕๕ แบ่งออกเป็น ๒ สาย คือ
 สายสามัญ (General Education) และสายวิสามัญ (Special or Technical Education)
 ความจริงในสายวิสามัญ ถ้าพิจารณาตามหลักสูตร จะเป็นสายอาชีพศึกษาในปัจจุบัน ในการ
 จัดการศึกษาได้แบ่งงานกันระหว่างพระสงฆ์กับกรมศึกษาธิการ ดังนี้ คือ พระสงฆ์จัดการศึกษา
 ในระดับประถมศึกษา ส่วนในระดับที่สูงกว่าชั้นประถมศึกษา เป็นหน้าที่ของกรมศึกษาธิการ^{๕๕}

ความพยายามที่จะปรับปรุงการศึกษาได้มีอีกครั้งหนึ่ง ในปี พ.ศ. ๒๔๕๕ โดย
 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว อธิบดีกรมศึกษาธิการ ได้ทำหนังสือขึ้นกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระ
 พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ฉบับหนึ่ง เมื่อวันที่ ๒๔ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๒๔
 (พ.ศ. ๒๔๕๕) ว่า

"การศึกษาที่จะจัดต่อไปนั้น เห็นด้วยเกล้า ฯ ว่าข้อสำคัญจะต้องวางรูป
 การศึกษาลงไปเป็นสองแผนก คือ การศึกษาสำหรับจะให้ราษฎรทั่วไป
 ได้ความรู้วิชาซึ่งการจะรู้เป็นพื้นสำหรับพลเมือง กล่าวคือให้รู้หนังสือ
 และเลขสำหรับใช้ในกิจธุระสามัญ กับให้รู้การบริหารร่างกายที่จะ
 รักษาตนรักษาชีวิต สอนธรรมจริยาเพื่อให้ความดีความชั่ว จะได้
 ประพฤติสุจริตตลอดจนให้มีความสัตย์ซื่อ นี้จัดเป็นการศึกษาสามัญ
 แผนก ๑ กับส่วนวิชาความรู้สำหรับผู้ที่มิใช่ชาวนา และอุปนิสัยที่จะทำกา
 รงานเป็นพิเศษต่าง ๆ เป็นต้นว่า ทำการช่าง การเพาะปลูก การ
 ค้าขาย ตลอดจนถึงความรู้สำหรับทำการราชการในหน้าที่ต่าง ๆ นั้นจัดเป็น

๕๕

ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ ๕ แฟ้ม ศ. ๒ ตรวจและจัดโครงการศึกษา

๑ - ๑๒ ร.ก. ๑๑๑ - ๑๒๔ เอกสาร ก.๒/๒ และ พระราชกฤษฎีกาทรงสั่งราชการ
 ในรัชกาลที่ ๕ และ ๖ กับเรื่องประกอบ (๒๕๐๗) หน้า ๕๓ - ๑๔๓

๘๖
การศึกษาพิเศษแผนก ๑ "

ตามความกิดของพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ ท่านแบ่งการศึกษาออกเป็น ๒ แผนก
คือ การศึกษาสามัญ สำหรับราษฎรทั่วไป เพื่อจะได้เป็นพลเมืองดีต่อไป และการศึกษา
พิเศษ สำหรับผู้จะทำงานพิเศษต่าง ๆ รวมทั้งรับราชการด้วย ซึ่งถ้าได้แบ่งเช่นนี้แล้ว
การศึกษามัธยมศึกษาจะแพร่หลายไปทั่วพระราชอาณาเขต ส่วนการศึกษากิจการก็จะให้ประโยชน์
แก่คนทุกระดับชั้นใด ๆ อย่างไม่รู้ที่ พระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ ก็ยอมรับว่า "การที่จะจัดให้
ได้ตามฐานะย่อมเป็นการยากมาก เพราะจะจัดควบเอาเงินถมก็เป็นไปไม่ได้โดยปรกติ จำต้อง
อาศัยหาวิธีที่จะทำโดยไม่ต้องเปลืองเงินนัก กับจะต้องกำหนดเขตความรู้ วิชา และตระเตรียม
เครื่องมือเป็นเบื้องต้น" จำเป็นจะต้องมีการ ปรึกษาผู้ชำนาญในการศึกษาให้ช่วยกันคิดในวิธี
ดำเนินการเพื่อให้บรรลุตามแผนการดังกล่าว

ความเห็นของพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ ที่นำขึ้นกราบบังคมทูลนี้ ต่อมาในวันที่ ๖ ธันวาคม
ร.ศ. ๑๒๔ (พ.ศ. ๒๔๔๘) ทรงตอบพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์มาว่า ทรงเห็นด้วย และขอ
ให้ปรึกษาหารือกับผู้ที่จะช่วยพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์คิดได้ หรือจะให้พระองค์รับสั่งให้ก็ได้
และปรากฏว่าในวันที่ ๒๔ ธันวาคม ร.ศ. ๑๒๔ (พ.ศ. ๒๔๔๘) พระเจ้าน้องยาเธอ —
กรมหมื่นสมมติอมรพันธ์ ราชเลขานุการ ทรงมีหนังสือไปกราบบังคมทูลกรมหมื่นวชิ ญาณวโรรส
และกรมหลวงดำรงราชานุภาพ เพื่อทรงขอให้ช่วยกันคิด กรมหมื่นวชิ ญาณวโรรส ทรงมีหนังสือ
กราบบังคมทูล เมื่อวันที่ ๒ มกราคม ร.ศ. ๑๒๔ (พ.ศ. ๒๔๔๘, ร.ศ. ๑๔๐๖) และ

๘๖

ก.จ.ธ.เอกสารรัชกาลที่ ๕ แฟ้ม ก.๒ ตรวจและจัดโครงการศึกษาธิการ

๑ - ๑๒ ร.ศ. ๑๑๑ - ๑๒๔ เอกสาร ศ.๒/๔

๘๗

ก.

๘๘

ก.

๘๙

ก.

กรมหลวงคำรงราชานุภาพ ทรงมีมากราบบังคมทูล ในวันที่ ๑ เมษายน ร.ศ. ๑๒๕

(พ.ศ. ๒๔๔๕, ร.ศ. ๑๔๐๖)

ตามหนังสือกราบบังคมทูลของกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ทรงตอบมาตอนหนึ่งว่า

"..... อาตมาภาพเห็นว่า การศึกษาเป็น (สิ่ง) สำคัญ ในชั่วปุ่นเกี่ยวอาชญากรรมเปลี่ยนแปลงได้ทั้งข้างดีข้างเสีย แลผลไม่ปรากฏทันที ต้องอาศัยความคาดหมายแห่งการธำรงรักษาเป็นที่ยัง

ลำพังอาตมาภาพเองก็ไม่สามารถตลอดไม่แน่ใจในมติของตน"^{๕๐} สำหรับหนังสือที่กรมหลวงคำรงราชานุภาพ นำขึ้นทูลเกล้าถวายนั้น ทรงให้ความสำคัญของการศึกษามาก และทรงกล่าวว่า

ที่ญี่ปุ่นเจริญได้ก็เพราะการศึกษา และตามความเห็นของกรมหลวงคำรงราชานุภาพในการจัดการศึกษาตกไปนั้น จำเป็นจะต้องอาศัยวัดประการหนึ่ง และอีกประการหนึ่ง คือ ให้เก็บเงินค่าเล่าเรียน เพราะการที่จะให้รัฐจ้างครูหาโรงเรียนวัดทั่วประเทศ ซึ่งมีอยู่ประมาณ ๘๐๐๐ วัด เพียงวัดละ ๑ คน และให้ครูทั้งหมดเฉลี่ยรับเงินเดือน ๆ ละ ๓๐ บาท ทั้งหมดจะเป็นเงินถึงปีละ ๒,๔๘๐,๐๐๐ บาท ซึ่ง "น่ากลัวจะคิดซัก"^{๕๑} เพราะฉะนั้นจึงควรเก็บเงินค่าเล่าเรียน และแต่เดิมนั้น ผู้ปกครองก็เป็นผู้รับผิดชอบอยู่แล้วในการที่นำเด็กไปฝากเล่าเรียนหนังสือในวัด^{๕๒}

คงเป็นเพราะความนึกเห็นเกี่ยวกับการเก็บเงินค่าเล่าเรียนของกรมหลวงคำรงราชานุภาพ และเพราะการเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ ๒ ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ความนึกในเรื่องเก็บเงินค่าเล่าเรียนเพื่อจะได้เป็นการผ่อนภาระของรัฐ เพื่อจะให้

^{๕๐} ก. (ความในวงเล็บโดยผู้เขียน)

^{๕๑} ก.

^{๕๒} ก.

การศึกษายาได้กว้างขวางขึ้น และเพื่อให้กรมศึกษาธิการใช้เงินที่มีอยู่ขยายการศึกษาในระดับสูงขึ้นได้มากขึ้น จึงได้นำออกมาปฏิบัติ และทั้งนี้อาจเป็นผลจากการที่เจ้าพระยาวิจิตรวงศ์ฤทธิไกร เสนาบดีกระทรวงธรรมการ ได้พูดกล่าววาท "ระเบียบจัดการศึกษาในกรุงเทพฯ ฯ และขุดขอเงินเพิ่มปีละ ๑๐๐,๐๐๐ บาท" เมื่อวันที่ ๔ มีนาคม ร.ศ. ๑๒๕ (พ.ศ. ๒๔๕๒, ค.ศ. ๑๙๑๐) เพื่อจัดการศึกษาในกรุงเทพฯ ฯ ประจำปี ร.ศ. ๑๒๕ (พ.ศ. ๒๔๕๓, ค.ศ. ๑๙๑๐) ตามแผนการของเจ้าพระยาวิจิตรวงศ์ฤทธิไกรนี้ เนื่องจากท่านเห็นว่า การศึกษาในกรุงเทพฯ ฯ ที่เป็นอยู่ยังคับแคบมาก จำเป็นจะต้องปรับปรุงทั้งในด้านคุณภาพและปริมาณ ในการที่จะต้องใช้เงินเพิ่มขึ้นอีกประมาณหนึ่งแสนบาท ภายหลังที่เจ้าพระยาวิจิตรวงศ์ฤทธิไกร พูดกล่าววาทระเบียบจัดการศึกษาในกรุงเทพฯ ฯ ได้ ๔ วัน คือในวันที่ ๑๓ มีนาคม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชหัตถเลขาพระราชทานไปยังเจ้าพระยาวิจิตรวงศ์ฤทธิไกร ความตอนหนึ่งว่า

"..... แต่อยากจะให้ข้อสังเกตว่า โรงเรียนหัวเมืองที่ได้แยกออกไปให้มหาดไทยรับผิดชอบ ไม่เอามาก็คับในความคิดอันนี้ คิดแต่เฉพาะการดูแลการตรวจเท่านั้น เหตุใด (การศึกษาใน) มณฑลกรุงเทพฯ ฯ จึงไม่ให้กรมเมืองเขาจัดบ้าง เสนาบดีกระทรวงเมืองก็ถือ เทศา - กรุงเทพฯ ฯ หัวเมืองจัดการเล่าเรียนอย่างคอมมูนิกได้ ในบางท้องถิ่นก็อาจจะจัดได้อย่างเดียวกัน คือโรงเรียนชั้นสูง จึงอยู่ในปกครองของกรมศึกษา กรมศึกษาต้องหันหน้าไปข้างแก่ตำราเรียนให้มากขึ้นกว่าที่หัวเมืองเดี๋ยวนี้ ไก่สังเกตดู หนังสือว่าด้วยการเล่าเรียนเมืองขึ้น การเล่าเรียนชั้นต่ำเป็นความผิดชอบของบิดามารดาที่จะต้องให้ลูก เรียน การเล่าเรียนชั้นปฐมแลมัธยมอยู่ในวิเทศของมณฑลนั้น ฯ จัดต่อไปเป็นคลอเลอ แลยูนิเวอร์ซิตี จึงเป็นของกรมศึกษา การเล่าเรียนในชั้นนี้ไม่ไ้ใช้เงินแผ่นดินใช้ท้องถิ่นปลายคางนี้

จึงเห็นว่า ควรจะคิดการเล่าเรียนของชาติเพิ่มขึ้นจากหากินทำ -
ราชการ การที่จะออกเงินแผ่นดินสอนคนทั้งชาติให้มีความรู้ดี มันก็เหลือ
ที่จะทำไปได้ มันต้องเป็นหน้าที่ของรัฐบาลที่จะต้องบังคับให้คนทั้งชาติ
ออกเงินใช้สอยในการเล่าเรียนเป็นพื้นอยู่แล้ว ก็อาจจะเลือกกัดเอาคน
ที่เล่าเรียนจากโรงเรียนของวาติกันมาขึ้นโรงเรียนชั้นสูงขึ้นมาตามลำดับ
จนใช้ราชการได้ ผลมันก็ออกอย่างเดียวกันกับที่รัฐบาลจะตั้งสอนคนเช่น
ที่วาที้ แต่แลดูให้กว้าง จักการให้กว้างในชั้นต้นได้กำไรก็กว้างกันมาก
อย่าหลงว่า พูดทั้งนี้โดยหาอุปมาจะตัดเงิน เงินก็ต้องใช้มากเกือบ
เท่านี้จริง ๆ แต่ประโยชน์จะได้กว้างขวางมากขึ้น ไม่เฉพาะแต่
ฝึกหัดคนทำราชการ (ยังจะต้อง) ฝึกหัดราษฎรทั่วไปให้ฉลาดขึ้น ในการ
ที่จะทำมาหากินทุกอย่าง" ^{๕๓}

ตามพระราชหัตถเลขาที่ทรงเห็นว่า ในเมื่อการศึกษาระดับประถมศึกษาส่วนหัวเมือง
เป็นความรับผิดชอบของกระทรวงมหาดไทยได้ การประถมศึกษาในกรุงเทพ ฯ ก็ควรจะเป็น
ความรับผิดชอบของกระทรวงนครบาลได้เช่นเดียวกัน ส่วนกรมศึกษาธิการรับผิดชอบการศึกษา
ในระดับสูงขึ้นมา อนึ่งทรงเห็นว่าในการจัดการศึกษานั้น ควรเป็นหน้าที่ของรัฐบาลที่จะต้อง
ต้องออกค่าใช้จ่าย ซึ่งถ้าทำได้เช่นนั้น กรมศึกษาธิการจะสามารถนำเงินงบประมาณมาขยายงาน
การศึกษาได้กว้างขวางและสมบูรณ์ขึ้น อย่างไรก็ดีทรงเห็นว่าที่พระองค์กล่าวเช่นนั้น ไม่ใช่จะหาทาง
ตัดเงินงบประมาณหรือไม่เพิ่มเงินใดแต่ประการใด ที่ทรงกล่าวก็มุ่งที่จะให้เกิดประโยชน์แก่การ
ศึกษามากที่สุด พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงให้ข้อคิดเห็นว่า ในการที่จะจัด
การต่อไปตามความเห็นของพระองค์ ควรให้มีคณะกรรมการจากกรมศึกษาธิการ กระทรวงมหาดไทย
และกรมเมือง หน่วยงาน ไปตรวจวิธีจัดการศึกษาในพม่าหรือในญี่ปุ่น เพื่อนำแบบอย่างมาปฏิบัติ

๕๓

ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ ๕ แฟ้ม ศ. ๒ ตรวจและจัดโครงการการศึกษา

๑ - ๑๒ ร.ศ. ๑๑๑ - ๑๒๕ เอกสาร ศ. ๒/๕ (ความในวงเล็บโดยผู้เขียน)

ในการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงให้ความกึกเห็นถึงกล่าว
ต่อมาเสนาบดีทั้งสามกระทรวง คือ กระทรวงธรรมการ กระทรวงมหาดไทย และ
กระทรวงนครบาล ได้ประชุมกัน ผลของการประชุมเป็นไปดังนี้ของเจ้าพระยาวิศิษฎ์
วุฒิไกร กรามมังคผล เมื่อวันที่ ๒๕ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๕ (พ.ศ. ๒๔๕๓) ว่า

๑. ให้จัดค่าเป็นการศึกษาไปก่อน ต่อเมื่อคิดชักในเรื่องใด จึงส่งคนออกไป
ศึกษาจากต่างประเทศ

๒. กรมหลวงดำรงราชานุภาพ (กระทรวงมหาดไทย) ทรงตรัสว่า จะให้
มีกรรมการตำบล ๆ ละ ๓ คน ประกอบด้วย กำนัน อธิการวัด และแพทย์ประจำตำบล
ให้มีหน้าที่ในการจัดการศึกษาสุขาภิบาลและพยาบาล กรรมการตำบลมีหน้าที่เกี่ยวกับการศึกษา
ดังต่อไปนี้

ก. ตรวจตราให้เด็กทั้งชายและหญิง ได้เล่าเรียนให้หมด

ข. ให้วัดเป็นที่สอนหนังสือให้หมด ทุนที่จะใช้จ่ายในการศึกษาชั้นนี้
ตามแต่ผู้สอนกับผู้เรียนจะตกลงกันเอง รัฐบาลไม่บังคับ แต่กำนันต้องแนะนำให้บุตรภรรยาของสงฆ์
ไปเล่าเรียน

๓. เจ้าพระยาบวรราช (ปั้น สุขุม) แห่งกระทรวงนครบาล ให้ความเห็นว่า
ทางกระทรวงนครบาลจะดำเนินการอย่างกระทรวงมหาดไทย แต่ในกรุงเทพฯ จะให้มี
พระราชบัญญัติบังคับกับเด็ก ๘ - ๑๔ ปี เข้าเรียนทั้งนี้จะเริ่มในปี ร.ศ. ๑๓๐ (พ.ศ. ๒๔๕๔)
เพราะว่าในปี ร.ศ. ๑๒๕ (พ.ศ. ๒๔๕๓) เป็นปีที่เริ่มเรียกคนเข้ารับราชการทหาร และเก็บ
เงินการราชการ ถ้าไปเก็บเงินค่าเล่าเรียนอีกจะเป็นภาระหนักแก่ราษฎรเกินไป

๔. กระทรวงธรรมการจะหาวิธีการเลี้ยงตัวเอง โดยเก็บเงินค่าเล่าเรียน
และบังคับให้เด็กเรียนหน้าที่เรียนเอง ทั้งนี้ทางกระทรวงจะตั้งโรงเรียนประถมเมืองละโรง
โรงเรียนมัธยมมณฑลละโรง โดยเป็นโรงเรียนของรัฐบาล

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อทรงได้รับหนังสือกราบบังคมทูล จึงทรงพิจารณาและมีการประชุมผู้มีส่วนเกี่ยวข้องในการจัดการศึกษา โดยพระองค์ทรงเป็นประธานของที่ประชุม ที่ประชุมตกลงให้ดำเนินการตามข้อตกลงข้างคนใด และต่อมาได้มีการร่างประกาศพระบรมราชโองการ เพื่อแจ้งให้แก่ประชาชนทราบดังต่อไปนี้

"ประกาศกระแสพระบรมราชโองการ

เรื่อง การเล่าเรียนของประเทศสยาม

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้ากรุงสยาม ทรงพระอนุสรคำนึงถึงการเล่าเรียนของประเทศสยาม จึงได้มีสืบมาแต่โบราณ คือ วัดเป็นสำนักที่เล่าเรียนหนังสือ และบ้านเป็นที่เรียนศิลปวิชาการหาเลี้ยงชีพต่าง ๆ ตามเหล่าตามตระกูล ตลอดจนจวบจนทุกวันนี้

บัดนี้การติดต่อกันระหว่างนานาประเทศทั่วโลกมีมากขึ้นแล้ว ทางทะเลก็มีเรือกลไฟ ทางบกก็มีรถไฟ ความต้องการเปลี่ยนแปลงสิ่งเก่าทำให้ นานาประเทศคบหาสมาคมกัน อันเป็นเหตุให้ความรู้ทั้งฝ่ายวิชาและฝ่ายศิลปการทำความดีมีมือคองหันเหเบนไปหาที่ถูกต้อง และที่ใดประโยชน์ยิ่ง วิชาหรือศิลปใดก็แพ้เสื่อมไป หรือต้องเปลี่ยนแปลงไปให้สู้กันได้ในประเภทเดียวกัน

อันความยิ่งหย่อนเป็นลุ่ม ๆ คอน ๆ ในส่วนศิลปวิชาการทั้งปวงนี้ เมื่อครั้งการไปมาระหว่างนานาประเทศยังไม่ติดต่อถึงกันได้สะดวก

ความยิ่งและหย่อนเป็นลุ่ม ๆ คอน ๆ นี้ ก็อาจมีอาจเป็นอยู่ได้ในที่ต่าง ๆ กัน แต่ถ้านึกความติดต่อกันได้มาถึงเข้าแล้วคงในสมัยนี้ ความรู้ศิลปวิชา – การทั้งปวง จำต้องหันเข้าหาความสม่ำเสมอเป็นลำดับไปทุกที

เพราะเหตุสมัยแลความเป็นไปของประเทบ้านเมืองได้เปลี่ยนมาฉะนี้ จึงจำป็นต้องคิดบำรุงศิลปวิชาการทั้งปวงของเราให้เจริญขึ้น ป้องกันไม่ให้เสื่อมทรามลงไปกว่างานที่ท้องแข่งขันกับเขาอื่น ความทุนบำรุงและป้องกันเช่นนี้ก็ได้แก่รับจัดการฝึกหัดสั่งสอนกันให้เกิดความรู้และความสามารถยิ่งยวดขึ้น จำเริญแก่รัฐบาลได้เริ่มตั้งโรงเรียนมาเป็นเวลานานแล้วก็ดี แต่โดยที่ความประสงค์ในชั้นต้นคงหัดคนเข้ารับราชการก่อน จึงทำให้เกิดความเข้าใจผิดไปว่า การเล่าเรียนนั้นสำหรับแต่ผู้ที่เข้ารับราชการ ไม่ใช่หน้าที่ของคนทั้งปวง ซึ่งจะต้องฝึกหัดตัวของตัวในวิชาความรู้ แล้วเมื่อไ้ขยายการเล่าเรียนให้แพร่หลายออกไปทั่วพระราชอาณาจักร จึงพากันหลงงมงายไปว่า การเล่าเรียนทั้งหลายต้องเป็นหน้าที่ของรัฐบาลที่จะออกทุนรอนให้หมด ความเข้าใจผิดอันนี้เป็นเรื่องหน่วงความเจริญของบ้านเมืองให้เนิ่นช้า

แท้จริงการเล่าเรียนนี้เป็นเรื่องชักจูงให้เกิดความฉลาด ใหญ่จักประพาศิตัวดี ให้สามารถในศิลปวิชาการหาเลี้ยงชีพ ไม่ว่าวิชาและศิลปวิชา ตั้งแต่เป็นกฏเป็นแพทย ตลอดไปจนถึงเป็นพ่อกาและช่างซ่อมต้องเรียนก่อน จึงจะรู้สำเร็จเป็นอย่างใดก็ได้ ก็คนเกิดมาจำต้องหาเลี้ยงชีพในทางใดทางหนึ่งทุกคนด้วยกัน เหตุฉนั้นมรรคที่มีคามารคาเด็กจะให้แก่เด็กอะไรไม่ดียิ่งกว่าวิชาความรู้ ซึ่งจะไ้เป็นทุนหนุนคนให้สูงขึ้น ให้เป็นที่ตั้งแห่งความประพาศิตี ความกุญ และโลกทรัพย์ไ้แท้จริงคือยิ่งกว่ามรรคที่ไ้เป็นทุนทรัพย์ ซึ่งอาจจะหมดเปลืองและสูญสิ้นไปไ้ได้อีก

เมื่อใดทรงพระ ราชดำริหังนี้ จึงมีพระบรมราชโองการดำรัส
เหนือเกล้าเหนือกระหม่อมสั่งว่า

แต่บัดนี้ไป ให้เป็นหน้าที่ของบิดามารดา และผู้ปกครองเด็กที่จะ
สั่งสอนและแสวงหาการเล่าเรียนให้แก่เด็กโดยสมควรแก่ถณานาณูรูป และ
กำลังทุนทรัพย์ ฝ่ายรัฐบาลก็จะไ้วางรูปโครงการของการเล่าเรียน
สำหรับชาติบ้านเมืองลงไว้ให้เป็นหลัก ดังที่เจ้าหน้าที่ ก่อ กระทรวง
ธรรมการจะไ้ประกาศให้ทราบทั่วกันเป็นลำดับต่อไป ความประสงค์
จำนงหมายในการสั่งสอนเด็กหัดกันนั้น ไ้มุ่งผลสำเร็จดังนี้ คือ

ให้เป็นผู้แสวงหาวิชาเครื่อง อบรมปัญญาความสามารถและ
ความประพฤติที่ประพฤติดชอบ ให้คำรักวามวามทะนุของคนที่ไ้โอบอ้อม
อารีแก่พี่น้อง ให้มีความกลมเกลียวร่วมทุกข์สุขกัน ในระหว่างสามภรรยา
ให้มีความซื่อตรงต่อกันในระหว่างเพื่อน ให้รู้จักกระหม่อมกระหม่อมเจ็บมั่ว
ให้ไ้เมตตาจิตร์แก่ผู้อื่นทั้งปวง ให้อุทิศตนสาธารณประโยชน์ อันเป็น
ประโยชน์ร่วมกันทั้งหมด ให้ประพฤติตามพระราชกำหนดกฎหมาย
เมื่อถึงคราวที่จะต้องชวชาติและบ้านเมือง ให้มอบกายสวามิภักดิ์ด้วย
กล้าหาญ และถวายจง รักภักดีต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ให้รำลึก
ถึง "ระมหากษัตริย์" และมีความจง รักภักดีต่อพระมหากษัตริย์อยู่ทุกเมื่อ

เมื่อใดความรูสึกต่อหน้าที่เหล่านี้ทั้งหมดได้เข้าฝังอยู่ในสันดาน
จนปรากฏด้วยอาการบริบูรณ์ภายนอกแล้ว เมื่อนั้นความสั่งสอนฝึกหัดชื่อว่า
สำเร็จ และผู้ใดไ้เล่าเรียนถึงผลสำเร็จเช่นนี้แล้ว ผู้นั้นชื่อว่า เป็น
ราษฎรอันสมควรแก่ประเทศสยามยิ่งนัก

ประกาศมา ณ วันที่ กันยายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๔
ตรงกับวันที่ ในรัชกาลปัจจุบันนี้^{๕๖}

ตามประกาศฉบับนี้ จะเห็นแนวโน้มหรือการเปลี่ยนทิศทางของการศึกษาได้เป็นบางส่วนก็
โดยในระบอบนี้ผู้ที่ได้รับการศึกษาเล่าเรียนไม่จำเป็นต้องไปรับราชการเป็นเสมียนทั้งหมด แต่การ
ไปประกอบอาชีพส่วนตัวด้วย และในประกาศฉบับนี้ ดูจะเป็นประกาศฉบับเดียวที่กำหนดเป้า
ประสงค์ทางการศึกษาไว้ละเอียดชัดเจน แต่เป็นที่น่าเสียดายมากที่ประกาศฉบับนี้ไม่ได้มีการประกาศ
ใช้ เพราะยังมีปัญหาบางประการที่ยังไม่ยุติ^{๕๗} และในเบื้องต้นมา ก็เดือนตุลาคม พระบาท-
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระประชวร และเสด็จสวรรคตในวันที่ ๒๓ อย่างไร
ก็ดี แม้ว่าจะไม่มีการประกาศใช้พระบรมราชโองการ เรื่องการเล่าเรียนของประเทศสยาม
แต่ทางกระทรวงมหาดไทยก็ได้ดำเนินการไปแล้ว ในทันทีที่ได้รับมอบหมาย ส่วนกระทรวงนครบาล
ได้ลงมือดำเนินการใน พ.ศ. ๒๔๕๔ ภายหลังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เสด็จสวรรคตไปแล้วหลายเดือน

ในการจัดการศึกษาทั้งหมดที่กล่าวมาจะเห็นความก้าวหน้าทางการศึกษาของไทยได้จาก
ตารางต่อไปนี้

๕๖

ก. เอกสารที่ ศ. ๒/๕

๕๗

ก. เอกสารที่ ศ. ๒/๕

ตาราง ๔. จำนวนโรงเรียน นักเรียนในกรุงเทพมหานครและมณฑลต่าง ๆ

ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๒๘ - ๒๔๕๔

พ.ศ.	กรุงเทพฯ		มณฑลต่าง ๆ		รวม	
	โรงเรียน	นักเรียน	โรงเรียน	นักเรียน	โรงเรียน	นักเรียน
๒๔๒๘	๑๙	๑,๕๐๔	๑๐	๕๖๐	๒๙	๒,๐๖๔
๒๔๒๙	๒๑	๑,๕๖๐	๑๓	๕๘๘	๓๔	๑,๙๔๘
๒๔๓๐	๒๑	๑,๕๓๖	๑๖	๖๐๒	๓๗	๒,๑๓๘
๒๔๓๑	๒๒	๑,๕๓๔	๑๗	๕๖๘	๓๙	๒,๑๐๒
๒๔๓๒	๒๕	๑,๕๙๕	๒๐	๗๓๐	๔๕	๒,๓๒๕
๒๔๓๓	๒๔	๑,๘๐๐	๒๓	๙๑๕	๔๗	๒,๗๑๕
๒๔๓๔	๒๔	๑,๘๘๔	๒๔	๘๔๑	๔๘	๒,๗๒๕
๒๔๓๕	*	*	*	*	๕๘	๒,๙๕๕
๒๔๓๖	*	*	*	*	๕๔	๒,๖๔๐
๒๔๓๗	*	*	*	*	๗๕	๒,๘๖๔
๒๔๓๘	*	*	*	*	๖๑	๒,๓๓๖
๒๔๓๙	๓๔	๑,๖๓๔	๒๖	๘๘๖	๖๐	๒,๖๒๐
๒๔๔๐	๔๕	๒,๓๖๔	๔๓	๑,๕๒๕	๘๘	๓,๘๘๙
๒๔๔๑	๕๖	๓,๔๓๐	๕๓	๑,๙๕๐	๑๐๙	๕,๓๘๐
๒๔๔๒	(๕๕)	(๔,๐๐๐)	๒๐๒	๖,๑๔๗	๒๕๗	๑๐,๑๔๗
๒๔๔๓	๕๕	๔,๕๕๖	๓๔๘	๑,๒๒๕๘	๔๐๓	๑๖,๒๑๔

ตาราง ๔. (ต่อ)

พ.ศ.	กรุงเทพฯ		มณฑลต่าง ๆ		รวม	
	โรงเรียน	นักเรียน	โรงเรียน	นักเรียน	โรงเรียน	นักเรียน
๒๔๔๔	๓๕	๓๕๖๐	๓๕๐	๑๔๑๐๖	๔๒๕	๒๖๖๖๖
๒๔๔๕	(๓๖)	(๓๖๐๐)	๓๐๐	๑๔๔๑๓	๓๓๖	๒๖๑๑๓
๒๔๔๖	(๓๕)	(๓๕๐๐)	๓๐๖	๑๕๕๑๑	๓๔๑	๒๔๓๑๓
๒๔๔๗	(๓๔)	(๔๓๐๐)	๓๓๖	๑๕๐๘๒	๔๑๐	๒๓๗๕๒
๒๔๔๘	๘๑	๘๑๓๕	๓๓๐	๑๕๔๘๑	๔๑๑	๒๔๖๕๖
๒๔๔๙	๙๐	๘๖๖๐	๓๒๘	๑๕๙๙๓	๔๑๘	๒๔๖๕๓
๒๔๕๐	๙๑	๙๔๙๔	๓๔๐	๒๐๒๔๔	๔๓๑	๓๐๑๓๘
๒๔๕๑	๑๓๓	๑๓๓๕๙	๓๖๓	๑๖๖๖๓	๔๔๔	๒๙๙๖๒
๒๔๕๒	๑๓๑	๑๔๑๓๔	๑๓๔๓	๒๙๘๙๔	๑๔๓๕	๔๔๑๓๓
๒๔๕๓	๑๓๙	๑๓๙๓๓	๒๙๓๖	๓๑๖๓๓	๓๑๑๕	๔๔๓๖๖
๒๔๕๔	๔๓๓	๔๔๐๐๖	๓๒๓๕	๑๑๔๔๓๘	๓๖๓๒	๑๓๓๔๔๔

* หากตัวเลขไม่ไ้

ที่มา : Divid K. Wyatt The Beginnings of Modern Education
in Thailand 1868 - 1910, Appendix J. p. 643

จากตารางข้างบนนี้มีที่น่าสนใจอยู่ ๒ ประการ เกี่ยวกับความก้าวหน้าทางการศึกษาของไทยเรา ประการแรก คือ จำนวนโรงเรียนและนักเรียนในมณฑลต่าง ๆ ใน พ.ศ. ๒๔๔๒ เพิ่มขึ้นอย่างฉับพลัน คือ มีโรงเรียนเพิ่มขึ้นจาก ๔๓ โรงเรียน พ.ศ. ๒๔๔๑ เป็น ๒๖๒ โรงเรียนในปีถัดมา และนักเรียนเพิ่มจาก ๑๕๕๐ คน ใน พ.ศ. ๒๔๔๑ เป็น ๖๑๔๓ คน ในปี พ.ศ. ๒๔๔๒ การที่จำนวนนักเรียนและโรงเรียนเพิ่มขึ้นอย่างมากมาเช่นนี้ เป็นผลมาจากการให้พระสงฆ์จัดการศึกษา โดยความอุดหนุนของกระทรวงมหาดไทย ประการที่ ๒ ใน พ.ศ. ๒๔๔๒ มีนักเรียน ๒๕๔๔๔ คน ในมณฑลต่าง ๆ แต่ในปีถัดมานักเรียนได้เพิ่มขึ้นเป็น ๓๖,๐๓๓ คน และใน พ.ศ. ๒๔๔๓ นักเรียนในกรุงเทพฯ มี ๑๓,๕๓๓ คน แต่ในปีถัดมาได้เพิ่มเป็น ๔,๐๐๖ คน การที่นักเรียนเพิ่มอย่างมากเช่นนี้ เป็นผลมาจากการเปลี่ยนแปลงในวิธีจัดการศึกษาทั้งโลกแล้ว

จากตัวเลขข้างบนโดยส่วนรวม ถ้าพิจารณาในแง่ความสำเร็จในการจัดการศึกษาแล้ว จะพบว่า เป็นไปอย่างเชื่องช้าจำกัดจำเขี่ย และยังคงอยู่ในคุณภาพด้อยจะเห็นว่าส่วนมากเรียนได้ครึ่ง ๆ กลาง ๆ ก็ออกมาทำงานเป็นเสมียน อย่างไรก็ตามถ้าพิจารณาว่า การจัดการศึกษาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพราะต้องการเสมียนแล้วการจัดการศึกษาเพื่อวัตถุประสงค์ดังกล่าวก็ประสบผลสำเร็จอยู่มาก เพราะปรากฏว่าคนนิยมเป็นเสมียนกันมากเหลือเกิน ดังที่ปรากฏในพระราชนิพนธ์เรื่อง "โคลงคิดล่อ" ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

"เด็กทุก ๆ คน ซึ่งเล่าเรียนสำเร็จออกมาจากโรงเรียนล้วนแต่มีความหวังฝังอยู่ว่าจะได้เป็นเสมียน หรือเป็นเลขานุการ และจะได้เลื่อนยศเลื่อนตำแหน่งขึ้นเร็ว ๆ เป็นลำดับไป เด็กที่ออกมาจากโรงเรียนเหล่านี้ บ่อมเห็นว่าการสอบอย่างอื่นไม่สมแก่เกียรติยศนอกจากเป็นเสมียน ข้าราชการ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) เองได้เคยพบเห็นพวกหนุ่ม ๆ ชนิดนี้หลายคน เป็นคนฉลาดและว่องไว และถ้าหากเขาทั้งหลายนั้นไม่มีความกระหายจะหางาน

อย่างที่เขาเรียกกันว่า "งานออฟฟิศ" มากี่ขวางอยู่แล้ว เขาก็อาจจะทำประโยชน์ได้มาก การที่จะบอกให้เขาเหล่านั้นกระทำตัวของเขาให้เป็นประโยชน์ โดยกลับไปบ้าน และช่วยบิดามารดาเขาทำการเพาะปลูกนั้น เป็นการป่วยกล่าวเสียเวลา เขาคอบว่าเขาคือผู้ที่ได้รับความศึกษาจากโรงเรียนแล้ว ไม่ควรที่จะเสียเวลาไปทำงานชนิดซึ่งคนที่ไม่มีวุฒิวิสัยก็ทำได้ เพราะเขาไม่อยากจะลืมนวิชาที่เขาได้เรียนรู้มาจากโรงเรียนนั้นด้วย เพราะเหตุนี้เขาผู้สมัครสอบอาจอยู่ในกรุงเทพ ณ ได้เงินเดือนเพียงเดือนละ ๑๔ บาท หรือ ๒๐ บาท ยิ่งกว่าที่จะกลับไปประกอบการเพื่อเพิ่มพูนความสมบูรณ์แห่งประเทศในภูมิสำเนาเดิมของเขา

นึกไปก็น่าประหลาดที่สุด ที่คนจำพวกนี้ผู้คอทนต่อความลำบากเพื่อแสวงหาและรักษาคำแห่งเสมีนของเขา ในเงินเดือน ๑๕ บาทนี้ พอเสมีนยังอุตสาหกรรมจ่ายทรัพย์สินใดต่าง ๆ เช่น นุ่งผ้าม่วงสี ใส่เสื้อขาวสวมหมวกสักหลาด และในเวลาทีกลับจากออฟฟิศแล้ว ก็ต้องสวมกางเกงแพรจีนควย และจะต้องไปภูหนึ่งอีกอาทิตย์ละ ๒ ครั้ง เป็นอย่างน้อย ต้องไปกินข้าวตามภูชอปป แล้วมียังมีหน้าชำระต้องเสียค่าเช่าห้องอีกควย (หรือบางทีเขาจะไม่เสียก็ไม่ทราบ) ครั้นเมื่อเงินเดือนขึ้นเป็นเดือนละ ๒๐ บาท เขาก็คิดอ่านแต่งงานที่เคียว

พระ ราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว แสดงให้เห็นว่าในสมัยนั้นนิยมเป็นเสมีนมากเพียงใด มากจนกระทั่งก่อให้เกิดความรำคาญแก่พระองค์ และเสมีนพวกนี้

๕๔ มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ, สงกรมสืบราชสมบัติไปแลนดและพระราชนิพนธ์ภาคพิเศษ (๒๕๐๙) หน้า ๑๕๕ - ๑๕๖

๕๕

ก. หน้า ๑๕๕

ดูจะมีความพอใจมากที่เราได้เป็นเสมียน แม้ว่าจะดำรงชีวิตอยู่ด้วยความยากลำบากแค่ไหนก็ยอมพิจารณาแล้วรู้สึกว่าพวกนี้ยังมีโลกทัศน์ที่คับแคบ ก็อะไรแค่นั้น ๆ พอใจง่าย และชอบบุญญาพุ่มเฟือย น่าเสียดายบางคนที่มีความสามารถและจะก้าวหน้าได้ดีกว่า การมาเป็นเสมียนแต่ก็มีความพอใจอยู่แก่เสมียน และโรคนี้ก็จะติดมาจนถึงปัจจุบันนี้

ดังที่เกบกกล่าวมาในบทที่ ๔ แล้วว่า มีโรงเรียนหลายโรงที่สร้างขึ้นมาเพื่อผลิตคนเข้ารับราชการโดยเฉพาะ แต่โรงเรียนเหล่านี้ก็ผลิตคนออกมาได้น้อยมาก ส่วนมากของคนที่ผลิตออกมาเป็นพวกทหารหรือตำรวจ ผู้ที่จะออกมาทำงานเป็นฝ่ายพลเรือนมีน้อย ตัวเลขที่มีอยู่จะแสดงให้เห็นข้อเท็จจริงนี้ได้เป็นอย่างดี

ตาราง ๕. จำนวนนักเรียนโรงเรียนพิเศษใน พ.ศ. ๒๕๕๔

โรงเรียน	จำนวนนักเรียน	จำนวนนักเรียน ที่เรียนจบหลักสูตร แล้วเมื่อสิ้น พ.ศ. ๒๕๕๔	จำนวนนักเรียน ที่ออกจากโรงเรียน ก่อนจบหลักสูตรใน พ.ศ. ๒๕๕๔	จำนวนนักเรียน ที่เรียนจบหลักสูตร และสอบได้คะแนน ๕ ปี ที่ล่วงมาแล้ว
ข้าราชการพลเรือน	๑๐๖	๓	๑๔	๕๐
เกษตร	๕๓	๑๒	๑๑	๓๙
กฎหมาย	๑๒๐๘	๒๐	๙	๕๙
ราชวิทยาลัย	๑๔๙	๑๐	๔๙	๔๕
นายร้อยชั้นประถม	๕๓๐	๒๒๓	๒๔	๕๘๑
นายร้อยชั้นมัธยม	๕๕๙	๖๓๙	๒๕	๙๑๕
นายเรือ	๑๔๑	๑๐	๑๖	๕๙
นายช่างกล	๙๒	๕	๔	๒๑
นายร้อยตำรวจ				
ภูธร	๕๔	๑๘	๑	๙๘
นายกองตระเวน	๔๐	๑๖	๑๐	๘๓
ไปรษณีย์โทรเลข	๑๒	๙	๒	๙๙
รวม	๒๔๑๕	๔๖๑	๑๖๙	๒๒๐๐

ที่มา กักแปลงจากสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ และยอนตัน
ประวัติสังเขปแห่งการศึกษานในประเทศไทย หน้า ๒๒ ก.

จำนวนนักเรียนที่สำเร็จหลักสูตรจากโรงเรียนพิเศษในระยะ ๕ ปี ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๔๕ - ๒๔๕๔ จำนวน ๒๒๐๐ คนนี้ มีที่นาถึงเกินกว่า ๑๕๑๑ คน หรือ ๘๖.๖๗ % เป็นทหารหรือเป็นตำรวจ ส่วนนักเรียนข้าราชการพลเรือนและนักเรียนกฎหมายซึ่งควรจะผลิต ออกมามาก ก็มีเพียง ๑๐๗ คน หรือ ๔.๘๗ % เท่านั้น ซึ่งจะเห็นว่าน้อยมาก และ มีหน้าำบากตลเหล่านี้ไม่สามารถจะรับผิดชอบงานในหน้าที่ๆ สำคัญไฉนที่ ส่วนมากเริ่มจากงาน เล่มียนก่อน บุคคลที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงไว้มากและทรงไว้วางพระทัย ให้รับผิดชอบในงานสำคัญ ๆ ก็คือ พระเจ้าน้องยาเธอ และพระเจ้าลูกยาเธอ ซึ่งจำนวนมากได้ รับการศึกษาสมัยใหม่จากโรงเรียนในพระบรมมหาราชวัง และจากต่างประเทศ อีกพวกหนึ่งที่เป็น กำลังสำคัญของบ้านเมืองในสมัยนั้นคือ เปรี๊ยญ หรือผู้ผ่านการบวชเรียนมาแล้ว ส่วนชาวต่างประเทศนั้นเป็นพวกที่วงการรัฐบาลต้องอาศัยมาก แต่ส่วนใหญ่ของชาวต่างประเทศที่เข้ามารับ ราชการสนองพระเดชพระคุณในแผ่นดินไทยมักเป็นที่ปรักภา อิทธิพลของชาวต่างประเทศในการ ช่วยปรับปรุงประเทศไทยมีมาตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และในปัจจุบัน ก็ยังมีอยู่มาก ด้วยเหตุนี้การจัดการศึกษาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถ้าพิจารณาในแง่ต่าง ๆ จะเห็นได้ว่าต่ำกว่าความคาดหวังของทางราชการทั้งปริมาณและคุณภาพ และไม่เพียงพอที่จะถือว่าเป็นกำลังคนรุ่นใหม่กลุ่มใหญ่พอที่จะผลักดันให้พัฒนาประเทศได้รวดเร็ว ในอัตราใกล้เคียงกับญี่ปุ่น ซึ่งเริ่มขึ้นมาพร้อม ๆ กัน แต่ถึงอย่างไรการจักการศึกษาในรัชสมัย- นี้ได้ยังประโยชน์แก่ประเทศไทยเป็นอันมาก ความเป็นไปของไทยในปัจจุบันเกือบทั้งหมดล้วนแต่ เป็นผลสืบเนื่องมาจากการจัดการศึกษาสมัยใหม่และการปฏิรูปประเทศของพระองค์ในครั้งนั้นเป็นสำคัญ

วิธีการอื่นบางประการที่นำมาใช้ในการจัดการศึกษา

การเรียไรรบวิชา

การจัดการศึกษาในระยะแรกของไทย จะต้องยอมรับความจริงประการหนึ่งว่า รัฐบาลลงทุนในการจัดการศึกษาน้อยมาก และการที่ลงทุนในการจัดการศึกษาน้อย ทั้งนี้ได้เล็งเห็น ความสำคัญนี้เองเป็นเหตุผลประการหนึ่งที่ทำให้การศึกษาของไทยไม่ก้าวหน้าไปเท่าที่ควร อย่างไรก็ตาม ก็ดีในการที่รัฐบาลลงทุนในการจัดการศึกษาน้อยนี้ เราจะต้องให้ความสนใจแก่รัฐบาลด้วย

เพราะในระบอบนั้นรัฐบาลไม่ได้ลงทุนเฉพาะการศึกษาเท่านั้น หากแต่ได้ริเริ่มงานใหม่ ๆ ขึ้นอีกหลายด้าน ประกอบการคุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตก ทำให้รัฐบาลต้องลงทุนในทางป้องกันประเทศสูงมาก^{๖๐} และวิกฤติการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) ได้มีผลกระทบกระเทือนต่องบประมาณของประเทศเป็นอย่างมาก และกว่าจะฟื้นฟูฐานะการเงินของประเทศให้อยู่ในสภาพเดิมได้ก็ต้องใช้เวลาดัง ๒ - ๓ ปี^{๖๑} ตัวเลขต่อไปนี้นี้จะแสดงให้เห็นงบประมาณที่กระทรวงธรรมการได้รับ

^{๖๐} จักรกฤษณ์ นรมิตยคุณการ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาคำวรวงราชานุภาพกับกระทรวงมหาดไทย วิทยานิพนธ์รัฐประศาสนศาสตร์มหาบัณฑิต (๒๕๐๖) หน้า ๓๖๘-๓๗๐

^{๖๑}

๑.

ตาราง ๖. เปรียบเทียบงบประมาณแผ่นดินกับที่กระทรวงการคลัง
ระหว่างปี ร.ศ. ๑๑๑ - ๑๒๒ (พ.ศ. ๒๔๓๔ - ๒๔๔๖)

ปี	งบประมาณแผ่นดิน	งบที่กระทรวงการคลัง	คิดเป็นเปอร์เซ็นต์
ร.ศ. ๑๑๑ (พ.ศ. ๒๔๓๔)	๑๔,๘๘๘,๘๘๘.๓๐	๒๘๙,๔๒๐.๓๒	๑.๙๙
ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๕)	๘,๙๙๔,๕๐๔.๒๓	๔๐๙,๐๙๒.๕๖	๒.๒๔
ร.ศ. ๑๑๓ (พ.ศ. ๒๔๓๖)	๑๒,๔๔๙,๑๖๕.๘๘	๓๐๐,๙๓๓.๘๘	๒.๔๑
ร.ศ. ๑๑๔ (พ.ศ. ๒๔๓๗)	๑๒,๖๘๕,๖๙๙.๓๓	๓๔๑,๕๓๒.๑๖	๒.๖๙
ร.ศ. ๑๑๕ (พ.ศ. ๒๔๓๘)	๑๘,๔๔๒,๙๑๕.๕๒	๒๘๔,๘๙๔.๑๖	๑.๖๐
ร.ศ. ๑๑๖ (พ.ศ. ๒๔๓๙)	๒๓,๔๖๖,๖๒๕.๔๘	๙๑๐,๑๓๘.๑๔	๒.๙๖
ร.ศ. ๑๑๗ (พ.ศ. ๒๔๔๐)	๒๓,๙๘๙,๕๔๒.๑๕	๕๑๔,๐๒๗.๑๐	๒.๑๖
ร.ศ. ๑๑๘ (พ.ศ. ๒๔๔๑)	๒๓,๐๕๒,๙๙๙.๙๙	๙๙๓,๔๐๑.๓๙	๑.๙๕
ร.ศ. ๑๑๙ (พ.ศ. ๒๔๔๒)	๓๑,๘๔๑,๒๔๙.๓๙	๑,๐๐๕,๘๓๒.๔๐	๓.๑๖
ร.ศ. ๑๒๐ (พ.ศ. ๒๔๔๓)	๓๖,๖๖๖,๕๙๙.๙๙	๑,๐๐๐,๑๖๕.๕๓	๒.๙๓
ร.ศ. ๑๒๑ (พ.ศ. ๒๔๔๔)	๔๐,๙๙๑,๒๙๑	๑,๓๓๓,๔๑๙	๓.๒๙
ร.ศ. ๑๒๒ (พ.ศ. ๒๔๔๕)	๔๕,๙๙๙,๓๖๕	๑,๕๒๐,๓๐๙	๓.๓๔

ที่มา : คัดแปลงจาก จักรกฤษณ์ นวนิตยกุลการ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรง-
ราชานุภาพ กับกระทรวงมหาดไทย หน้า ๓๖๙ - ๓๗๐.

งบประมาณที่กระทรวงการได้รับที่สูงที่สุดเพียง ๓.๓๔ % ซึ่งนับว่าน้อยมาก ขณะที่ปัจจุบันงบประมาณที่กระทรวงการได้ระหว่าง ๑๖ - ๒๐ % ผู้ที่อยู่ในวงการศึกษายังเห็นว่าไม่พอ มีหน้าทำงานประมาณเพียงระหว่าง ๑.๖ - ๓.๓ % ยังต้องแบ่งให้แก่อกรมอื่น ๆ นอกจากกรรการศึกษา-วิธีการอื่น คือ กรรสังฆการี กรรพิพิธภัณฑ์ และกรรพยาบาล ดังนั้นจึงยังทำให้งบใช้จ่ายเพื่อการศึกษจริง ๆ น้อยลงไปอีก ญี่ปุ่นในสมัยเดียวกับไทย ได้ลงทุนเพื่อการศึกษามากกว่าไทยหลายเท่าตัว ซึ่งจะเห็นได้จากตารางเปรียบเทียบต่อไปนี้

ตาราง ๗. เปรียบเทียบงบประมาณกระทรวงศึกษาธิการ
ระหว่างไทยกับญี่ปุ่น พ.ศ. ๒๔๓๓ - ๒๔๕๓

พ.ศ.	งบที่ได้รับ		หมายเหตุ
	ไทย	ญี่ปุ่น	
๒๔๓๓	*	๘	
๒๔๓๕	๑.๕๕	*	
๒๔๓๘	๒.๖๕	๑๐.๓	
๒๔๔๓	๓.๑๖	๕.๘	
๒๔๔๖	๓.๓๔	*	
๒๔๔๘	*	๗.๘	
๒๔๕๓	*	๑๐.๒	

* หาดตัวเลขเปรียบเทียบไม่ได้

ที่มา : ตาราง ๒. และ Ministry of Education, Japan's Growth and Education, p. 194

การที่ผู้ปกครองในการศึกษามากกว่าไทยเช่นนี้ เป็นเหตุผลหนึ่งที่ทำให้การศึกษา
ของผู้ปกครองมากกว่าของไทย อย่างไรก็ตาม แม้ว่าจะประมาณการค่าของค่า
ธรรมเนียมการศึกษาหรือค่าธรรมเนียมการศึกษาได้หาวิธีการที่จะให้เงินมาบำรุงการศึกษาให้มากขึ้น
วิธีการของธรรมเนียมการศึกษาก็ดี การเรียนและสอบจากจากผู้เห็นคุณค่าของการศึกษา และ
วิธีการนี้ทางธรรมเนียมการได้ไ้มาก่อนที่จะมีการเก็บเงินค่าเล่าเรียนใน พ.ศ. ๒๕๕๓ อีก
ตารางต่อไปนี้แสดงถึงยอดเงินที่มีผู้บริจาค และการเรียนได้ ค่าที่ปรากฏในรายงาน
การบัญชีมูลเพื่อให้งานอนุโมทนา

ตาราง ๔. ยอดเงินที่ผู้บริจากระบุไว้ได้ในมณฑลต่าง ๆ ระหว่างปี ร.ศ. ๑๑๓ - ๑๒๓ (พ.ศ. ๒๔๓๑ - ๒๔๔๓)

(หน่วยเป็นบาท)

ปี มณฑล	ร.ศ. ๑๑๓ พ.ศ. ๒๔๓๑	๑๑๔ ๒๔๓๒	๑๑๕ ๒๔๓๓	๑๑๖ ๒๔๓๔	๑๑๗ ๒๔๓๕	๑๑๘ ๒๔๓๖	๑๑๙ ๒๔๓๗	๑๒๐ ๒๔๓๘	๑๒๑ ๒๔๓๙	๑๒๒ ๒๔๔๐	๑๒๓ ๒๔๔๑	๑๒๔ ๒๔๔๒	๑๒๕ ๒๔๔๓	รวม
กรุงเทพฯ	—	—	—	—	—	—	—	—	—	๓๓๓.๕๐	๓๒๓๒.๖๔	๑๐๑๔.๒๕	๕๕๐.๑๑	๕๕๓๔.๕๐
ชุมพร	—	—	๕๕๔.๓๘	—	๕๕๓.๕๖	๕๐๒.๕๓	๕๖๓.๘๑	๘๕๐.๒๓	๒๒๓	๒๓๕.๕๐	๓๕๖๖.๖๖	๒๓๔๘.๕๐	๒๓๕๐.๓๓	๑๓๒๓๒.๐๒
นครไชยศรี	—	—	—	๕๕๒	—	—	๑๕๐๒	—	—	๒๐๒๓.๘๘	๑๕๖๘.๓๓	๑๑๕๑.๑๕	๓๖๖.๐๓	๘๒๕๓.๘๓
ปราจีนบุรี	—	—	—	๑๓๑๖.๕๕	๑๒๔๕	๑๕๖๔.๕๕	—	๒๓๕	๒๒๓๖.๑๓	๕๕.๓๘	—	๒๒๒.๕๐	๖๐๑	๓๕๓๕.๓๘
พายัพ	—	—	—	๖๑๕	๑๐๔ ร.๒๒๒ ๓๕ ร.๒.๒.	๘๕๓.๕๑	๓๑๖.๖๓	๑๖๐๕.๑๓	๕๓๑๖	๒๐๐ ร.๒๒๒ ๑๖๕๓.๘๘๒.	๕๕๓.๐๓	๑๕๐.๘๘	๑๐๔๕๕.๒๒๒	๑๐๓๕ ร.๒๒๒ ๑๒๕๖๔.๓๒
พิษณุโลก	—	—	—	—	—	๓๑๑.๕๐	๕๒๐	๑๓๓๕.๓๑	๑๓๒๕	๓๕๕๑.๒๕	๕๑๕๕.๐๓	๕๖๐.๕๕	๓๑๑.๓๕	๓๑๒๐.๐๒
เพชรบูรณ์	—	—	—	—	๑๕๖๓	—	—	—	—	—	—	๘๓๑.๓๖	๑๒๖	๒๕๖๐.๓๖
อุดร	—	—	—	๘๓.๓๘	๑๑๕๖.๓๘	—	๓๘๖.๕๓	๓๓๖	๖๑๕	๓๒๓.๕๐	๖๒๐.๐๕	๓๓๕.๐๕	๓๒๕	๕๖๒๒.๘๒
ราชบุรี	—	—	—	—	—	—	—	—	๖๓๘	๒๕๑	๓๕๓๕.๕๐	๖๕๕.๓๕	—	๕๕๕๓.๒๕
นครสวรรค์	—	—	—	—	—	—	—	—	๒๖	๓๓๓.๘๘	๕๕๕.๕๐	๑๕๒๕.๓๕	๒๕๐.๒๕	๒๕๓๕.๐๒
จันทบุรี	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	๒๐๑	—	๒๐๑
ปัตตานี	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	๕๑๒.๑๕	—	๕๑๒.๑๕
นครราชสีมา	—	—	—	๓๒	๓๑๐.๑๓	๕๕	๒๓๘.๘๓	—	—	๕๓	—	๑๕๒.๓๘	๔๑๑.๓๕	๑๐๕๒.๘๘

ตาราง ๔. (ตอ)

ปี	ร.ก. ๑๓๓	๑๓๔	๑๓๕	๑๓๖	๑๓๗	๑๓๘	๑๓๙	๑๔๐	๑๔๑	๑๔๒	๑๔๓	๑๔๔	๑๔๕	รวม
มกราคม	พ.ศ. ๒๔๔๐	๒๔๔๑	๒๔๔๒	๒๔๔๓	๒๔๔๔	๒๔๔๕	๒๔๔๖	๒๔๔๗	๒๔๔๘	๒๔๔๙	๒๔๕๐	๒๔๕๑	๒๔๕๒	รวม
ภูเก็ต	—	—	—	—	—	—	๒๐๘๒.๐๕	—	—	—	—	—	๕๕๑.๕๐	๒๐๘๒.๕๕
นครศรีธรรมราช	—	—	—	—	—	—	—	—	๕๐๐	—	—	๑๕.๗๕	—	๕๑๕.๗๕
ปัตตานี	—	—	—	—	๓๖	—	—	—	—	—	๑๖๒	๓๖๖๔.๕๖	๖๐๖	๔๕๑๓.๕๖
กรุงเทพฯ *	—	—	—	—	๕๘๖๔	—	๓๓๓๕.๕๓	๒๒๕๐	๑๐๒๑.๕๐	๓๒๖๒.๕๐	๒๓๖๑	๖๕๘	—	๑๘๓๘๖.๕๓
พระนคร	๒๖๓๖๐	—	๓๐๓.๘๘	—	๑๐๕๔.๕๘	๑๐๖๖	๕๕๕	๕๓๓๑.๕๐	๑๘๑๔.๑๖	๑๐๖๘.๖๑	๑๘๕๖๑.๓๓	๒๖๑๐๒.๓๓	๒๘๐๒	๘๘๔๕๔.๒๓
รวม	๒๖๓๖๐	—	๑๖๖๖.๒๖	๓๐๒๘.๘๒	๑๐๕๔ ร.๖๖๖	๑๐๖๖	๑๕๖๒.๘๒	๑๕๖๒.๓๒	๑๑๕๓๖.๒๑	๑๕๖๖๔.๓๕	๒๐๐ ร.๖๖๖	๔๕๓๓๕.๕๑	๑๐๓๕๖๖.๖๖	๑๑๓๕๖ ร.๖๖๖

* ไคแกเมืองที่อยู่รอบ ๆ เมืองหลวง มี นนทบุรี ประทุมธานี ชลบุรี มีนบุรี นครเขื่อนขันธ์ และสมุทรปราการ
ที่มา : รวบรวมจาก ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ ๕ แฟ้ม ศ. ๕ ซึ่งมีอยู่หลายแฟ้มด้วยกัน.

เงินที่ผู้บริจาคและเรี่ยไรได้นั้น ผู้เขียนได้แปลงเปรียบเทียบจากอัฐิให้เป็นสตางค์และบาททั้งหมด โดยคิดอัตรา ๖๔ อัฐิ ต่อ ๑ บาท ส่วนในมณฑลพายัพผู้บริจาคและเรี่ยไรได้เป็นเงินรูเบี่ยนนั้น ไม่ได้แปลงเปรียบเทียบให้เป็นบาท เพราะไม่ทราบอัตราแลกเปลี่ยนที่แน่นอนในสมัยนั้น

ยอดเงินเท่าที่ปรากฏเกือบ ๒๐๐,๐๐๐ บาท นั้นเป็นยอดเท่าที่ปรากฏในรายงานที่กระทรวงธรรมการ, มหาดไทย และนครบาล นำเสนอกับราชบัณฑิตยสถาน เพื่อให้ทรงอนุโมทนาและประกาศลงในราชกิจจานุเบกษา ผู้เขียนไม่ได้คิดรายการบางอย่างที่มีผู้บริจากระบุงโรงเรียนหรือให้เป็นค่าสอนของครูรวมเข้าไปด้วย รายการดังกล่าวได้แก่ ข้าวสาร^{๖๒}, หนังสือแบบเรียนไม้แผ่น ไม้ท่อน, ที่ดิน, สิ่งของ, แรงงานของชาวบ้าน ฯลฯ รายการเหล่านี้ถ้าคิดออกมาเป็นจำนวนเงินได้ ผู้เขียนเชื่อว่า ต้องเป็นจำนวนเงินที่มีมูลค่าสูงไม่น้อย สำหรับการบริจาคและเรี่ยไรมาบุงโรงเรียนและให้เป็นค่าสอนของครูนั้นมีอัตราแตกต่างกันไป ตั้งแต่คนละไม่กี่สตางค์หรือไม่ก็อัฐิ จนกระทั่งเป็นร้อยเป็นพัน ส่วนผู้บริจาคมีตั้งแต่ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชลงมาจนถึง คาสียายสา และชาวต่างประเทศที่เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร เมื่อคราวซื้อและจำนวนเงินผู้บริจาคแล้วชวนให้ตื่นตัวใจในการที่ทุกคนให้ความร่วมมือด้วยดี และที่น่ายกย่องมากก็คือ มีครูคนหนึ่งโรงเรียนวัดบ้านกร่าง แขวงเมืองสุพรรณ สอนนักเรียนโดยไม่รับเงินเดือนหรือค่าสอน โดยให้เหตุผลว่า "สอนเพื่อประโยชน์แก่กุลเกนนักเรียนให้ได้ความรู้เท่านั้น"^{๖๓}

มีโรงเรียนเป็นจำนวนมากทั่วประเทศที่ตั้งขึ้นใหม่หรือดำรงอยู่ได้ เพราะเงินที่มีผู้บริจาค

^{๖๒} หลายแห่งผู้ปกครองเด็กซึ่งมีความปรารถนาจะให้บุตรหลานของเขาได้เล่าเรียนแต่ขาดเงิน จึงให้ข้าวสารแทนเงินที่จ้างครูสอน เช่น ในข้าว ๕ ทะนาน ต่อเดือนสำหรับเด็กหนึ่งคน

^{๖๓} ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ ๕ แฟ้ม ศ. ๕ โรงเรียน ง. ๑ - ๗๕
ร.ศ. ๑๑๔ - ๑๒๔ เล่ม ๑ เอกสาร ศ. ๕/๘

หรือเรียกมาได้ ในวิธีการเรียกนั้นทำกันหลายอย่าง เช่นเรียกตามธรรมดา เทคโนโลยี - ในวันพระ และการป่าวร้องบอกบุญ^{๒๔} หนึ่ง มีข้อที่น่าสังเกตเกี่ยวกับเงินที่บริจาคและเรียกได้ เพราะจะเห็นว่ายอดเงินแต่ละปีในหลายมณฑลเพิ่มขึ้นมากหรือลดลงมากอย่างใดอย่างหนึ่ง บางปีก็ไม่ปรากฏมียอดเงินบริจาคและเรียกเลย ผู้เขียนยังคิดว่าไม่พบเหตุผลที่แท้จริงในเรื่องนี้ แต่สันนิษฐานว่า เป็นเพราะ ความไม่สมบูรณ์ของเอกสารที่มีอยู่, ความบกพร่องของเจ้าหน้าที่ที่ไม่ทำรายงานเสนอขึ้นมา, มีเงินบำรุงโรงเรียนเหลือจากปีก่อน จึงไม่ได้บอกบุญเพิ่มเติมอีกในปีถัดมา, โรงเรียนล้มเลิกไป เพราะขาดอุปถัมภ์และดำเนินการ หรือขาดครูสอน เพราะปรากฏว่ามีโรงเรียนเป็นจำนวนมากตั้งได้ไม่นานก็ต้องล้มเลิกไป ปัจจุบันคงกล่าวนี้คงมีผลต่อยอดเงินบริจาคและเรียกบ้างเป็นแน่

การศึกษาของไทยได้อาศัยเงินที่มีผู้บริจาคและเรียกมาได้มากที่สุด และเงินนี้มีส่วนทำให้การศึกษาของไทยดำเนินไปได้สดวกขึ้น และด้วยประโยชน์ดังกล่าว การบริจาคและการเรียก แม้จะใช้กันมาเป็นเวลานาน แต่ก็ยังเป็นวิธีการที่ใช้ได้อยู่ แม้ในปัจจุบันและในอนาคตด้วย ตราบเท่าที่ความต้องการการศึกษาของประชาชนสูงกว่างบประมาณที่รัฐบาลจัดสรรให้แก่กระทรวงศึกษาธิการ แต่ทั้งนี้ก็ต้องมีมาตรการที่ป้องกันการทุจริตรั่วไหลได้อย่างเข้มงวดจริงจังด้วย

ปัญหา อุปสรรคและการแก้ไขในการจัดการศึกษา

หนังสือเกี่ยวกับประวัติศาสตร์การศึกษาของไทยทั่ว ๆ ไปที่ผู้รู้หลายท่านได้เรียบเรียงไว้ มักจะไม่กล่าวถึงว่า การจัดการศึกษาแบบใหม่ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงริเริ่มขึ้นมีอุปสรรคอะไรบ้าง ส่วนที่กล่าวไว้ก็แต่เพียงเล็กน้อย ที่จริงแล้วมีอุปสรรคมาก - มากที่เป็นเครื่องบั่นทอนความก้าวหน้าในการจัดการศึกษาระยะแรกของไทย ผู้เขียนได้พยายาม รวบรวมอุปสรรคต่าง ๆ ที่พบบนหลักฐานปรากฏ และพรรณานำมันได้พยายามที่จะตอบว่า เมื่อมี ปัญหาเกิดขึ้น ทางกรมศึกษาธิการ หรือกระทรวงธรรมการได้วิธีการแก้ไขปัญหานั้นอย่างไร - บ้าง แต่ปัญหาบางอย่างที่เกิดขึ้น มีวิธีการแก้ไขที่ได้ผลน้อยมาก และบางอย่างต้องใช้เวลา นานและสิ้นเปลืองเงินทองมาก

๑. ความเข้าใจผิดของประชาชนเกี่ยวกับการจัดตั้งโรงเรียนและสอนหนังสือ

ความเข้าใจผิดนี้เกี่ยวกับการที่ผู้กล่าวเล่าลือกันว่า โรงเรียนต่าง ๆ ที่ตั้งขึ้นก็เพื่อ ใช้เป็นที่เก็บเอาตัวเด็กไปเป็นทหาร ความเข้าใจผิดนี้เกิดขึ้นก่อนที่จะตั้งกรมศึกษาธิการขึ้น และโรงเรียนส่วนใหญ่ขณะนั้นสังกัดอยู่กับกรมทหารมหาดเล็ก การที่การศึกษาไปสังกัดกับกรม - ทหารมหาดเล็กเช่นนั้น จึงทำให้คำเล่าลือนำมาหนักมากยิ่งขึ้น คำเล่าลือนั้นก็จะแพร่ขยายไป อย่างกว้างขวางภายหลังจากที่จัดตั้งโรงเรียนสำหรับราษฎรขึ้นในปี พ.ศ. ๒๔๒๓ การที่ผู้กล่าว เล่าลือและเข้าใจผิดเช่นนั้น นับว่าเป็นอุปสรรคแก่การขยายการศึกษาในระยะแรกมาก เมื่อ คำเล่าลือขยายไปมากยิ่งขึ้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงมีพระบรมราชโองการ โปรดเกล้าฯ ให้ "ประกาศตั้งโรงเรียน" เพื่อแก้ความเข้าใจผิดของประชาชนดังต่อไปนี้

"ประกาศตั้งโรงเรียน

มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศแก่พระราชนัดดา - นวงศ์ แลข้าทูลลอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่น้อย ในพระบรมมหาราชวัง

แลพระราชวังมรวรฯ กับทวยราษฎร์ทั้งปวงให้ทราบทั่วกันว่า

ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริเห็นว่า การวิชาหนังสือเป็นต้นทางของวิชาความรู้ทั้งปวง สมควรที่จะทะนุบำรุงให้เจริญรุ่งเรืองยิ่งขึ้นไป เพราะคนในพื้นบ้านเมืองสยามเรานี้ ที่จนโตใหญ่ไม่รู้หนังสือกันโดยมาก เพราะโรงเรียนที่สอนวิชาตามแบบหลวงยังมีน้อยไม่พอกับผู้ที่จะเล่าเรียน มีพระราชประสงค์จะให้พระราชวงศานุวงศ์ แลบุตรหลานข้าราชการแลราษฎรทั้งปวง ได้เล่าเรียนศึกษาหนังสือไทยใหญ่โดยละเอียดตามแบบที่ถูกต้อง จึงทรงเสียดสละพระราชทรัพย์ออกไปตั้งโรงเรียน แลจ้างครูสอน บำรุงการเล่าเรียนขึ้นพระราชทรัพย์เป็นอันมาก โรงเรียนซึ่งได้โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งขึ้นแล้วตามพระอารามหลวงเป็นแห่ง แลยังทรงพระราชดำริจะให้ตั้งโรงเรียนใหม่สำหรับพระอารามหลวงทุก ๆ พระอาราม เพื่อจะให้บุตรหลานของไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินได้เล่าเรียนโดยสะดวก ไม่ต้องเสียเงินทองอะไรเลย แลโรงเรียนสำหรับพระบรมวงศานุวงศ์ ก็โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งขึ้นแล้วที่พระตำหนักสวนกุหลาบแห่งหนึ่ง พระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ซึ่งโปรดเกล้าฯ ให้จัดการโรงเรียนทั้งปวงนี้ ก็เพราะทรงพระมหากรุณาแก่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน และมีพระราชประสงค์จะให้วิชาหนังสือไทยรุ่งเรืองแพร่หลายเป็นคุณแก่ราชการแลเป็นความเจริญแก่บ้านเมืองยิ่งขึ้นไป

บัดนี้ทรงทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทว่า ราษฎรพื้นเล่าๆกันทั่วซึ่งโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งโรงเรียนนั้น พระราชประสงค์จะเก็บเด็กนักเรียนเป็นทหาร ผู้ที่จะส่งบุตรหลานเข้ามาเล่าเรียนหนังสือก็มักจะพากันหวาดหวั่นเกรงกันว่า บุตรหลานจะต้องเป็นทหารเป็นอันมากที่พูดเล่าๆอย่างนี้เป็นการไม่จริง หามอย่าให้ผู้ใดพลอยตื่นตกใจฟังคำเล่าๆนี้เป็นอันขาด คนที่ควรจะต้องเป็นทหารก็อยู่พวกหนึ่งต่างหาก

ไม่ต้องตั้งโรงเรียนเกลี้ยกล่อมเด็กมาเป็นทหารเลย อนึ่ง เด็กทั้งปวงนี้
ก็เกลื่อนเป่ญุตรหลานไพร่ฟ้าาแผ่นดินทั้งสิ้นด้วยกัน ถ้าจะเก็บเอา
มาเป็นทหารเสียทรง ๆ นั้นไม่ไ้หรือ จะต้องตั้งโรงเรียนเกลี้ยกล่อม
ให้ลำบาก แลเปลืองพระราชมหัทธพศัยเหตุใด ผู้ที่เล่าน่าใจพ่อก่อน
อย่างนั้นเหมือนเป็นคนไม่รักชาติอยู่ไม่รูพระ เศรษฐระกุกในพระบาทสมเด็จพระ
พระเจ้าอยู่หัว อันทรงพระมหากรุณาทรงพระราชมหัทธการจะให้เป็น
เป็นคุณเป็นประโยชน์แก่ประชาราษฎรทั่วไปในพระราชอาณาจักร

ถ้อยคำของคนเช่นนั้นใคร ๆ ไม่ควรจะเชื่อเอาเป็นประมาณ
ถ้าใครมีบุตรหลานหยากจะให้ไปโรงเรียนให้วิชาความรู้สำหรับตัว ก็ส่ง
เขาไปเรียนในโรงเรียนที่ไกล เคียงเขตรับานที่อยู่นั้นเกิด อยากคิด
หาหนทางอันครั้นครั้นคอยขอที่บุตรหลานจะต้องคิดเป็นทหารนั้นเลย

ประกาศมา ณ. วันศุกร์ เดือนหก แรมสามก่า ปีกา สัปตศก
๑๒๔๓ * เป็นปีที่ ๕ หรือวันที่ ๒๐๑๒ ในรัชกาลบัดนี้

ตามประกาศตั้งโรงเรียนนี้ในตอนแรกทรงชี้แจงถึงคุณค่าของการศึกษา ต่อมาทรง
ชี้แจงเรื่องกำเ้าลือลือความเข้าใจผิดกัน พร้อมกันให้เหตุผลเพื่อให้เกิดความเข้าใจที่ถูกต้อง
สุดท้ายทรงเตือนให้ราษฎรพากันส่งบุตรหลานไปเข้าโรงเรียนที่อยู่ใกล้บ้าน ประกาศนี้คงจะทำให้
ให้กำเ้าลือลือสงบงไปมาก และเมื่อเวลาผ่านไปมีการตั้งกรมศึกษาธิการขึ้น และโอนการจัด
การศึกษามาให้กรมศึกษาธิการดำเนินงานต่อ ถ้าลือลือที่ทำให้เกิดความตกใจก็ย่อมลดลง
ไปอีก เพราะโรงเรียนไม่ใช่สังกัดกรมทหารมหาดเล็กดังแต่ก่อน ประกอบกับข้อเท็จจริงต่อมา
ภายหลังได้แสดงให้เห็นว่า ผู้สำเร็จการศึกษาจากโรงเรียนแล้ว ไปได้เป็นทหารกันทั้งหมด

* ตรงกับวันที่ ๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๔๔.

คำเล่าลือทั้งหมดไปเอง อย่างไรก็ตาม การแก้ไขคำเล่านั้นต้องใช้เวลานานพอสมควร เพราะปรากฏว่าในต้นปี พ.ศ. ๒๔๓๒ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังทรงมีพระราชดำรัสว่า คำเล่านั้นของราษฎรที่กลัวว่าทางบ้านเมืองจะเก็บเอาบุตรหลานของตนเป็นทหารยังมีอยู่ และยังมีผลให้นักเรียนตามพระอารามต่าง ๆ ลดจำนวนลงไปด้วย^๒

นอกจากจะทรงมีประกาศแก้ไขความเข้าใจผิดของราษฎรแล้ว เพื่อเป็นการสนับสนุนให้การศึกษาก้าวไปไ้รวดเร็วขึ้น เมื่อถึงเวลาสิ้นปี มีประกาศผลการสอบได้นักเรียน ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เสด็จไปพระราชทานรางวัลและพระราชทานพระบรมราโชวาททางคานทรูสอบแก้พระราชนิพนธ์รางวัลให้เช่นกัน และยังไปกว้านั้นสำหรับนักเรียนที่ยังเป็นบุตร - ไฟรก็ยังมีหวังไว้อีกอย่างหนึ่งว่า ถ้าคนสอบได้ประโยค ๒ ได้ หรือสอบวิชาภาษาอังกฤษได้ตลอดชั้นที่ ๔ ก็จะได้ทุนการศึกษาสักใดด้วย ความข้อนี้ปรากฏในข้อ ๑๐ ของพระราชบัญญัติการสอบวิชา ที่ประกาศเมื่อวันที่ ๑๗ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๐๙ (พ.ศ. ๒๔๓๓, ก.ศ. ๔๕๑) ว่า

"ข้อ ๑๐ บรรดานักเรียนที่สอบวิชาในภาษาไทยได้ตลอดชั้นประโยคที่ ๒ และนักเรียนที่สอบวิชาภาษาอังกฤษได้ตลอดชั้นที่ ๔ ขึ้นไป ถ้าเป็นบุตรหมู่ไฟรหลวงกรมใด ๆ ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พินทุพพณสักใดทุกคน ถ้าเป็นคนแซนขาวก็โปรดเกล้าฯ ให้ประกาศนียบัตรนั้นแทนตัวคุมสักใดตลอดไป ผู้ที่พินทุพพณสักแล้ว จะไปทำมาหากินตามลำพังไม่รับราชการก็ได้ แต่ต้องมีสังกัดขึ้นอยู่ในกรมศึกษาธิการ เพื่อเวลาสมควรจะรับราชการในกรมใดกรมหนึ่ง เมื่อจะไปรับราชการกรมใดกรมหนึ่ง ต้องให้กรมศึกษาธิการทราบความก่อน ให้กรมศึกษาธิการแต่งตั้งหมายไว้ในบาญชีสังกัด"^๓

^๒ ก. หน้า ๘๘.

^๓ ก. หน้า ๑๗๗.

นี่เป็นความเข้าใจผิดครั้งแรกเกี่ยวกับการจัดการศึกษาของไทย กรันเวลาผ่านไป ความเข้าใจผิดนี้ก็หมดไป ผู้ปกครองเด็กต่างพากันนิยมส่งบุตรหลานของตนเข้าโรงเรียนมากขึ้น ชำนาญบริจาการเงิน สิ่งของ บำรุงโรงเรียน และร่วมกันจ้างครูมาสอนบุตรหลานของตนอีกด้วย ในตอนปลายรัชกาล เมื่อครั้งรัฐบาลเก็บเงินค่าเล่าเรียนก็ได้เพิ่มความเข้าใจผิดเกิดขึ้นอีกเป็นครั้งที่สอง เกี่ยวกับการเก็บเงินค่าเล่าเรียนได้เป็นที่พากันวิจารณ์กันมากในสมัยนั้น ถึงกับมีการเขียนความถิกเตนไปลงหนังสือพิมพ์ก็มี บางคนเห็นพ้องควยทอดการเก็บเงินค่าเล่าเรียน บางคนก็ไม่เห็นพ้องควย โดยเห็นว่า การศึกษาเป็นหน้าที่ของรัฐ มีอยู่คนหนึ่งชื่อเขมว่า นายปรวาท ได้เขียนส่งไปลงหนังสือพิมพ์ เมื่อวันที่ ๖ สิงหาคม ร.ศ. ๑๒๕ (พ.ศ. ๒๔๔๓) ว่า

ข้าพเจ้า (นายปรวาท) ได้อ่านหนังสือพิมพ์ของท่าน เมื่อวันที่ ๕ เดือนกรกฎาคม ๑๒๕ เห็นนามเจ้าของจดหมายว่า ลูกน้อง ท่านลูกน้อง ได้คัดค้านจดหมายฉบับก่อน ที่เห็นเห็นนอกของรัฐบาล จะวายกเอาความจำเป็นของมนุษย์ชนมากล่าวจะยังไม่ถูกทาง โปละติคของรัฐบาลออกกระมัง ทั้งนี้จึงเป็นเหตุให้ข้าพเจ้ารอนใจอยากขออธิบายชี้ให้เห็นที่เข้าใจอีก ครั้ง ๑ แต่ใจความย่อ ๆ ว่า ความจดหมายฉบับนั้นแสดงให้เห็นว่า ความจำเป็นทั้ง ๔ อย่างที่เราต้องมาอาศัยความรุนแรงที่เราจะต้องแสวงหาไว้ก่อนเป็นอาวุธ และความรู้นี้ในเราจะนำไปใช้ให้เป็นประโยชน์ แก่บ้านเมืองฝ่ายเดียวเมื่อไร ย่อมจะมีประโยชน์แก่ตัวควย รัฐบาล อาศรัยเรา ๆ ก็ได้อาศรัยรัฐบาล ๆ ช่วยเหลือเราเพียงใด เราก็ควร จะช่วยเหลือรัฐบาลบางตามควร

ที่ท่านลูกน้องกล่าวว่า รัฐบาลจัดตั้งเป็นกักบาธิการขึ้น ก็มุ่งหมายแต่อย่างเดียวที่จะบำรุงพลเมืองให้มีความรู้ความสามารถมีความอิสระในตนเอง และจะได้เข้ารับราชการเป็นกำลังของบ้านเมืองสืบไป ท่านใดอาจพยายามยืนยันว่า เป็นผลของรัฐบาล พวกผู้แก่การร่ายจ่ายพระราชทรัพย์ ที่จัดการศึกษาแล้วกล่าวคือ มีจำนวนนักเรียนได้ออกมารับราชการแทบทุกกระทรวง ตลอดจนหัวเมืองเห็นได้ทั่วทั้งพระราชอาณาจักร ตามที่ท่าน

อย่างนี้ ข้าพเจ้าไม่คัดค้านเลยว่า ท่านลูกน้องเข้าใจผิด แต่เห็นจะเป็น
 การถูกแค่เพียงเศษหนึ่งส่วนสองของจำนวนเต็มความประสงค์ของรัฐบาล
 มุ่งแต่จะปลูกเพาะพลเมืองให้มีความรู้ เพื่อเข้ารับราชการ เป็นหัว เป็นงาน
 ราชการ แลอย่างเดียว ทั้งนี้แล้ว เชื่อแน่ว่าทุกกระทรวงทุกกรมไม่มี
 หน้าที่ให้ทำและเงินพระราชทรัพย์ก็คงจบบ้างไม่เหลือให้เงินเดือนลูกหลาน
 เหลนโหล่นของราษฎรชาวนา ชาวสวน พ่อค้าพานิช ฯลฯ ซึ่งได้เล่า
 เรียนอยู่ทุกวันนี้ก็เป็นอันมาก ครั้นการเล่าเรียนมีความรู้ก็พากันฮือเร
 หาการทำหมด คงไม่เหลียวหลังหันไปประกอบการทำงานเลี้ยงชีพตามพื้นเพ
 ของตน เพราะไหนเลยใครจะอยากกรากกรำทำการซึ่งต้องออกกำลัง
 มาก สู้ฟรีศึกกับโกทำการเบา ๆ แรงมีคหรือ เปนแน่แท้ที่เคียวว่า
 การทำมาหากินซึ่งเป็นพนบ้านพน เมืองคงเสื่อมทรามลง ถ้าแม่จะไม่ให้
 เสื่อมทรามลงถึงเช่นว่า ก็ต้องมอบธุระการทำมาหากินเหล่านั้นให้แก
 ผู้ใจแก่ทำตามเคย เพราะฉะนั้นข้าพเจ้าจึงยังจะคงความเห็นว
 ่กรมศึกษาธิการได้จัดตั้งโรงเรียนพร้าสอนกุลบุตรผู้มุ่งหวังแต่เพียงว
 ่จะชักเกลากลฉมสันดานให้มันเสียใจคือ เป็นคนรักชาติรักบ้านเกิดเมืองนอน
 แลรู้จักรักษาความเป็นอิศรภาพ รักษาความเป็นไทยแก่ตนชั่วกาลปาวสาน
 ประหนึ่งฝึกฝนให้มีความรู้ความฉลาดรู้จักผิดจักชอบ รู้จักมีมานะประกอบการ
 ด้วเลี้ยงชีพแต่สิ่งที่ดีชอบธรรมมิให้เกิดพิษผลลงอกงาม มีประโยชน์แก่คนแล
 บ้าน เมือง เมื่อพบเพื่องตณนึกทางใจก็อดอย่าได้แก่การเห็นอยยาก
 ลำบาก จึงหมั่นทำทางนั้นให้เจริญ

กรมศึกษาธิการไม่ไ้มุ่งหมายให้ครูผู้สอนพร้าสอนกุลบุตรทุกคน
 ให้มีความรู้เพื่อเข้ารับราชการบ้านเมืองเท่านั้น แต่ไม่ปล่อยให้การศึกษา
 ฟรีเกินไปไม่เก็บเงินค่าเล่าเรียนจนเป็นเหตุที่จะให้กุลบุตรทั้งปวงต่างก็
 มุ่งหมายเป็นโปรเฟสเซอร์ จึงอยู่จำจะต้องปลูกเพาะกุลบุตรเอามา
 รับราชการ เป็นหัวงานราชการของบ้านเมืองบ้างสืบไป ก็แต่ผู้มีความ

สามารถจริง ๆ ให้เราเรียนสูงขึ้นเป็นลำดับ ไม่เห็นว่าจะเพิกกำลัง
จัดการของบ้านเมืองต่อไปข้างหน้าใด..."

ข้อคิดเห็นของนายปรวาทิน เป็นความเห็นที่สนับสนุนข้างฝ่ายที่เห็นรอบคอบกับการที่มี
การเก็บเงินค่าเล่าเรียน และพร้อมกันนั้นก็พยายามที่จะแก้ไขความเข้าใจผิดของคนอื่น ๆ
ที่เขาใจว่า การจัดการศึกษาของรัฐบาลก็เพื่อจะผลิตคนเข้ารับราชการทั้งหมด ความเห็นของ
นายปรวาทิน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในพระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์ที่
พระราชทานไปยังเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี (สนั่น เทพหัสดิน ณ อยุธยา) เมื่อครั้งยังเป็น
พระยาไพศาลศิลปศาสตร์ เมื่อวันที่ ๖ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๙ (พ.ศ. ๒๔๕๓) ว่า "คอยเขารูป"
หรืออีกนัยหนึ่งคือ พอลูกของ

ในเวลาที่เข้าใจผิดเกี่ยวกับว่า รัฐจัดการศึกษาเพื่อต้องการคนเข้ารับราชการ
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในพระราชหัตถเลขาที่พระราชทานไปยังพระยาไพศาล—
ศิลปศาสตร์ฉบับเดียวกัน ทรงกล่าวว่า

"เช่นการเล่าเรียนที่หลงไปว่า เป้าหมายของรัฐบาลจะหากินใช้ ไม่น่าที่
ของคนทั้งปวงซึ่งจะต้องฝึกหัดตัวของตัวในวิชาความรู้ เพราะเป็นที่ตั้งแห่ง
ความประพฤติดี ความสุข แล โภคทรัพย์ ตามที่บุคคล ๆ กันในเวลานี้ ว่าโดย
ย่อก็เรียนเป็นเสมียน จึงหวังใจว่าจะดิ้นขึ้นไปเป็นเสนาบดีด้วยกันทั้งหมด

ข้อคิดเห็นของนายปรวาทินที่ส่งไปลงหนังสือพิมพ์ ผู้เขียนได้มีโอกาสไปตรวจสอบ
กล่าวลงในหนังสือพิมพ์ฉบับใด แต่ข้อคิดเห็นนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงคัดจาก
หนังสือพิมพ์และสอดไปกับพระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์ที่พระราชทานไปยังพระยาไพศาลศิลปศาสตร์
(สนั่น เทพหัสดิน ณ อยุธยา) เมื่อวันที่ ๖ สิงหาคม ๑๒๙ (พ.ศ. ๒๔๕๓) ก.จ.ช.
เอกสารรัชกาลที่ ๕ แฟ้ม ศ. ๕ โรงเรียน ว. ๗๖ - ๑๒๑ ร.ร. ๑๘๘ - ๑๒๙ เล่ม ๒
เอกสาร ศ. ๕/๘๑.

ไม่รู้จักหน้าที่ของตัวที่จะปลูกฝังตัวเองให้เป็นพลเมืองคนหนึ่ง ซึ่งมีความรู้
แลทางหากิน เสมอเหมือนพลเมืองประเทศอื่น

แลทำให้ความคิดแคบสั้นแลดูคนเฉพาะหมู่เฉพาะเหล่า เพราะตน
จะสั่งสอนไว้สำหรับให้ทำราชการ เหมือนอย่างกักกิดหัตถกรโรงให้ได้ออก
พอเล่นละครแล้วก็แลวกัน การเล่าเรียนของรัฐบาลจัดเหมือนหนึ่งว่า ถ้า
เดินไปพอใดคนพอทำราชการ ไม่ขัดสนแล้วก็เป้นักบุญดี หมกความรู้ของ
ผู้ที่เรียนควยตาควยหูรอน ๆ กันอยู่เพียงเท่านั้น ความกิดที่จะกิดว่า
ทำไมฉันจะไ้เห็นทั้งพระราชอาณาเขตไร้โอกาสเล่าเรียนนี้ให้ทั่วถึงเช่นนั้น
ไม่เคยมีปรากฏแก่ฐานของพวกนั้นเลย"

อีก ๒ วันต่อมา คือในวันที่ ๔ สิงหาคม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงมีพระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์พระราชทานไปยังเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี
(ม.ร.ว. เปีย มาลากุล) เมื่อครั้งยังเป็นพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ อธิบดีกรมศึกษาธิการ เกี่ยวกับ
การเก็บเงินค่าเล่าเรียนและความเข้าใจผิด และวิธีการแก้ไขความเข้าใจผิดของประชาชนถือว่า
"สิ่งเกตุหนังสือพิมพ์ลงโต้ตอบกันควยเรื่องเก็บเงินค่าเล่าเรียนไม่รู้แล้ว
รูด การที่เป็นเช่นนั้นเห็นว่าเป้นควยเหตุ ๒ ประการ คือ ประการหนึ่ง
คนเข้าใจเสียว่า การเล่าเรียนทุกวันนี้เรียนเพื่อประโยชน์ราชการ
สำหรับจะได้เป้นตั้งแต่เสมียนขึ้นไปหาเสนาบดี ไปไร้เป้นประโยชน์ส่วนตัว
ฤดาจะเห็นเป้นประโยชน์ส่วนตัวก็แต่เฉพาะประโยชน์ที่จะได้รับราชการ
ให้เป้นที่ตั้งแห่งลาภแลยศเท่านั้น อีกประการหนึ่งไม่มีผู้ใดซึ่งจะมีความ
เห็นกว้างขวางถึงที่จะให้ประชาชนในพระราชอาณาเขตได้รับความ
เล่าเรียนทั่วถึงกัน คิดดูใจแต่เฉพาะพอใช้ราชการ รวากับว่าจะเล่นละคร
ตองการพระเอกนางเอก พระนอຍ นางนอຍ เสนากำนักรบทัพเท่าไรแล้ว

ก็เปิดออกโรงได้ คอยแต่ฝึกหัดทยอยขึ้นไฉนลัดเบียดเข้ากัน เมื่อชราป่วยไข้
 คมคาย ใจจะได้อะไรก็ยากพล เมืองใหญ่ขึ้น เสมอคนยาก เมืองของประเทศอัน
 ครอบความประพฤติธรรมจริยา การทำมาหากินเกาฮาบ ความรู้แลความกิด
 เหล่านี้ไม่มีใครคิดเห็นจึงมีความยินดีในวิชาเพียงชั้นประถมก็พอเสียแล้ว
 หาได้ฝันที่จะหาวิชาที่ยิ่งขึ้นไปกว่านั้นไม่ แม่แต่วิชาที่ต่ำเพียงนั้น ก็หา
 ได้คิดที่จะให้แพร่หลายทั่วกันไปไม่ หวังแต่จะสอนแต่เฉพาะหมู่เหล่า
 การที่เป็นดังนี้ เพราะความไม่รู้เป็นที่ตั้ง จึงหลงกึกแจะเข้าไปร่ำวิชา
 อย่างต่ำ ไม่แฉะเห็นหนทางที่จะทำให้อาณาอย่างต่ำนั้นแพร่หลายแล้ว
 แลคิดตั้งหน้ามาร่ำวิชาชั้นสูงใหม่หนทางที่จะเรียนได้ เพราะฉนั้นเก็บเงิน
 เข้า จึงได้เห็นเป็นรัฐบาลทรงเห็นเงินที่ได้เคยจ่าย ไม่กิดเห็นว่รัฐบาล
 จะขยายการให้กว้างขวางและจะยับยั้งทางเล่าเรียนนี้สูงขึ้น เมื่อว่าโดยย่อ
 ความคิดกรมก็บาที่ใดทำมาแต่ก่อน ก็เห็นทางกับแนบอยู่เหมือนกัน พึงจะ
 มาเริ่มกิดทางกว้างขวางขึ้นเมื่อเวลาจะเดินทางกว้างขวางเช่นนั้นไม่ได้
 ประกาศบอกเล่าให้เขาใจชัดเจนว่า ประสงค์อย่างไร บอกแต่วิธีที่จะทำ
 ผู้ที่เคยคิดเคยรู้แต่อย่างเก่าก็ไม่สามารถจะรู้แลกิดตามความคิดอย่างใหม่ได้
 จึงเห็นว่ถ้าปล่อยไปให้มั่วเถียงกันไป จะชักให้โง่กันลงไปทุกที การเล่าเรียน
 จะร่ำร่ายสาบ วรรจะเป็นประกาศแจ้งพระราโธบาย พอให้คนแลเห็นทาง
 เสียบ้าง เพราะเหตุว่คนเราทุกวันนี้ โดยมากมักจะไม่มีความรู้มาจากไหน
 รู้จากฟังเขาพูด แล ๆ เห็นควยตา เมื่อสิ่งใดมาปรากฏแก่หู แลตาอยู่
 เพียงเท่าใดก็รู้ได้เพียงเท่านั้น แต่คนทั้งปวงมักจะเปนคนที่เข้าใจง่าย
 ฉะนั้นทางให้เขาใจพอนี้ก็ออก ถ้านี้ถามไปไ่ไกล ๆ เห็นว่การ—
 อดหมายเหล่านี้ควยขาดประกาศ เมื่อเวลาแรกจะลงมือเก็บเงินแต่เพียง
 ไปแจ้งความเล็กน้อยที่จะลงแหว่โน้นแหว่นี้ ไม่พอที่จะมีน้ำหน้กให้ผู้ใดคิดตาม
 ได้ จึงเห็นว่ควรจะออกประกาศ"

จากพระราชหัตถ์ เลขาทั้ง ๒ ฉบับนี้จะเห็นได้ว่า นโยบายการจัดการศึกษาในตอนปลายรัชกาลได้เปลี่ยนไปแตกต่างจากตอนต้นรัชกาลมากทีเดียว การศึกษาไม่ไ้มุ่ง เพื่อจะผลิตคนเข้ารับราชการ เมื่อเ็นในระยะแรก เพราะถ้าทำเช่นนั้นไ้เลยจะรั้หนักเรียนที่สำเร็จการศึกษาทั้งหมดเข้ารับราชการไ้ ในระยะนี้การศึกษาไ้มุ่ง เพื่อจะให้เกิดประโยชน์แต่ตัวผู้เรียนเอง แต่พระราชโบายนี้ประชาชนตามไม่ทันควยไ้ประกาศชี้แจงให้เขาไ้ทราบ เด็กนักเรียนจึงยังคงออกจากโรงเรียน เมื่อเรียนไ้เพียงครึ่ง ๆ กลาง ๆ แทนที่จะเรียนไ้เต็มความสามารถ หรือเรียนไป ไ้สูงพอควร จึงออกมาทำงาน เมื่อเป็นเช่นนั้นผู้ออกจากโรงเรียนจึงเป็นแค่เสมียน

การที่ผู้เก็บเงินค่าเล่าเรียนอันทำให้เกิดอุปสรรคและเป็นปัญหาไ้แย้งกันมากในระยะนั้น ความเข้าใจผิดก็เพราะประชาชนไม่เข้าใจ แต่จะโทษประชาชนทั้งหมดก็ไ้ไม่ได้ ผู้รับผิดชอบต่อการจัดการศึกษา ควรจะมีส่วนรับผิดชอบควยในการที่ไม่ชี้แจงให้ประชาชนทราบให้ทั่วถึง ประชาชนทั่วไปจึงมองเห็นว่า การที่รัฐเก็บเงินค่าเล่าเรียนเชิงการ เป็นหน้าที่ของรัฐนั้นไม่สมควร ประชาชนไม่ไ้มองไปไกลจนถึงว่า การที่รัฐเก็บเงินค่าเล่าเรียนในระดับประถมก็เพื่อจะได้มีกำลังขยายงานการศึกษาในระดับสูงขึ้น มาไ้มากขึ้น เพราะการศึกษาคั้งแต่ระดับมัธยมขึ้นมาของไ้ไทย ในระยะนั้นยังล่าช้ามาก จำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องขยายไป ทกว้างขวางออกไปโดยเร็ว

เมื่อพระบาริสุทธิสุริยศักดิ์ไ้รับพระราชหัตถ์ เลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อไ้ชี้ประกาศชี้แจงให้ประชาชนมีความเข้าใจที่ถูกต้อง เกี่ยวกับการเก็บเงินค่าเล่าเรียน จึงไ้มีการร่างประกาศเรื่องการเล่าเรียนของประเทศสยาม แต่ประกาศนี้ไ้ไม่ได้ประกาศออกมา เพราะสิ้นรัชกาลเสียก่อน.

๒. อุปสรรคเกี่ยวกับการดำเนินงานของกระทรวง

กระทรวงธรรมการภายหลังที่ไ้ยกฐานะ เป็นกระทรวงเสนาบดีในต้นปี พ.ศ. ๒๔๓๕ และไ้โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาภาสกรวงษ์ (พร บุนนาค) ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงแล้ว กระทั่งถึงเจ้าพระยาวิชิตวงศ์วุฒิไกร เข้ามารับงานต่อและพ้นจากตำแหน่งเสนาบดีไปเมื่อก

ต้นรัชกาลที่ ๒ แม้ใ้ความใจรักไม่เท่าที่ควร การที่เป็นเช่นนี้อาจจะเนื่องจากเหตุผล ๒ ประการ คือ กระทรวงธรรมการมีอุปสรรคมากในทวับุคคลผู้เชี่ยวชาญมาดำเนินงาน และ ความไม่สามารถที่จะชงงบประมาณมาได้อีกเพียง

ในประการที่หนึ่งที่ว่า กระทรวงธรรมการมีอุปสรรคมากนี้ ได้มีหลักฐานสำคัญอยู่ชั้นหนึ่ง ที่กล่าวถึงว่า ในการดำเนินงานของกระทรวงในระหว่างปี พ.ศ. ๒๔๓๕ - ๒๔๔๑ มีอุปสรรคอะไรบ้าง เอกสารแสดงอุปสรรคของกระทรวงนี้เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ เสนาบดีกระทรวง-ธรรมการ เป็นผู้ทำขึ้นเอง และได้ขึ้นกราบทูลในพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นสมมติอมรพันธุ์ ราชเลขาธุการ เมื่อวันที่ ๒๑ มิถุนายน ร.ก. ๑๑๓ (พ.ศ. ๒๔๔๑) ซึ่งมีใจความโดยสรุปว่า

— งบประมาณของกระทรวงธรรมการ เมื่อเสนอขึ้นไป และเข้าที่ประชุมปรึกษางบ-ประมาณ งบประมาณของกระทรวงได้ถูกคัดลงมาก กระทั่งทำให้โรงเรียนวัดต่าง ๆ ต้องล้มเลิกไปหลายโรง เพราะไม่มีเงินอุดหนุนเพียงพอ

— โรงพิมพ์กองกรมศึกษาธิการสำหรับพิมพ์แบบเรียนก็ต้องเลิก เพราะขาดงบประมาณ

— ถูกตัดเงินในกรมศึกษาธิการลงมากที่สุด จนลามฝรั่งที่จะแปลแต่งตำรา ก็อิดออด แยกฟาดแลนค์ ก็ให้ดอกเสีย

— กระทรวงธรรมการพยายามจะให้โรงเรียนเซนต์คัสติ (โรงเรียนราษฎร) เพื่อสนองคล้ายภาระของกระทรวงในการจัดการศึกษา และทำให้งานก้าวหน้าได้เร็วขึ้น โดยให้เงินอุดหนุนโรงเรียนเหล่านี้โรงละ ๑๐ บาทต่อเดือน ปรากฏว่าได้มีคนมาขอจดทะเบียนมากขึ้นเรื่อย ๆ แต่ต่อมาในที่ประชุมงบประมาณ มีพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นดำรงราชานุภาพเป็นต้น ทรงเห็นว่า "วิธีที่ช่วยอุดหนุนโรงเรียนเซนต์คัสติเดือนละ ๑๐ บาท ไม่เป็นธรรมเนียมที่ดีนักมาแล้ว... ไม่ควรจะอุดหนุนต่อไป ดังงบประมาณที่อนุญาตไว้แต่เดิมปีละ ๑๒๐ ซึ่งนั้นออกเสียครึ่งหนึ่ง"

— งบประมาณกรมศึกษาธิการถูกตัดถูกลดลงแทบทุกปี

— แบบเรียนที่กองแต่งตำราแต่งไว้ ขอเงินพิมพ์ไม่พอใช้ เมื่อที่ประชุมตรวจในเวลาว่างงบประมาณขอว่าแบบเรียนนั้น "ใช้ไม่ได้" เป็นอันเสียเรเนอรับข้าง เป็นชาวต่างประเทศบ้าง

ก.จ.ธ. เอกสารรัชกาลที่ ๕ แฟ้ม ค. ๑ เบ็ดเสร็จกิจการศึกษาธิการ ๘ - ๘๘

ร.ศ. ๑๑๐ - ๑๑๓ เล่ม ๒ เอกสาร ก. ๑/๓๕.

มีครั้งหนึ่งที่เกือบทำให้พระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ อธิบดีกรมศึกษาธิการถูกถอดโทษคดีแต่ระหว่างนั้นท่านบวชอยู่ จึงได้รับการ "ยกโทษให้ถวายพระ" เรื่องมีว่า ในปี พ.ศ. ๒๔๔๓ กรมศึกษาธิการ ซึ่งมีพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ เป็นอธิบดี ได้ตั้งงบประมาณขอเงินสร้างโรงเรียนที่อยุธยาเป็นจำนวน ๓๐,๐๐๐ บาท เพื่อจะให้ เป็นโรงเรียนตัวอย่างตั้งแต่ระดับประถมศึกษาถึงมัธยมศึกษา และให้เป็นโรงเรียนฝึกหัดอาจารย์ด้วย พระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ได้ให้มิสเตอร์ปรูโน ทำแบบแปลนมาเสนอ และให้ลงมือสร้างได้ ด้วยเชื่อว่าจะมีเงินพอสร้างได้ แต่พอกระทรวงธรรมการเสนองบประมาณเข้าไป กระทรวงพระคลังได้ตั้งงบสร้างโรงเรียนนี้ออก ไปอนุมัติให้ในขณะที่มิสเตอร์ปรูโนได้ลงมือทำไปแล้ว และเมื่อทำเสร็จใน พ.ศ. ๒๔๔๔ มิสเตอร์ปรูโนก็ทำหนังสือขอเบิกเงินค่าสร้างโรงเรียน ๓๐,๐๐๐ บาทนั้น เจ้าพระยาวิชิตวงษ์วุฒิไกร เสนาบดีกระทรวงธรรมการไม่กล้าทำผิดใจ ด้วยเงินไม่มี และระหว่างนั้นพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ก็บวช จึงให้นำเรื่องนี้กราบทูลทูลหาหรือกรมหลวงดำรงราชานุภาพ และที่สุดก็นำเขาที่ประชุมเสนาบดีสภา เมื่อวันที่ ๒๔ สิงหาคม ร.ศ. ๑๒๔ (พ.ศ. ๒๔๔๔) ที่ประชุมซึ่งมีพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นประธานจึงทรงอนุมัติให้ และมีพระราชดำรัสว่า

"ให้เจ้าพระยาวิชิตวงษ์เอาเงินในกระทรวงธรรมการใช้ไปก่อน * แล้วตั้งงบประมาณทูลเกล้าเบิกมาใช้เงินที่ขี้มไป แก่การเรื่องนี้เป็นอย่างไม่ต้องสงสัย ทอนแรกที่จะไปว่าเหมาะทำการไปได้อนุญาตก่อน ทำขึ้นด้วยเชื่อว่า รัฐบาลคงจะคงให้เงินแล้วก็ทำตามชอบใจ เหตุด้วยเจ้าเห็นเป็นคนต่างประเทศ คงจะรักเร่งรัดเอาได้ อีกอย่างหนึ่งไม่ได้ออกให้เสนาบดีรู้ เมื่อวางงบประมาณจึงไม่ได้ยอมฉันกับกระทรวงพระคลังใช้เงินที่จำจะต้องใช้เขาตัดเสียจากงบประมาณ เป็นการทำให้เสนาบดีอีกชั้นหนึ่ง เป็นความผิดสำคัญอยู่จะเสียหายแบบอย่างสืบไปภายหน้า แต่ความกตัญญูนี้ไม่ใช่เพื่อประโยชน์ของคน แต่พระยาวิสุทธิก็บวช เป็นภิกษุ

* เงินนี้เป็นเงินค่าขายหนังสือเรียน มีอยู่ประมาณ ๒๗,๐๐๐ บาท.

เอาเป็นยกโทษให้ถวายพระ แลขอให้งดขังไว้ ในกระทรวงว่า ถ้าขึ้น
เป็นเช่นนั้นอีก จะมีโทษตั้งแต่ปรับจนถอดจากตำแหน่ง" ๑๓

ในการของบประมาณของกระทรวงธรรมการนี้ สันนิษฐานว่า จะเป็นเหตุที่เสนาบดีไม่มีความปราดเปรื่องมากกว่า โดยไม่สามารถจะโต้แย้งให้เหตุผลกับบุคคลอื่น ๆ ในที่ประชุมได้ จึงซ้ํงัก ดังที่เจ้าพระยาภาสกรวงษ์เอง ท่านก็เคยยอมรับว่า "จะติคักค้อยด้วยข้าพระพุทธเจ้า ที่หน้าหมักน้อย แลอาหารที่จะอธิบายไม่เพียงพอแก่ความเห็นข้างมาก" ๑๔ และการที่เป็นเช่นนั้น อาจจะเกี่ยวเนื่องว่าสัมพันธ์ภาพระหว่างเจ้าพระยาภาสกรวงษ์กับเสนาบดีอื่น ๆ คงจะเป็นไปอย่างไม่วางใจนักค้อย ๑๕ แต่เรื่องนี้จำจะต้องศึกษาค้นคว้ากันต่อไป

๑๓

ก.จ.ร. เอกสารรัชกาลที่ ๕ แฟ้ม ก. ๕ โรงเรียน (ก - ข) ๑ - ๗๓

ร.ก. ๑๑๕ - ๑๒๕ เอกสาร ศ. ๕/๓.

๑๔

หนังสือเจ้าพระยาภาสกรวงษ์ กราบทูลในพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสมมตอมรินทร์
ลงวันที่ ๒๑ มิถุนายน ร.ก. ๑๓๓ (พ.ก. ๒๔๔๑).

๑๕

เสนาบดีกระทรวงต่าง ๆ ระหว่างที่เจ้าพระยาภาสกรวงษ์เริ่มดำรงตำแหน่ง
เสนาบดีกระทรวงธรรมการ (พ.ศ. ๒๔๓๕) จนถึง พ.ศ. ๒๔๔๑ อันเป็นระยะที่ท่านเขียน
เอกสารแสดงถึงอุปสรรคที่กระทรวงธรรมการได้พบนั้นมี

กดาโฆ	—	เจ้าพระยาวรตันฉิบะศรี (พุม ศรีชัยยันต์) เป็นถึง พ.ศ. ๒๔๓๓
และต่อมาคือ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรา-
นุกิตวงศ์
มหาดไทย	—	พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ
นครบาล	—	พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นนครสวรรค์
วัง	—	พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมธิศวริศราชพฤกษ์ ทรงเป็นถึง พ.ศ. ๒๔๓๕
และต่อมาคือ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวิฑูรย์ลาภฤทธิธาดา
ต่างประเทศ	—	พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นเทววงศ์วโรปการ

ในส่วนแบบเรียนหรือตำราเรียนที่กองแต่งตำรา แต่ง ครั้นงบประมาณพิมพ์ ที่ประชุม
งบประมาณตรวแล้วกันว่า "ใช้ไม่ได้" เป็นอันเดียวเร เบอรับาง เป็นชาวต่างประเทศบ้าง
น้อยเรื่องที่ไรไค" ๑๖ นั้น หนังสือดังกล่าวมีดังต่อไปนี้

- ก้อง — สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ ทรงเป็น
ถึง พ.ศ. ๒๔๓๓, พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นศิริวัชรศักดิ์
ทรงเป็นถึง พ.ศ. ๒๔๓๘ และ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่น—
มหิศรราชหฤทัย
- เกนทรพาดิการ — เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสงชูโต) เป็นถึง พ.ศ. ๒๔๓๘
และต่อมากระทรวงนี้ถูกยุบจนถึง พ.ศ. ๒๔๔๒ จึงกลับตั้งขึ้นใหม่
- ยุติธรรม — พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร ทรงเป็นถึง พ.ศ. ๒๔๔๐
และต่อมาคือ พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าระพีพัฒน์ศักดิ์
- โยธาธิการ — พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยาถา ทรงเป็นถึง
พ.ศ. ๒๔๓๘ และต่อมาคือ พระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์
(ม.ร.ว. หลาน กุญชร)
- มูรชาธร — พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยาถา ทรงเป็นถึง
พ.ศ. ๒๔๓๘ และต่อมาคือ พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นศิริวัชรศักดิ์
- ยุทธนาธิการ — พระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ ทรงเป็นถึง
พ.ศ. ๒๔๓๘ และ ต่อมาคือ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ
เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์

David K. Wyatt., op.cit, p. 622-623 และ ประชา นิยมวงศ์ บันทึกหลักฐาน
และเหตุการณ์สมัยกรุงเก่า เล่ม ๑ (๒๔๔๓) หน้า ๒๔ - ๓๔.

๑๖ หนังสือเจ้าพระยาภาสกรวงษ์ กราบทูลในพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสมมตอมรินทร์
ลงวันที่ ๒๑ มิถุนายน ร.ศ. ๑๓๓ (พ.ศ. ๒๔๔๑)

ตาราง ๕. จำนวนหนังสือเวียนต่าง ๆ ที่ได้แต่งและแปลใน ร.ก. ๑๑๖ (พ.ศ.๒๔๔๐)

ที่	ชื่อหนังสือ	ผู้แต่งและแปล	เรียบเรียงเป็นอย่างไร	จำนวนที่ทำแล้ว	หมายเหตุ
๑	ศึกษานุกรสาร เรื่อง ปกริณโกวาท	นายจวน เปரியู	เป็นหนังสืออ่านว่าควยกำ พูดเป็นสุภาษิต	ตอนที่ ๑	จบแล้ว
๒	ศึกษานุกรสาร เรื่อง โบราณคดีวิทยา	นายนาฏ เปரியู นายจัน เปரியู	เป็นหนังสืออ่านว่าควยแบบ ประพจน์ของคณะโบราณคดี	ตอนที่ ๑ } ๔ ฉบับ	
๓	ศึกษานุกรสาร เรื่อง ของเล็กชวยของใหญ่	นายกร เปரியู นายผก เปரியู	เป็นหนังสืออ่านว่าควย จะใหญ่กำลังของเล็ก ชวยของใหญ่ได้	ตอนที่ ๑	
๔	ศึกษานุกรสาร เรื่อง การเล่งสิ่งของๆไทย	นายบาง เปரியู นายร้ว เปரியู	เป็นหนังสืออ่านว่าควย การเล่นสิ่งของต่าง ๆ	ตอนที่ ๑	
๕	ศึกษานุกรสาร เรื่อง ผักที่ใช้ใบเป็นอาหาร	นายเพี้ยน เปரியู นายนิ เปரியู	เป็นหนังสืออ่านว่าควย ผักที่เป็นอาหาร	ตอนที่ ๑	
๖	ศึกษานุกรสาร เรื่องสังเขปจริยา	นายจัน เปரியู	เป็นแบบสอนอ่านว่าควย ความประพจน์ของสงฆ์	ตอนที่ ๓	
๗	ศึกษานุกรสาร เรื่องปกริณโกวาท	นายโต เปரியู นายพัน เปரியู	เป็นหนังสืออ่านว่าควย คำพูดเป็นสุภาษิตเรียง เป็นนิทานเทียบ	ตอนที่ ๑ } ๒	
๘	ศึกษานุกรสาร เรื่อง แผนกสัตว์ ๒ เทา	นายปาล เปரியู นายนิ เปரியู นายบาง เปரியู	เป็นหนังสืออ่านว่าควย ประเภทของสัตว์	ตอนที่ ๑	

ตาราง ๕. (ต่อ)

ที่	ชื่อหนังสือ	ผู้แต่งและแปล	เรียบเรียงเป็นอย่างไร	จำนวนที่ทำแล้ว	หมายเหตุ
๙	ศึกษานุกรสาร เรื่อง สังสมเสียบงกรัง ของกนสยบ	นายจัน เปரியู	เป็นหนังสืออ่านว่าควย จะหาเสียบงมาสังสมไว้กิน	ตอนที่ ๑	
๑๐	ศึกษานุกรสาร เรื่อง หาทรัพย์ควยทำการ เป็นช่าง	นายที เปரியู	เป็นหนังสืออ่านว่าควย วิธีทำรูปพรรณต่าง ๆ	ตอนที่ ๑	
๑๑	ศึกษานุกรสาร เรื่อง แผนกสัตว์มีปีกเท่า มาก	นายจัน เปரியู	เป็นหนังสืออ่านว่าควย ประเภทของสัตว์	ตอนที่ ๕	
๑๒	ศึกษานุกรสาร เรื่อง สัตว์ที่รู้ทำที่อยู่	นายนาฏ เปரியู	เป็นหนังสืออ่านว่าควย สัตว์ที่รู้จักทำที่อยู่		
๑๓	ศึกษานุกรสาร เรื่อง หาทรัพย์ควยการ ค้าขาย	นายจัน เปரியู	เป็นหนังสืออ่านว่าควย วิธีที่จะทำมาหากิน	ตอนที่ ๑	
๑๔	ศึกษานุกรสาร เรื่อง แผนกสัตว์เท้ามาก	นายจัน เปரியู	เป็นหนังสืออ่านว่าควย ประเภทของสัตว์	ตอนที่ ๕	
๑๕	ศึกษานุกรสาร เรื่อง สัตว์ที่รู้จักตนเอง	นายนาฏ เปரியู	เป็นหนังสืออ่านว่าควย สัตว์ที่รู้จักฝึกหัดตนเอง	ตอนที่ ๒	
๑๖	ศึกษานุกรสาร เรื่อง แผนกสัตว์ในน้ำ	นายบาง เปரியู	เป็นหนังสืออ่านว่าควย ประเภทของปลา	ตอนที่ ๕	ยังทำอยู่
๑๗	ศึกษานุกรสาร เรื่องสัตว์ ๔ เท้า	นายปาล เปரியู	เป็นหนังสืออ่านว่าควย ประเภทของสัตว์	ตอนที่ ๑	

ตาราง ๕. (ต่อ)

ที่	ชื่อหนังสือ	ผู้แต่งและแปล	เรียบเรียงขึ้นอย่างไร	จำนวนที่ทำแล้ว	หมายเหตุ
๑๘	ศึกษานุกรสารเรื่อง มาติกาสำหรับให้ พนักงานเรียบเรียง เป็นเรื่องราว ๆ	นายจวนเปรียญ	เป็นแบบมาติกาสำหรับ พนักงานในเวรแต่งตำรา เรียบเรียง		
๑๙	ศึกษานุกรสารเรื่อง สัตว์พิภพ	นายนาฏ เปรียญ	เป็นหนังสืออ่านว่าควย ความพิสดารของสัตว์	ตอนที่ ๔	จบแล้ว
๒๐	ศึกษานุกรสารเรื่อง ผักที่ปลูกในสวน	นายนิ เปรียญ	เป็นหนังสืออ่านว่าควยผัก ที่มนุษย์ปลูกใช้บริโภคเป็น อาหาร	ตอนที่ ๓ ๔ }	
๒๑	ศึกษานุกรสารเรื่อง ปกรณโศภนโลกนิต	นายชูก เปรียญ	เป็นหนังสืออ่านว่าควยกำ สุภาษิตเก็บจากโลกนิต เรื่องเป็นนิทาน	ตอนที่ ๑	
๒๒	ศึกษานุกรสารเรื่อง สัตว์ตามกนาคให้	นายนาฏ เปรียญ	เป็นหนังสืออ่านว่าควยสัตว์ ที่คนจะตองหัดให้ทำ	ตอนที่ ๓	ยังทำอยู่
๒๓	ศึกษานุกรสารเรื่อง ปกรณโศภน	เจ้าพนักงานเวร แต่งตำราหลาย นาย	เป็นหนังสืออ่านว่าควยกำ พูดที่เป็นสุภาษิต เรียงเป็น เรื่องนิทานเทียบ	ตอนที่ ๑	
๒๔	ศึกษานุกรสาร } กรม }	เจ้าพนักงานเวร แต่งตำราหลายนายแบบเรียบเรียง	เป็นหนังสืออ่านบาง	ตอนที่ ๑ รวม ๓ เล่ม	จบแล้ว

ที่มา : ก.จ.ร. เอกสารรัชกาลที่ ๕ แฟ้ม ศ. ๑ เบ็ดเสร็จศึกษาธิการ ๑๕ - ๔๔

ร.ร. ๑๑๐ - ๑๑๓ เล่ม ๒ เอกสาร ศ. ๑/๓๕.

แบบเรียนทั้งหมคนั้น เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทอดพระเนตรเห็น
เกล้าไกรงคังการางข้างบนแล้ว ใ้มีพระราชวิจารณ์ว่า

"... เมื่อแลดูแต่หนังสือแปลประเภทที่แต่ง ก็ปากจะร้องเหมือนอย่าง
ที่เจ้าพระยาภาสกรลาวโหมว่า เขาหาความนั้นอีก ก็ว่า อินเคียวเร เจ็ด
เมื่อจะว่ารวบยอดว่า ทำไมจึงเห็นคัมภีร์เสียแย่งไม้ไค้อาน ก็ต้อง
ตอบว่า ประเภทของหนังสือที่แต่งนั้นมีดังนี้

๑. ความประพฤติของพระ
๒. คำสั่งสอนครี ๆ อย่างโบราณ มีโลกนิคเป็นต้น
๓. แชฐรัลยีสตอรี
๔. เรื่องฉกต่าง ๆ ที่มีประโยชน์
๕. เรื่องสะสมของกินแล เรื่องวิชากินต่าง ๆ
๖. วิชาหาทรัพย์กวยเป็นหาง
๗. วิชาการการชาย

รวมไว้เป็นหมวดใหญ่ ๆ แต่เท่านี้ ในการที่จะพิจารณาทุกแ
เอาว่าเรื่องทั้งหลายนี้ จะเป็นอย่างไร ก็ต้องแลเห็นหน้าผู้ที่แต่งนั้นก่อน
ผู้ที่แต่งทั้งหลายไม่มีผู้ใดนอกจากหลงทนายาเปรียญ จึงต้องจับหน้าเปรียญ
นั้นไปชนเข้ากับเรื่อง

เรื่องที่ ๑ เชื่อถือว่าดีเป็นแน่

เรื่องที่ ๒ เชื่อว่าคงจะดีเหมือนกัน แต่ต้องไปคิดถึงคำสั่งสอน

แบบโบราณ เมื่อนึกไปก็เห็นมีคำที่ควร เรียกว่า เอาค้อดพเคตโดยมาก
ตกลงเป็นแต่ทั้งนี้ แต่ได้ประโยชน์น้อยทั้งสองเรื่อง

เรื่องที่ ๓ ที่ ๔ เมื่อรู้อยู่ว่า ผู้แต่งไปไ้ไกลเอานหนังสือว่าควยสัตว์
ทั้งหลายฤพิพรคทั้งปวง ซึ่งนักปราชญ์ต่างประเทศ เขาแต่งรวมพรรค
แลประเภทนี้จะเอามาเทียบแต่ว่าควยสัตว์แลพิพรคของไทย ก็คง
จะเป็นความคิดที่พิงคึกคึกเฉพาะตัวคนเดียว บากที่จะให้เขาเป็นตำราได้

เพราะผู้แต่งนั้นจะ勘ไม่ไคว่า เป็นผู้เคยเอาไวใส่ในเรื่องนี้มาแต่ก่อน
เพราะเหตุที่ทาบรอนันเอง

เรื่องที่ ๕ ชั้นเชิงจะชอบกล แต่จะมีไข้อยู่ในหนังสือเปอร์เซนต์
ก็สงไสย

เรื่องที่ ๖ ที่ ๗ สองเรื่องนี้สงไสยยิ่งนัก แต่เรื่องว่าไม่ไคว่าควย
ชั้นต่งศพแลให้เขาฉาเหลือง จึงสงไสยทั้งนี้ก็เกิดด้วยสงไสยความรู้
ของผู้แต่งเป็นที่ตั้ง จึงเห็นว่า ข้อที่คัดรอนคำราวาไรไม่ไคนั้น น่าที่จะ
มีเหตุผลที่เขาจะคัดอยู่บาง จึงเห็นว่า การที่จะแก้คำราวาเรียนโดยสระ
ในเรื่องประเภท ดังนี้จะหาเป็นประโยชน์แก่นสารอันใดไม่ จะเรียกว่า
เป็นอันไคแก้คำราวาเรียนไม่ไค เป็นแต่แต่งหนังสืออ่าน นับว่าดีกว่าเรื่อง
วงษ์ ๆ จักร ๆ สักนิดหนึ่ง แต่จะไม่สู้เป็นที่พึงพอใจอ่านของคนเหมือนเรื่อง
วงษ์ ๆ จักร ๆ ถ้าจะแก้คำราวาเรียนให้เป็นประโยชน์ต้องพยายามทำคำราวา
เรียนให้ประโยชน์สูงจริงเสมอ เช่น คำราวาเรียนเร็ว ถ้าจะทำโดย
ลำพังเราไม่ไค มีอย่างเดียวแต่ต้องแปลจากฝรั่ง แต่เรียบเรียงใน
ภาษาไทย ให้เข้าใจเรียนได้จริง ๆ จึงจะเรียกว่าคำราวาเรียน คำราวา
เรียนนั้นต้องอธิบายว่า เรียนความรู้ได้เพิ่มเติบฝรั่งในภาษาไทยอย่างเช่น
คำราวาเลขชั้นต่ำมีอยู่แล้ว เป็นต้น จึงจะเรียกว่า เป็นอันแก้คำราวาเรียน ๆ
เท่าที่จกมกันต้องถือว่ายังไม่ไคแก้คำราวาเรียนเลย"

ดูพระราชวิจารณ์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว จะเห็นความเป็นผู้ทรง
มีพระอารมณ์ขันของพระองค์ควย ทั้งในเรื่องที่ว่าควย — เรื่องสะสมของกินและเรื่องวิชากินต่างๆ
ก็ทรงมีพระราชวิจารณ์ว่า "ชั้นเชิงจะชอบกล แต่จะมีไข้อยู่ในหนังสือเปอร์เซนต์ก็สงไสย"
เรื่องที่ ๖ และเรื่องที่ ๗ ซึ่งเกี่ยวกับการหาเงินควยเป็นช่างและกาขำบ ก็ทรงล่อว่า ๒ เรื่องนี้

๑๓

ก. พระราชหัตถเลขาที่ทรงตอบหนังสือเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ วันที่ ๒๑ กรกฎาคม

คง "ไมไ่ไควควยชนต่งศพลไ่ให้เขาฉาเหลื่อง" เป็นแน ที่ทรงล่อเชนนี้เื่องมาจากผู้แต่งลวน แต่เป็นเปรียบึงเื่องผ่านชีวิตการบวชเรียนมาก่อน การที่เาเปรียบึงมาแต่งแบบเรียนและแต่งไ่ทุกเื่องทุกวิชาเอนนี้ ก็ยงจะอดกลังใจไ่ได้ - สำหรับผู้ไ่ไ่พบเห็น พระบาทสมเ็จจ- พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็กษเณเคียวกัน พระราชวิจารณ์ของพระองค์จึงสะท้อนให้เห็นเนื่อแพ้องแบบเรียนฉบับนี้ว่าเป็นอย่างไ่

อุปสรรคของกระทรวงธรรมการที่เจ้าพระยาภาสกรวงษ์ไ่พบและพยายามแก้ไขตามทันทานไ่ไ่ไ่กราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขาธุการ เพื่อไ่ให้ขึ้นกราบบังคมทูลพระบาทสมเ็จจพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ถ้าพิจารณาไ่ไ่ก็เกี่ยวกับเื่องของงบประมาณเป็นสำคัญ ซึ่งจะต้องให้ความเห็นใจแก่ทานเป็นอย่างมาก เพราะถ้าขาดเงินเสียแล้ว งานก็ดำเนินไ่ไ่ควยยาก อุปสรรคอย่างหนึ่งที่ทานว่าไ่ไ่ไ่ไ่แสดงถึงความจริงอันทำให้งานการทเาไ่ควา แต่อุปสรรคอย่างรู้สึว่าทานจะเรียกร้องความเห็นใจเกินไ่บ้างก็งเชน กรณีที่ทานกล่าววว่า "ตัดเงินเดือนกรมศึกษาธิการลงมากที่สุด จนลามปรังที่จะแปลแต่งตำรา ก็อดวิน แยกฟาแลนด์ ก็ไ่ให้ออกเสีย" ^{๑๔} ที่จริงแล้วมีหลักฐานแสดงว่าไ่ถึงกับไ่ให้ออก เป็นแต่ลดเงินเดือนของแยกฟาแลนด์ (บุตรผู้ก่อตั้งโรงเรียนพิทักษ์มณฑลพิษณุโลก หรือโรงเรียนสุโขทัย เมื่อปลายปี พ.ศ. ๒๔๒๑) จาก ๖๔๐ บาท เหลือ ๔๐๐ บาท การลดเงินเดือนนี้เริ่มลดมาแต่ปี ร.ศ. ๑๑๑ (พ.ศ. ๒๔๓๕) และแยกฟาแลนด์ลาออกจากตำแหน่งในปี ร.ศ. ๑๑๔ (พ.ศ. ๒๔๓๘) ^{๑๕} ในเื่องตำราเรียนก็เชนกัน พระราชวิจารณ์ของพระบาทสมเ็จจพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คงทำให้เขาใจดีขึ้นว่า ตำราเรียนของกองแต่งตำราตามที่เขากล่าวหาเป็นไ่อย่างไร

^{๑๔} หนังสือเจ้าพระยาภาสกรวงษ์ กราบทูลในพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ลงวันที่ ๒ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๓.

^{๑๕} ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ ๕ แฟ้ม ศ. ๑ เบ็ดเสร็จกิจการ ๑๔ - ๔ ร.ศ. ๑๑๐ - ๑๑๓ เล่ม ๒ เอกสาร ก. ๑/๓๑.

นำเสียบคานที่ภายหลังไม่มีหลักฐานให้เป็นที่ประจักษ์ว่า กระทรวงธรรมการ ภายหลัง พ.ศ. ๒๔๔๑ มีอุปสรรคอย่างไรบ้าง แต่ที่พอมองเห็นได้ คือ งบประมาณของกระทรวงจะต้องเป็นปัญหายุ่งยากตกมาแน่นอน อีกประการหนึ่งคือความไม่ปราดเปรียวของตัวเสนาบดีเอง ความไม่ปราดเปรียวในการดำเนินงานนี้สะท้อนให้เห็นในรูปของการมอบการศึกษาจากความร่วมมือของกรมศึกษาธิการไปให้พระสงฆ์ กระทรวงมหาดไทย และกระทรวงนครบาล จัดถึง ๒ ครั้ง ในเวลาห่างกันไม่ถึง ๑๐ ปี ในครั้งแรกมีผลให้กรมศึกษาธิการเลื่องงานจัดการศึกษาเฉพาะในกรุงเทพฯ ส่วนในครั้งหลังกรมศึกษาธิการยิ่งเลื่องงานทำน้อยลงไปอีก คือ เลื่องงานจัดการศึกษาเพียงในระดับมัธยมศึกษา ซึ่งมีโรงเรียนเพียงไม่กี่โรงเรียนเท่านั้น

๓. การขาดแคลนบุคคลที่มีความสามารถในการจัดการศึกษา

เรื่องนี้เป็นเรื่องที่ถูกกล่าวไต่ถาม เพราะว่าในสมัยนั้นบุคคลที่จะทำเนืองงานมีจำนวนน้อย การที่จะเลือกบุคคลที่มีความสามารถเป็นเรื่องที่ลำบาก ดังนั้นจึงต้องใคร่ครวญที่จะใช้ใคร่ครวญไปก่อน ทั้งงานการศึกษายังเป็นงานที่เรียกได้ว่าวิเศษขึ้นใหม่ คนที่เคยงานมาก่อเกิดใหม่ นอกจากนั้น การที่บุคคลหนึ่งเคยทำงานหนึ่งได้เป็นผลสำเร็จมาแล้วก็เชื่อว่าทำงานอื่นๆได้สำเร็จเช่นกัน จะเป็นเพราะเหตุนี้กระมัง การศึกษาในระยะแรกของไทยจึงต้องใช้เวลาเพื่อตั้งหลักให้มั่นคง นานกว่าธรรมดา

ความขาดแคลนบุคคลในการจัดการศึกษา หรือตั้งโรงเรียนมีมาแต่เริ่มแรกก็ทีเดียว ดังเช่น เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชดำริจะตั้งโรงเรียนภาษาอังกฤษของลูกผู้คืนใน พ.ศ. ๒๔๑๔ ก็ไม่สามารถจะตั้งได้ เพราะหาครูที่เหมาะสมไม่ได้ ถึงกับต้องส่งนักเรียนไปเรียนที่สิงคโปร์^{๒๐} และเมื่อตั้งโรงเรียนในระยะแรกขึ้น โรงเรียนเหล่านั้นก็ไปสังกัดในกรมมหาดเล็ก เพราะผู้ดำเนินงานคือ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร ทรงเป็นผู้ช่วยบัญชาการกรมมหาดเล็กอยู่ ต่อมาเมื่อทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ จะให้

จัดตั้งโรงเรียนฝึกหัดข้าราชการพลเรือน ก็ไม่สามารถจะตั้งได้ในทันที คงไม่มีบุคคลที่จะ
ไว้วางพระทัยใ้มาดำเนินงาน การตั้งโรงเรียนนี้จึงเน้นเข้ามาจนกระทั่ง พระยาศรีสุริยราชศักดิ์
(ม.ร.ว.เป๊ยะ มาดาทุต) กลับจากอังกฤษแล้ว และเมื่อกรมมหาดไทยหรือกระทรวงมหาดไทย
จัดการศึกษาในหัวเมืองไปจัดทำยังทรงกล่าวว่า ผู้อำนวยการในมณฑลต่าง ๆ ยังแต่งตั้งได้ไม่ครบ
เพราะขาดบุคคลที่เหมาะสม ๒๑

นอกจากนี้ การโยกย้ายข้าราชการจากกระทรวงหนึ่งไปทำงานที่กระทรวงหนึ่ง หรือ
บางครั้งไปเป็นการย้ายติดตามผู้บังคับบัญชา เพราะผู้บังคับบัญชาเห็นว่า เป็นผู้ทำงานขยันขันแข็ง
ไว้วางใจได้ หรือเป็นผู้ใกล้ชิดก็มีผลทำให้เป็นอุปสรรคแก่การงานเดิมซึ่งอาจว่างลงชั่วคราว
หรือจนกว่าผู้มาแทนจะเข้าใจงานใหม่ได้ดี กรณีเช่นนี้ เจ้าพระยาภาณุวงศ์ (พร บุนนาค)
เมื่อครั้งมาดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงธรรมการใหม่ ๆ ได้ประสบมาแล้ว คงปรากฏว่า
เมื่อท่านมาเป็นเสนาบดีกระทรวงธรรมการนั้น...

"... เจ้าพนักงานตำแหน่งสัญญาบัตรไม่มีตัวรับราชการคือ หม่อมเจ้า-
ประภากร ที่ปลัดภาณุซึ่งพระเจ้าเพ็ญพัฒนพงศ์ประทานถวายพระหัตถ์โปรดเกล้าฯ
ให้ยกไปรับราชการในกระทรวงมหาดไทยนั้น หม่อมเจ้าประภากรก็เป็น
ผู้สำคัญอยู่ในกรมศึกษาธิการองค์หนึ่ง ซึ่งได้ทรงการจําแนกมาแล้ว ต้อง
สละหน้าที่ไป หลวงวินิจวิทยาการ ที่เสมียนตราไปรับราชการเมืองนคร-
ราชสีมา หลวงไพศาลกิลปลาสตร นายเวรพิเสศว่าที่เสมียนตรา กับ
ขุนวรกิจพิศาล นายเวรภาณุซึ่งของ ๒ คนนี้ ตามเสด็จพระเจ้าอนงยาเชอ
กรมหมื่นดำรงราชานุภาพไปอยู่กระทรวงมหาดไทย และบรรพชนเชอ
พระองค์เจ้าสุทัศน์ฯ นายเวรรางลาออกไปรับราชการกระทรวงพระคลัง
มหาสมบัติรวมเจ้าพนักงานย้ายไปจากกระทรวงธรรมการแล้ว ๕

๒๒
 “ยังจะย้ายไปอีก...”

เจ้าพนักงานของกรมศึกษาธิการทั้ง ๕ นายนี้ เมื่อย้ายไปรับราชการในกระทรวงอื่น เจ้าพระยาภาสกรวงษ์ จึงต้องขอตัวบุคคลอื่นเข้ามาทำงานแทน บุคคลที่ได้รับแต่งตั้งแทนเจ้าพนักงานทั้ง ๕ นายนี้ อาจเป็นเจ้าพนักงานในกรมศึกษาธิการเอง โดยเลื่อนตำแหน่งขึ้นมา หรือมาจากกระทรวงอื่น หรือเป็นเจ้าพนักงานในกระทรวงเกษตรพาณิชยกรรมที่ติดตามเจ้าพระยาภาสกรวงษ์มา^{๒๓} หรือเป็นบุคคลที่ยังไม่เคยทำงานมาก่อน แต่จะแน่ใจในกรที่ตามสิ่งสำคัญคือ อุปสรรคเกี่ยวกับงานการศึกษาคงจะเกิดขึ้นภายในกรมศึกษาธิการระยะหนึ่งแน่นอน

จากที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่า บุคคลที่จะพอทำงานได้เป็นที่ขาดแคลนมากเพียงใด ทั้งนี้ โดยไม่ต้องไปพิจารณาว่า บุคคลที่มีอยู่แล้ว มีความสามารถและเหมาะสมแค่ไหน เมื่อเป็นเช่นนั้นทางแก้ไขที่จะเป็นไปได้โดยสะดวก ก็คือ การจ้างชาวต่างประเทศเข้ามาเป็นที่ปรึกษา ที่ปรึกษาชาวต่างประเทศนี้ รัฐบาลต้องจ้างเข้ามาโดยให้เงินปहु่มาก พวกนี้จึงเป็นกำลังสำคัญ ในการจัดการปกครองระบอบแรกของไทยมาก แต่บางครั้งข้อเสนอของที่ปรึกษา ทางไทยไม่สามารถจะปฏิบัติตามได้ ดังเช่น กรณีของนายแคมป์เบลล์ (Mr. J.G.D. Campbell) ที่ปรึกษาทางการศึกษา ซึ่งเสนอความเห็นเกี่ยวกับการจัดการศึกษาของไทย เมื่อวันที่ ๘ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๔ โดยจะให้รัฐลงทุนในการศึกษาเพิ่มขึ้น ขยายการศึกษาสำหรับทวยราษฎร์ให้มากขึ้น และตั้งโรงเรียนเทคนิค เพื่อทำให้ประเทศไทยกลายเป็นประเทศอุตสาหกรรมดังเช่นในยุโรป^{๒๔}

๒๒

ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ ๕ แฟ้ม ศ. ๑ เบ็ดเสร็จศึกษาธิการ ๑ - ๘

ร.ก. ๑๐๕ - ๑๐๗ เล่ม ๑ เอกสาร ศ. ๑/๑๒ หนังสือเจ้าพระยาภาสกรวงษ์ กราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ลงวันที่ ๑๒ พฤษภาคม ร.ก. ๑๑๑ (พ.ศ. ๒๔๓๕).

๒๓

เพราะเจ้าพระยาภาสกรวงษ์ ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงเกษตรพาณิชยกรรมก่อนที่จะไปรื้อเกล้าฯ ให้ทานมาดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงธรรมการ.

๒๔

ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ ๕ แฟ้ม ศ. ๒ ทรวจและวัดโครงการศึกษา ๑ - ๑๒

ร.ก. ๑๑๑ - ๑๑๕ เอกสาร ศ. ๒/๖.

ความเห็นของนายแคมป์เบลล์ แม้ว่าจะดี แต่ไทยไม่สามารถจะปฏิบัติได้ ดังที่
กรมพัฒนสมมติอมรพันธุ์ ทรงกล่าวไว้ว่า

"เห็นว่าความคิดไม่มีถึงที่จะตั้งรกรากให้วิชาเกิดขึ้นในเมือง นอกจาก
ให้ไทยพูดอังกฤษไปหมด มีเงินแผ่นดิน ๓๐ ล้าน แบ่งตั้งโรงเรียนครึ่งหนึ่ง
ในเงินครึ่งหนึ่งนี้ใช้ค่าจ้างครูฝรั่ง ๔ ส่วน ครูไทยส่วนหนึ่ง สร้าง—
โรงเรียนส่วนหนึ่ง เด็กไม่ต้องเรียนภาษาไทย ขอไม่แทนพจนจากที่รู้แล้ว
แต่ได้คิดแล้ว ซึ่งกระทรวงไม่ทำสำเร็จไปเท่านั้น" ๒๕

เกี่ยวกับเงินค่าจ้างชาวต่างประเทศนั้น ตามรายงานของราล์ฟ ฟาเจ็ต (Ralph
Faget) ราชทูตอังกฤษประจำประเทศไทย ปลายสมัยรัชกาลที่ ๕ ซึ่งรายงานไปยังกระทรวง—
ต่างประเทศอังกฤษ เมื่อวันที่ ๒๗ พฤษภาคม ค.ศ. ๑๙๐๗ (พ.ศ. ๒๔๔๐) กล่าวว่าในระยะนั้น
มีชาวต่างประเทศทำงานในกรมศึกษาธิการ ๕ คน และทุกคนมีเงินปีดังต่อไปนี้

๑. นายคัมเบลล์. ยี. ยอนสัน (W.G.Johnson) เงินปี ๑๔,๔๐๐ บาท
๒. นาย อี. เอส. สมิท (E.S.Smith) เงินปี ๑๒,๐๐๐ บาท
๓. ดร.ซี. เอส. แบริดดอก (Dr.C.S.Braddock) เงินปี ๑๒,๐๐๐ บาท
๔. นาย เอ.ซี. คาร์เตอร์ (A.C. Carter) เงินปี ๑๒,๐๐๐ บาท
๕. นาย เอฟ.บี. แทรยส์ (F.G.Traves) เงินปี ๑๒,๐๐๐ บาท ๒๖

ทั้ง ๕ คนนี้ เป็นชาวอังกฤษทั้งสิ้น และนอกจากนี้แล้วยังมีครูชาวอังกฤษสอนอยู่ในโรงเรียน

๒๕

ดู หนังสือกรมพัฒนสมมติอมรพันธุ์ ถึง เจ้าพระยาภาสกรวงษ์ ลงวันที่ ๔ สิงหาคม
ร.ศ. ๑๒๐ (พ.ศ. ๒๔๔๔)

๒๖

F.O. 371/333 General Report on Siam for the year 1906, p. 18

เอกสารนี้ นายขจร สุพานิช ทำ Xerox มาจาก Public Record Office, London
เมื่อเดือนมิถุนายน ๒๕๑๒ .

ต่าง ๆ ของกรมศึกษาธิการอีก ๑๑ คน^{๒๗} จะเห็นได้ว่า กรมศึกษาธิการต้องเสียค่าใช้จ่ายในการจ้างชาวต่างประเทศ เป็นจำนวนเงินที่สูงมาก ในขณะที่กรมศึกษาธิการได้รับงบประมาณค่าใช้จ่ายไม่มากนัก และครูชาวอังกฤษพวกนี้ยังได้รับเงินเดือนสูงกว่าครูไทยมากมายทีเดียว แต่เป็นภาระที่กรมศึกษาธิการหรือวงการรัฐบาลไทยสมัยนั้นต้องจำยอม ในเมื่อไทยไม่มีคนที่มีความสามารถพอ

อุปสรรคในการจัดการศึกษาทั้งสามประการตามที่กล่าวมานี้ เป็นอุปสรรคที่สำคัญมากในการดำเนินงานการศึกษาในระยะแรกของไทย อุปสรรคในด้านอื่นนอกเหนือไปจากนี้ที่ผู้เขียนกล่าวมาอาจจะมี แต่ผู้เขียนไม่พบหลักฐาน จึงไม่สามารถจะกล่าวได้ มีปัญหาบางอย่างที่ในปัจจุบันเห็นว่ามีความสำคัญมาก แต่ในสมัยนั้นยังไม่ให้ความสนใจเท่าใดนัก ปัญหาดังกล่าวได้แก่ ปัญหาเด็กสอบตกเป็นจำนวนมาก^{๒๘} และการผลิตครู ซึ่งผลิตได้เป็นจำนวนน้อยมาก ปรากฏว่าตั้งแต่มีการตั้งโรงเรียนฝึกหัดครูขึ้นครั้งแรกในปี พ.ศ. ๒๔๓๕ และมีนักเรียนครูสำเร็จรุ่นแรกในปี พ.ศ. ๒๔๓๗ สามปี วนกระทั่งถึง พ.ศ. ๒๔๕๔ มีนักเรียนครูสำเร็จเพียง ๓๕๕ คนเท่านั้น^{๒๙} ซึ่งนับว่าไม่ได้สอดคล้องกับจำนวนนักเรียนที่เพิ่มจำนวนมากขึ้นเรื่อย ๆ การที่เอาใจรักได้ซึ่งพออ่านออกเขียนได้มาเป็นครูสอนเด็ก นับว่าเป็นการกระทำที่ไปถูกต้องตามหลักวิชาการ ทำให้มีผลกระทบกระเทือนต่อความเจริญทางการศึกษา และความรู้นักเรียนอย่างยิ่ง

^{๒๗} Ibid. p. 35 ในปี ๑๙๐๖ (พ.ศ. ๒๔๔๙) ตามการประมาณของ ราล์ฟ พาเจต ว่าข้าราชการต่างประเทศรับราชการในไทยประมาณ ๒๘๗ คน ในจำนวนนี้มี ๔๔ คนที่ได้เงินปีตั้งแต่ ๔๕๐ ปอนด์ หรือ ๑๒,๐๐๐ บาทขึ้นไป pp. 18-19.

^{๒๘} เอกวิทย์ ณ ถลาง "เมื่อคดีการจัดการศึกษาแบบตะวันตก เข้ามาสู่สยาม" สังกมศาสตร์ปริทัศน์ ๖ (๒) : ๔๔ - ๔๙ กันยายน - พฤศจิกายน ๒๕๑๑.

^{๒๙} Wyatt, David K., op.cit., p. 655.

อุปสรรคในการดำเนินงานของกระทรวงการทั้ง ๓ ประการตามที่กล่าวมา อันได้แก่ ความเข้าใจผิดของประชาชน เพราะขาดการโฆษณาในการวางแผนดำเนินงานที่รัดกุม การขาดกำลังเงินงบประมาณสนับสนุน และการขาดบุคคลที่มีความสามารถนับได้ว่า เป็นอุปสรรคที่สำคัญมาก ทำให้มีผลต่อความเจริญทางการศึกษามากทีเดียว ความเข้าใจผิดของประชาชน มีผลทำให้จำนวนนักเรียนแทนที่จะเพิ่มขึ้น กลับลดลง การขาดกำลังเงินสนับสนุนที่มากพอ ทำให้ไม่สามารถขยายงานได้ และทำให้งานบางอย่างที่กำลังรุดหน้าต้องหยุดชะงักและล้มเลิกไปก็มี การขาดบุคคลที่มีความสามารถในการดำเนินงานทำให้ไม่สามารถทำสิ่งที่มีอยู่ให้เกิดผลดีที่สุดได้.

~~บทที่ ๑๓~~

สรุป

พ.ศ. ๒๔๒๒ เป็นปีที่สำคัญมากเกี่ยวกับการศึกษาของไทย เพราะปีนี้เป็นปีที่
พ่อขุนรามคำแหงทรงจักระเบียบอักษรให้มีลักษณะเป็นของไทยโดยเฉพาะ นับได้ว่าอักษรไทยที่
พ่อขุนรามคำแหงทรงจักระเบียบไว้นี้ อำนวยความสะดวกในการศึกษาเล่าเรียนแก่กุลบุตรในสมัย
ก่อนปี่นั้ก อย่างไรก็ดีการศึกษาในระยะแรกของไทยยังไม่แพร่หลายนัก ด้วยความจำเป็นในการ
ใช้ความรู้ทางวิชาหนังสือยังน้อย ศูนย์กลางการศึกษาที่สำคัญคือวัด ซึ่งเป็นที่รวมวิชาการแขนง
อื่น เช่น ศิลปการช่างไว้วาง.

ความสำเร็จของการศึกษาในวัดโดยมาตรฐานปัจจุบันนับว่ามีน้อยมาก โดยที่หลังจาก
ศิษย์วัดและสามเณร เมื่อโตขึ้นและต้องออกจากวัดไปแล้ว ที่อ่านออกเขียนได้ค่อนข้างคล่องแคล่ว
และใช้การได้นั้นมีจำนวนน้อย แต่วัดยังคงเป็นศูนย์กลางของการศึกษาเรื่อยมา แม้ภายหลังที่
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงโปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งโรงเรียนตามแบบใหม่ขึ้น
มาแล้วก็ตาม โรงเรียนสำหรับทวยราษฎร์ทั้งในส่วนภูมิภาคและเมืองหลวงยังคงอาศัยวัดอยู่เป็น
จำนวนมาก เพราะได้อาศัยพระเป็นครูสอนและใช้อาคารสถานที่ในวัดเป็นที่เรียน แต่โรงเรียน
ในวัดในระยะเวลาดังกล่าวนี้ก็ได้มีการปรับปรุงบางสิ่งบางอย่างให้มีความเหมาะสมมากขึ้น

มีปัจจัยหลายอย่างที่มีอิทธิพลต่อการจัดการศึกษาตามแบบใหม่ของไทย ปัจจัยดังกล่าว
ได้แก่

๑. การถูกตามของจักรวรรดินิยมตะวันตก ฝรั่งเศสแสดงท่าทีก้าวร้าวไทย
มากขึ้นเรื่อย ๆ ตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมา และการที่อังกฤษ
สามารถรบนชนะพม่าซึ่งเป็นประเทศคู่ปรับที่สำคัญของไทยได้ ก็ทำให้ประเทศไทยรู้สึกท้อแท้
อันตรายน่าเกรงขามขึ้น ยิ่งกว่านั้นแม้แต่จีนซึ่งแทบทุกประเทศในอาณานิคมบริเวณนี้ยอมรับว่าเป็นมหาอำนาจ
และมีวัฒนธรรมที่สูงส่ง ยังคงแพ้อังกฤษในสงครามฝิ่น (พ.ศ. ๒๓๘๒ - ๒๓๘๕) ด้วย

ดังนั้นการปฏิรูปเพื่อให้ประเทศเข้มแข็งและเจริญก้าวหน้าจึงเป็นสิ่งที่จำเป็นต้องกระทำ เพื่อเป็นการป้องกันประเทศจากการก้าวร้าวของมหาอำนาจทั้งหลายแล้ว และรากฐานของการปฏิรูปที่สำคัญก็คือ การศึกษา

๒. อิทธิพลทางค่านิยมความคิดของตะวันตก ชาวต่างประเทศที่เข้ามาเมืองไทย นอกจากจะดำเนินงานตามความมุ่งหมายของเขาแล้ว ยังได้เผยแพร่ความคิดเห็นของทางตะวันตกด้วย ชาวต่างประเทศที่มีบทบาทมากเกี่ยวกับการศึกษาได้แก่พวกหมอสอนศาสนา พวกนั้นนอกจากจะเผยแพร่ความคิดเห็นแล้วยังมีการจัดตั้งโรงเรียนขึ้นด้วย

๓. การเสด็จประพาสต่างประเทศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทุกครั้งที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสต่างประเทศทั้งในเอเชียและยุโรปได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างสำคัญทางการศึกษา เพราะระหว่างที่ประทับในต่างประเทศนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จไปเยี่ยมโรงเรียนต่าง ๆ และนักเรียนไทยในต่างประเทศด้วยความสนพระทัย ทำให้ทอดพระเนตรเห็นความเจริญทางการศึกษาของประเทศเหล่านั้น และอุปสรรคของนักเรียนไทยที่ส่งไปเรียน ณ ต่างประเทศด้วย สิ่งเหล่านี้ได้มีผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางการศึกษาอย่างสำคัญหลายครั้ง

๔. ความต้องการบุคคลเข้ารับราชการ การปฏิรูปประเทศในหลาย ๆ ด้าน ซึ่งเริ่มมาตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๑๗ ก็เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระชนมายุ ๒๑ พรรษาและทรงมีอำนาจในการปกครองประเทศโดยสมบูรณ์นั้นทำให้เกิดความต้องการบุคคลเข้ารับราชการมากดังพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่โรงเรียนพระตำหนักเกษมสวนกุหลาบเมื่อปลายปี พ.ศ. ๒๔๒๗ ว่า ทรงต้องการคนที่จะใช้ราชการได้จริง ๆ อย่างรีบด่วน และแม้ภายหลังความต้องการบุคคลก็ยังมียู่มาก ดังในพระราชหัตถเลขาที่พระราชทานไปยังพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ (ม.ร.ว.เป๊ยะ มาลากุล) อัครราชทูตไทยประจำอังกฤษ เมื่อปลายปี พ.ศ. ๒๔๔๑ ว่า ในเมืองไทยไม่ขาดคนสิ่งใดยิ่งกว่าคนที่มีความรู้

๕. เพื่อช่วยทาสให้เป็นไทยได้จริง ๆ เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชดำริเรื่องการเลิกทาส เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๗ พระองค์มีพระราชดำริ

ต่อที่ประชุมที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน ความตอนหนึ่งว่า วิชาหนังสือจะเป็นสิ่งที่ช่วยทาสให้เป็นไทได้จริง ๆ เพราะทาสจะได้อากับวิชาหนังสือนี้เป็นเครื่องมือประกอบอาชีพอันจะไม่ทำให้เขาต้องหวนกลับไปเป็นทาสอีก

ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการจัดการศึกษาดังกล่าวนี้ได้ก่อให้เกิดความมุ่งหมายในการจัดการศึกษาดังต่อไปนี้คือ

- เพื่อผลิตคนเข้ารับราชการ
- เพื่อทำให้ทวยราษฎร์มีความรู้สูงขึ้น เพื่อจะได้เป็นประโยชน์ต่อผู้เรียน และเป็นรากฐานที่สำคัญในการปรับปรุงประเทศ
- เพื่อประโยชน์ในทางศาสนา ให้เด็กใกล้ชิดพระศาสนามากขึ้น และเป็นรากฐานในการศึกษาพระศาสนาต่อไป

วิธีการดำเนินงานเพื่อให้บรรลุความมุ่งหมายนี้ แยกกล่าวได้เป็น ๒ ระยะคือ

ระยะแรก ก่อน พ.ศ. ๒๔๔๑ เป็นระยะที่การศึกษายังไม่กอบเข้ารูปเป็นระบบนัก ก่อนจะมีการตั้งกรมศึกษาธิการใน พ.ศ. ๒๔๓๐ การศึกษาเกือบทั้งหมดสังกัดอยู่กับกรมมหาดเล็ก ทั้งนี้เพราะผู้รับผิดชอบในการจัดการศึกษา คือพระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์เจ้าดิศวรกุมาร (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ) เป็นผู้บังคับการกรมมหาดเล็กอยู่ ต่อเมื่อมีการตั้งกรมศึกษาธิการขึ้นแล้ว การศึกษาทั้งหมดจึงอยู่ภายใต้ความรับผิดชอบของกรมศึกษาธิการ และโปรดเกล้าฯ ให้กรมหมื่นดำรงราชานุภาพดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมศึกษาธิการด้วย จนกระทั่งปี พ.ศ. ๒๔๓๕ จึงโปรดเกล้าฯ ให้กรมหมื่นดำรงราชานุภาพไปเป็นเสนาบดีมหาดไทย และผู้มาดำรงตำแหน่งต่อคือ เจ้าพระยาภาสกรวงษ์ (พร บุนนาค) โดยเป็นเสนาบดีกระทรวงธรรมการ ส่วนอธิบดีกรมศึกษาธิการคือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหมื่นวิจิตรวรณปริชา และต่อมาคือพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหมื่นสมมติอมรพันธุ์ แต่ทั้งสองพระองค์ทรงเป็นอธิบดีได้ไม่นาน

พอลถึง พ.ศ. ๒๔๓๘ พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณภีทรงเป็นอธิบดีต่อ

ใน พ.ศ. ๒๔๓๕ หลังจากที่มาดำรงตำแหน่งเสนาบดีได้ไม่นาน เจ้าพระยาภาสกรวงษ์

ได้เสนอแผนการจะจัดการศึกษาในทุกระดับชั้นตั้งแต่ประถมศึกษาจนถึงอุดมศึกษาขึ้น และท่านยังมีความคิดที่จะให้มีการศึกษามากับกับด้วย แต่ความคิดของท่านไม่มีโอกาสที่จะทำให้เกิดผลสำเร็จได้ เพราะเหตุการณ์ของประเทศไม่อำนวย ดังนั้นสิ่งที่เจ้าพระยาภาสกรวงษ์ทำได้ในระบะนั้นก็แต่เพียง - การตั้งโรงเรียนมูลศึกษาในวัดและสนับสนุนให้ตั้งโรงเรียนเชลยศักดิ์ หรือโรงเรียนราษฎรในปัจจุบัน

ความคิดในการจัดการศึกษาและขยายการศึกษาให้กว้างขวาง เริ่มมีขึ้นอีกครั้งหนึ่งภายหลังจากที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับจากยุโรปครั้งแรก โดยในปี พ.ศ. ๒๔๔๐ ซึ่งถือได้ว่าเป็นระยะที่สองของการจัดการศึกษา ระยะนี้การศึกษาเริ่มจะเป็นหลักฐานมั่นคงขึ้นแต่ยังไม่แน่นอนนัก ภัยจากฝรั่งเศสจะฉวยโอกาสลงไประลอก จึงสามารถทำให้มีโอกาสทำนุบำรุงการศึกษาได้มากขึ้น ระหว่างนี้เจ้าพระยาภาสกรวงษ์ และพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณยังคงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงธรรมการและอธิบดีกรมศึกษาธิการอยู่ดังเดิม จวบจน พ.ศ. ๒๔๔๕ เจ้าพระยาภาสกรวงษ์จึงลาออกจากตำแหน่ง และไปรบกเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาวิศุทวงศ์วิไกร (ม.ร.ว.กลี สุกทัน) รับหน้าที่ต่อ และขณะเดียวกันไปรบกเกล้าฯ ให้พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณไปดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงพระคลัง โดยไปรบกเกล้าฯ ให้พระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ (ม.ร.ว.เปี้ย มาลากุล) เป็นอธิบดีกรมศึกษาธิการต่อ ทั้งเจ้าพระยาวิศุทวงศ์วิไกร และพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์อยู่ในตำแหน่งดังกล่าวจนสิ้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ใน พ.ศ. ๒๔๔๑ ได้มีความคิดเห็นในการจัดการศึกษาเกิดขึ้นมากมาย เริ่มแต่พระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ อัครราชทูตไทยประจำอังกฤษ ส่ง "ความเห็นที่จะจัดการศึกษาของนักเรียนสยามในประเทศอังกฤษ" เข้ามาในเดือนเมษายนแล้ว "โครงการการศึกษาในกรุงสยาม" ของกระทรวงธรรมการซึ่งได้รับการกระตุ้นจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็เกิดขึ้นในเดือนมิถุนายน พ.ศ. ๒๔๔๑ และที่สำคัญคือในเดือนกันยายน ได้มีการประชุมพิเศษเรื่อง "การจัดการศึกษาทั่วประเทศ" ผลของการประชุมครั้งนี้ได้มีการมอบหมายงานจัดการศึกษาใน

ส่วนหัวเมืองให้เป็นหน้าที่ของพระสงฆ์โดยมีกรมหมื่นวิริยธาดาโอรส เป็นผู้อำนวยการใหญ่ และ
 ้วยความอุดหนุนของกระทรวงมหาดไทย (ภายใต้กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ) ส่วนกรมศึกษาธิการ
 รับผิดชอบจัดการศึกษาเฉพาะในกรุงเทพฯ

ความพยายามที่จะขยายการศึกษาให้แพร่หลายยิ่งขึ้นมีอีกครั้งใน เดือนพฤศจิกายน พ.ศ.
 ๒๔๔๘ โดยพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ได้ทำหนังสือขึ้นกราบบังคมทูลฉบับหนึ่ง เพื่อจะหาทางให้การ
 ศึกษาขยายไปทั่วพระราชอาณาเขต ผลของหนังสือพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ฉบับนี้ทำให้มีการพิจารณา
 ในวิธีการจัดการศึกษาอีกโดยเฉพาะกับกรมหมื่นวิริยธาดา และกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ในครั้งนี้
 กรมหลวงดำรงราชานุภาพทรงเสนอให้มีการเก็บเงินค่าเล่าเรียนเพื่อจะไถ่ถอนภาระของรัฐลงไป
 บ้าง และเพื่อให้ขยายการศึกษาได้กว้างขวาง และจัดการศึกษาในระดับสูงได้มากขึ้น ต่อมา
 เมื่อเจ้าพระยาวิเทศวิสุทธิ์ไกรกรกราบบังคมทูลขอเงินเพิ่มปีละ ๑๐๐,๐๐๐ บาท เพื่อจะไถ่ขยายงาน
 การศึกษาในกรุงเทพฯ ให้แพร่หลายยิ่งขึ้นเมื่อเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๔๕๒ (ค.ศ. ๑๙๑๐)
 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในพระราชหัตถเลขาที่ทรงตอบเจ้าพระยาวิเทศวิสุทธิ์ไกร
 จิตรงให้ข้อคิดเห็นว่า การที่จะให้รัฐบาลออกเงินแผ่นดินส่วนกันทั้งประเทศเพื่อให้มีความรู้ที่
 เป็นสิ่งที่ทำได้ยาก ต่อไปนี้รัฐบาลจะบังคับให้ราษฎรออกเงินค่าเล่าเรียนของบุตรหลานของเขาเอง
 และนอกจากนี้ยังทรงให้ข้อสังเกตว่า ในเมื่อโรงเรียนหัวเมืองแยกไปให้มหาดไทย รับผิดชอบ
 ทำไมโรงเรียนในมณฑลกรุงเทพฯ จึงไม่ให้กรมหมื่นเจ้าจัดบ้าง

ด้วยเหตุนี้เสนาบดีกระทรวงธรรมการ มหาดไทย และนกราบาลจึงได้มีการประชุมกันเพื่อ
 จะจัดการศึกษาตามพระราชดำริเมื่อเดือนพฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๕๓ (ค.ศ. ๑๙๑๐) และต่อมา
 ได้มีการประชุมใหญ่อีกครั้งในเดือนเดียวกันโดยมีพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรง
 เป็นประธาน ผลของการประชุมได้ตกลงกันว่า

- กระทรวงมหาดไทยจะจัดการศึกษาระดับประถมศึกษาส่วนหัวเมืองโดยตั้ง
 คณะกรรมการตำบลในแต่ละตำบลเพื่อจัดการศึกษาในตำบลนั้น ๆ
- กระทรวงนกราบาลจะรับผิดชอบในการจัดการศึกษาระดับประถมศึกษาใน

โดยทำเช่นเดียวกับกระทรวงมหาดไทย แต่จะเริ่มลงมือทำใน พ.ศ. ๒๔๕๔

- กระทรวงธรรมการรับผิดชอบในการจัดการศึกษาในระดับมัธยมขึ้นมา
- ในการจัดการศึกษารั้งนี้จะมีการเก็บค่าเล่าเรียนด้วย

การที่มีการเก็บค่าเล่าเรียนในรั้งนี้ทำให้เป็นที่วิพากษ์วิจารณ์มากในสมัยนั้นถึงกับมีการแสดงความเห็นในหน้าหนังสือพิมพ์ด้วย ในเสียงเหล่านี้ก็มีผู้ที่สนับสนุน เขาจะกดดัน รัฐบาลเองได้พยายามที่จะแก้ไขความเข้าใจผิดครั้งนี้โดยจะออกประกาศเพื่อแก้ไขความเข้าใจผิด แต่พอดีสิ้นรัชกาลก่อน

นอกจากการจัดตั้งโรงเรียนสำหรับหยาบรรณแล้ว ยังมีการจัดตั้งโรงเรียนเพื่อผลิตข้าราชการอีกด้วย เช่น โรงเรียนพระตำหนักเกษมสวนกุหลาบ โรงเรียนเกษตร โรงเรียนกฎหมาย โรงเรียนมหาดเล็กหลวง หรือโรงเรียนข้าราชการพลเรือน โรงเรียนนายร้อย โรงเรียนนายเรือ เป็นต้น แต่คนที่โรงเรียนเหล่านี้ผลิตออกมาเป็นทหารหรือตำรวจเป็นส่วนใหญ่นี้คงเป็นเพราะสถานการณ์ของบ้านเมืองขณะนั้นบังคับให้ทำเช่นนั้น โรงเรียนที่สร้างขึ้นเพื่อผลิตข้าราชการที่นับว่าสำคัญมาก ก็โรงเรียนข้าราชการพลเรือน ซึ่งต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๖ โรงเรียนนี้ได้รับการสถาปนาเป็นคณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

การจัดการศึกษาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีอุปสรรคหลายประการ คือ

- ความเข้าใจผิดของราษฎรเกี่ยวกับการจัดการศึกษา
- กรมศึกษาธิการไม่ได้อินเงินอุดหนุนเท่าที่ควร
- การขาดแคลนตัวบุคคลที่มีความรู้มีความสามารถมาดำเนินการ

อุปสรรคเหล่านี้ได้มีผลทำให้การศึกษาในรัชสมัยดังกล่าวไม่เจริญก้าวหน้าไปด้วยดีนัก แต่อย่างไรก็ดีการจัดการศึกษาในรั้งนั้นก็ได้มีผลต่อความเจริญทางการศึกษาของไทยและด้านอื่น ๆ เป็นอย่างมาก การจัดการศึกษาในสมัยต่อมา เช่นการศึกษาภาคบังคับ ๔ ปี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔ นับได้ว่ามีรากฐานที่สำคัญมาจากการจัดการศึกษาแบบใหม่ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เป็นแน่แท้ การจัดการศึกษาในครั้งแรกก็ได้ให้บทเรียนหลายอย่าง และบทเรียนนี้อาจจะใช้ได้ทั้งในปัจจุบันและอนาคต

การจัดการศึกษาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นับได้ว่าเป็นพระมหากรุณาธิคุณของพระองค์ที่ทรงบำเพ็ญให้เกิดประโยชน์แก่ปวงชน และประเทศชาติของพระองค์ทั้งในเวลานั้นและในเวลาต่อมา ทำให้ปวงชนพ้นจากความโง่เขลา ความมืดแห่งวิชา และทำให้ประเทศชาติผ่านพ้นภัยอันตรายต่าง ๆ มาได้ ฉะนั้นโคลงของนายถึก อาจารย์โรงเรียนวัดจักรวรรดิราชาวาสที่ว่า

พระโปรกอนุภาทัง	โรงสกุล
พระเควพระกฤษณ	เปี่ยมฟ้า
เนกธนิกรสุรบ	สองโลก สว่างแฮ
ทวยราษฎร์ทั่วหน้า	นอบเกล้าสรรเสริญ

ผู้เขียนจึงมีความเห็นพ้องควยเป็นอย่างยิ่ง.

บรรณานุกรม

ก. หลักฐานชั้นหนึ่ง (Primary Sources)๑. เอกสาร

จดหมายเหตุแพ่งราชกิจ, กอง, เอกสารรัชกาลที่ ๕ แฟ้ม ศ. ๑ เบ็ดเสร็จศึกษาธิการ

๑ - ๔๘ ร.ศ. ๑๐๕ - ๑๑๓ เล่ม ๑.

_____ เอกสารรัชกาลที่ ๕ แฟ้ม ศ. ๑ เบ็ดเสร็จศึกษาธิการ ๔๘ - ๕๕

ร.ร. ๑๑๐ - ๑๑๓ เล่ม ๒.

_____ เอกสารรัชกาลที่ ๕ แฟ้ม ศ. ๑.๑ เบ็ดเสร็จศึกษาธิการ (การเล่าเรียน)

๑ - ๑๒ ร.ร. ๑๑๓ - ๑๒๕.

_____ เอกสารรัชกาลที่ ๕ แฟ้ม ศ. ๑.๒ เบ็ดเสร็จศึกษาธิการ (โรงเรียนเล็ก)

๑ - ๒ ร.ศ. ๑๐๘ - ๑๑๔.

_____ เอกสารรัชกาลที่ ๕ แฟ้ม ศ. ๑.๓ เบ็ดเสร็จศึกษาธิการ (ตำรา-แบบเรียน) ๑

_____ เอกสารรัชกาลที่ ๕ แฟ้ม ศ. ๒ ตรวจและจัดโครงการการศึกษาธิการ ๑ - ๑๒

ร.ร. ๑๑๐ - ๑๒๕.

_____ เอกสารรัชกาลที่ ๕ แฟ้ม ศ. ๕ โรงเรียนต่าง ๆ (มณฑล ก.-อ.)

(จังหวัด ก. - อ.) ๑ - ๑๒ ร.ศ. ๑๒๐ - ๑๒๕.

_____ เอกสารรัชกาลที่ ๕ แฟ้ม ศ. ๕ โรงเรียน (ก.-ข.) ๑ - ๓๓

ร.ร. ๑๑๕ - ๑๒๕.

_____ เอกสารรัชกาลที่ ๕ แฟ้ม ศ. ๕ โรงเรียน (ข.-ค.) ๑ - ๓๓

ร.ร. ๑๑๓ - ๑๒๕.

_____ เอกสารรัชกาลที่ ๕ แฟ้ม ศ. ๕ โรงเรียน (ค.-ด.) ๑ - ๑๒

ร.ร. ๑๑๑ - ๑๒๕.

จดหมายเหตุแห่งราชที่, กอง, เอกสารรัชกาลที่ ๕ แฟ้ม ศ. ๕ โรงเรียน (ศ.อ.)

๑ - ๒๘ ร.ก. ๑๑๔ - ๑๒๕.

----- เอกสารรัชกาลที่ ๕ แฟ้ม ศ. ๕ โรงเรียน ว. ๑ - ๓๕ ร.ก. ๑๑๔ - ๑๒๕ เล่ม ๑.

----- เอกสารรัชกาลที่ ๕ แฟ้ม ศ. ๕ โรงเรียน ว. ๓๖ - ๑๒๑ ร.ก. ๑๑๔ - ๑๒๕ เล่ม ๒.

----- เอกสารรัชกาลที่ ๕ แฟ้ม ก. ๑๒ จัดการศาสนาและการศึกษา ๑ - ๑๑ ร.ก. ๑๑๐ - ๑๑๔ เล่ม ๑.

----- เอกสารรัชกาลที่ ๕ แฟ้ม ศ. ๑๒ จัดการศาสนาและการศึกษา ๑๒ - ๓๕ ร.ก. ๑๑๓ - ๑๒๐ เล่ม ๒.

----- เอกสารรัชกาลที่ ๕ แฟ้ม ศ. ๑๖ พระราชบัญญัติพระสงฆ์ ๑ - ๒ ร.ก. ๑๒๐ - ๑๒๕.

กรรมการ, กระทรวง รายงานกระทรวงกรรมการ ร.ศ. ๑๒๓.

----- รายงานกระทรวงกรรมการ ร.ศ. ๑๒๔.

----- รายงานกระทรวงกรรมการ ร.ศ. ๑๒๕.

แผนการศึกษาสำหรับชาติ National Education แห่งประเทศไทย.

พระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ. ๒๔๖๔ (พร้อมด้วยคำแนะนำและวิธีดำเนินการ)

และกฏแห่งของกระทรวงศึกษาธิการ เรื่องการคุ้มครองการเงินและสมบัติของ โรงเรียนตามมาตรา ๒๖ ก. และมาตรา ๒๕ ข.

Great Britain, Foreign Office., 371/333 General Report on Siam for the year 1906 by Ralph Taget.

๒. เอกสารที่พิมพ์แล้ว

กฎหมายตราสามดวง ๕ เล่ม ในรัชของกรุงสุภา องค์การฯของกรุงสุภา ๒๕๐๕ - ๒๕๐๖.
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ , จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน ภาค ๗
โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร ๒๕๐๗.

_____ จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน ภาค ๒๓ โรงพิมพ์เรียงเรียงจงเจริญ ๒๕๑๐.
ทำเนียบนาบกรัมนตรี, สำนัก (รวบรวม) ไทยสถาปนากษัตริย์เขมร บริษัทชนะการพิมพ์
จำกัด ๒๕๐๕.

ประชุมศิลาจารึกสยาม ภาคที่ ๑ จารึกกรุงสุโขทัย โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร ๒๕๐๗.
พระราชพงศาวดารของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีไปมากับสมเด็จพระมหา-
สมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร ๒๕๑๒.

พระราชพงศาวดารและหนังสือกราบบังคมทูลของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี ๒ เล่ม
องค์การฯของกรุงสุภา ๒๕๐๖.

พระราชพงศาวดารทรงสั่งราชการในรัชกาลที่ ๕ และ ๖ กับเรื่องประกอบ
โรงพิมพ์พระจันทร์ ๒๕๐๘.

ศิลปากร, กรม (รวบรวม) จดหมายเหตุเสด็จประพาสต่างประเทศ ในรัชกาลที่ ๕
เสด็จ เมืองสิงคโปร์และเมือง เบตาเวีย ครั้งแรกและเสด็จประพาสอินเญ
โรงพิมพ์พระจันทร์ ๒๕๐๘.

ศิลปากร, กรม (รวบรวม) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาคำวรางราชานุภาพ
เสด็จทวีปยุโรป พ.ศ. ๒๔๓๔ โรงพิมพ์พระจันทร์ ๒๕๐๐.

_____ พระบรมราชโองการ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทาน
พระเขาสุนัขพระราชมารดาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ว่าด้วยเรื่องทาส และเกษียณอายุกับสำเนากระแสนพระบรมราชโองการ พระราชบัญญัติ
พระราชดำรัส พระราชพงศาวดาร และประกาศการศึกษาในสมัยพระบาทสมเด็จพระ
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย ๒๕๐๘.

ศิลปากร, กรม (รวบรวม) ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ ๒๓๙๔ - ๒๔๑๑ ๒ เล่ม

พิมพ์ถวายในงานพระราชทานเพลิงศพพระมหาโพธิวงศาจารย์ อธิบดีโชตเถระ ๒๔๑๑.

_____ พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๑๓ ถึง พ.ศ. ๒๔๕๓) โรงพิมพ์สถานสงเคราะห์หญิงปากเกร็ด ๒๔๑๐

_____ เจ้านายและข้าราชการกราบบังคมทูลความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงราชการ แผ่นดิน ร.ศ. ๑๐๓ พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแถลงพระบรมราชอาชญาบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน โรงพิมพ์กรมสรรพสามิต ๒๔๑๐.

เอกสาร เรื่องจัดการศึกษาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โรงพิมพ์คุรุสภา ๒๔๑๑.

๓. หนังสือพิมพ์

จดหมายเทศสยามไสมย เล่ม ๒ จ.ศ. ๑๒๔๕ - ๑๒๔๖.

จดหมายเทศสยามไสมย เล่ม ๓ จ.ศ. ๑๒๔๖ - ๑๒๔๗.

จดหมายเทศสยามไสมย เล่ม ๔ จ.ศ. ๑๒๔๗ - ๑๒๔๘.

หนังสือจดหมายเทศรายวัน หรือ The Bangkok Recorder เล่ม ๑ ๑ มิถุนายน ๑๒๖๕, จ.ศ. ๑๒๖๗.

๗. หลักฐานชั้นสอง (Secondary Sources)

๑. หนังสือ

การปรับตัวเข้าสู่ยุคใหม่ของสยามและพม่า หนังสือทางพระราชไมตรี ทางทูตสวนจำกัก คิวพรพิมพ์ ๒๕๑๒.

กวีจรรยวิโรจน์, ทวาง, เปื้อง ณ นคร และคนอื่น ๆ ประวัติการศึกษา กับประวัติศาสตร์ การศึกษาและการศึกษาแห่งประเทศไทย ไทยวัฒนาพานิช ๒๕๐๐

ขจร สุพานิช ฐานันดรไพร่ พิมพ์ครั้งที่ ๔ โรงพิมพ์การรถไฟ ๒๕๑๐

_____ ก้าวแรกของหนังสือพิมพ์ในประเทศไทย โรงพิมพ์ไทยพาณิชย์การ ๒๕๐๘

_____ "วิชาประวัติศาสตร์และประวัติศาสตร์ไทย" สังคมศาสตร์-ปริทัศน์ ฉบับพิเศษ ๑

๒๕๐๓

จักรกฤษณ์ นรนิติผดุงการ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาคำรงราชานุภาพกับกระทรวง-

มหาดไทย วิทยานิพนธ์รัฐประศาสนศาสตร์มหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ๒๕๐๖

เชลล์, บอช ตำนานอักษรไทย แผนกการพิมพ์ทางหุ่นส่วนจำกัดเกษมสุวรรณ ๒๕๐๓

ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์มหาบุรุษ ๒ เล่ม โรงเรือน

เทพไพศาลการพิมพ์ ๒๕๐๔ - ๒๕๐๕

_____ พระนางเรือล่ม โรงพิมพ์เทพไพศาลการพิมพ์ ๒๕๐๓

คำทรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา กวางมัทราส โรงพิมพ์สมาคมนักสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย

๒๕๐๕

_____ นิทานโบราณคดี กลังวิทยา ๒๕๐๐

_____ ชุมนุมพระนิพนธ์ (บางเรื่อง) โรงพิมพ์กฤษฎา ๒๕๐๓

_____ ชุมนุมพระนิพนธ์ (บางเรื่อง) โรงพิมพ์วรรณพิมพ์ ๒๕๐๓

_____ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา ทางหุ่นส่วนจำกัดคิวพรพิมพ์ ๒๕๑๑

_____ พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๒ ๒ เล่ม องค์การการช่างกฤษฎา ๒๕๐๓

_____ พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๕ องค์การการช่างกฤษฎา ๒๕๐๔

_____ และคำลัญ.บี. ขอนส้น ประวัติสังเขปแห่งการศึกษา ประเทศสยาม ๒๕๖๓

_____ และพระยาราชเสนา (กิริ เทพหัสดิน ณ. อยุธยา) เทศาภิบาล

โรงพิมพ์สวนทองถิ่น ๒๕๐๔

พิพากษาร่าง, เจ้าพระยา พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ องค์การการช่าง

กฤษฎา ๒๕๐๓

ตีพากราง, เจ้าพระยา พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ องค์การคำของ
 กุรุสภา ๒๕๐๔

————— พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ ๒ เล่ม องค์การคำของ
 กุรุสภา ๒๕๐๔

————— พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔ ๒ เล่ม องค์การคำของ
 กุรุสภา ๒๕๐๔

ธานินทร์ กรัยวิเชียร การปฏิรูประบบกฎหมายและการศาลในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ-
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระปิยะมหาราช โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี ๒๕๑๑
 หนังสือที่ระลึกถึงรอบ ๑๐๐ ปี แห่งวันสวรรคตพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และวัน

เสวยราชย์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โรงพิมพ์พระจันทร์ ๒๕๑๑

บำรุง กลักเจริญ ประวัติการฝึกหัดครูของประเทศไทย บริษัทวิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต
 ๒๕๐๖

ปาลเลกัณ, สังฆราช เล่าเรื่องกรุงสยาม สันต ท. โกมลบุตร แปล สำนักพิมพ์ก้าวหน้า
 ๒๕๐๖

ปิ่น มาลากุล, ม.ล., การศึกษาสมัยมหาอำมาตย์เอกพระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าธานีนิวัติ
ทรงเป็นเสนาบดีกระทรวงธรรมการ พิมพ์ในวาระกรมเจ้ากรมอายุของ
 กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร ๒๕๐๖

ประชุมพงศาวดาร ภาค ๖ เล่ม ๗ ในชุดของกุรุสภา องค์การคำของกุรุสภา ๒๕๐๓

ประชุมพงศาวดาร ภาค ๒๓ เล่ม ๑๖ ในชุดของกุรุสภา องค์การคำของกุรุสภา ๒๕๐๔

ประชุมพงศาวดาร ภาค ๓๒ เล่ม ๑๘ ในชุดของกุรุสภา องค์การคำของกุรุสภา ๒๕๐๕

ประชุมพงศาวดาร ภาค ๓๔ เล่ม ๒๐ ในชุดของกุรุสภา องค์การคำของกุรุสภา ๒๕๑๐

ประชุมพงศาวดาร ภาค ๓๕ โรงพิมพ์แห่งการศึกษามหาบัณฑิต ๒๕๐๖

ประพัฒน์ กรังธรงค์ ชีวิตและงานเจ้าพระยาพระเสด็จ ๕ สำนักพิมพ์ภูมิศึกษา ๒๕๐๔

ประยูทธ สิทธิพันธ์ แผนกคัมภีร์พระพุทธรูปเจ้านครหลวง สำนักพิมพ์ธรรมเสวี ๒๕๐๑

ประวัติเจ้าพระยามหาเสนา (บุณนาถ) ประวัติเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี)

ประวัติเจ้าพระยาอมรรต (ปั้น สุกุม) องค์การกาของกุสุสภา ๒๕๐๔

ประวัติโรงเรียนราชวิทยาลัย พิมพ์ที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพของเสวกเอก ม.ร.ว.

บรรณาสักดิ์ กฤดากร ๒๕๐๔

ปรีดิธรรมธาดา, พระยา และพระยาตรีสุนทรโวหาร โบราณคดีและวิธีสอนหนังสือไทย

โรงเรียนการช่างวุฒินิเทศนา (แผนกการพิมพ์) ๒๕๐๒

พงศ์อินทร์ ศุขขจร "ประวัติการศึกษาไทย" วิชากรกฎตอน ๔ วิชาชุดกลุ่มมัธยม ของคุรุสภา

องค์การกาของคุรุสภา ๒๕๑๑

พระราชประวัติรัชกาลที่ ๕ ก่อนเสวยราชย์ พระบรมราชประวัติ พระประวัติกรมพระยา-

เทเวศวงศ์โรปการ พระประวัติศรีเสลา องค์การกาของคุรุสภา ๒๕๐๔

พิทยลาภพฤฒิยากร, กรมหมื่น เจ้ากรมอาญา โรงพิมพ์พระจันทร์ ๒๕๑๒

มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ สงครามสืบราชสมบัติไปลันด์ และประมวล

พระราชนิพนธ์ภาคปิตุเก โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย ๒๕๐๔

มานิจ รุณสาบ, ม.ล., ประวัติการศึกษาบังคับในประเทศไทย องค์การการศึกษาวิทยาศาสตร์

และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติพิมพ์ ๒๔๔๔

เรียงความขอพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวฉบับได้รับรางวัลที่ ๑

พ.ศ. ๒๔๖๓ - ๒๔๘๔ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ๒๕๑๐

ลาอุแบร์, เกอ จดหมายเหตูลาอุแบร์ฉบับสมบูรณ์ สันต ท. โกมลบุตร แปล สำนักพิมพ์ก้าวหน้า

๒๕๑๐

เล็ก สมัยการ ปฏิทิน ๑๒๕ ปี ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๐๐ ถึง ๒๕๒๕ ทรงพิมพ์วันนาพานิช ๒๕๐๐

วิรัช เสวะมาคย์ การเลิกทาสในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

วิทยานิพนธ์รัฐประศาสนศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ๒๕๐๔

วิจิตร มาตรา, ชุน สัมพันธ์ภาพระหว่างไทย – อเมริกัน โรงพิมพ์สวนทองถิ่น ๒๕๐๖

ศิลปากร, กรม (รวบรวม) ราชสกุลวงศ์ โรงพิมพ์พระจันทร์ ๒๕๑๒

————— ปฏิทินรัชกาลที่ ๕ ๒ เล่ม ๒๔๖๓

————— ประถม ก.กา ประถม ก.กา หัดอ่าน ปฐมมาลา อักษรนิพนธ์มหิตลุมคแหงชาติ
ศิลปาบรรณการพิมพ์ ๒๕๐๖

————— จินตภาพ เล่ม ๑ – ๒ กับบันทึกเรื่องจินตภาพและจินตภาพนิพนธ์เจ้าบรมโกศ
ศิลปาบรรณการพิมพ์ ๒๕๐๔

กรีสุนทรโวหาร, พระยา (น้อย อาจารย์ยางกูร) มูลบทบรรพกิจ วาหนิตินิกร อักษรประโยค
สังโยคพิธาน ไวยากรณ์พิธาน พิศาลการันต์ ศิลปาบรรณการพิมพ์ ๒๕๐๖

ศึกษาธิการ, กระทรวง ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ โรงพิมพ์คุรุสภา ๒๔๙๕

————— ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ ๒๔๗๕ – ๒๕๐๓ โรงพิมพ์คุรุสภา ๒๕๐๓

—————, กรมวิชาการ ความเป็นมาของแผนการศึกษาชาติ โครงการพัฒนาการศึกษา
๒๕๐๔

—————, กรมวิชาการ ความเป็นมาของหลักสูตรสามัญศึกษา โครงการพัฒนาการศึกษา
๒๕๐๔

สงวน เล็กสกุล งานปฏิรูปในรัชกาลที่ ๔ วิทยานิพนธ์รัฐศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
๒๔๙๔ แสงทองการพิมพ์ ๒๕๐๖

สมชัย อนุมานราชชน การทูตของไทยสมัยอยุธยา พิมพ์ครั้งที่ ๒ โรงพิมพ์พระจันทร์ ๒๕๐๙

สาโรช บัวศรี พุทธศาสนากับการศึกษาแผนใหม่ องค์การกาของคุรุสภา ๒๕๑๑

สุทัศน์ ลิวิสว พระราชกรณียกิจของพยุชนรามคำแหงในการตั้งสถาบันการปกครองของชาติไทย
วิทยานิพนธ์รัฐประศาสนศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ๒๕๐๙

เสถียร ศุกะโสภณ ประวัติการโรงเรียนราษฎร์ และทำเนียบโรงเรียนราษฎร์ สมาคมครู
โรงเรียนราษฎร์ ๒๕๐๔

อนุমানราชชน, พระยา ชีวิตชาวไทสมัยก่อน เสฐียรโกเศศ นามแฝง ราชบัณฑิตสถานพิมพ์
๒๕๑๐

_____ ฟื้นความหลัง ๒ เล่ม สำนักพิมพ์ศิลปศึกษา ๒๕๑๐ - ๒๕๑๑

เกกวิทย์ ฌ. ถलग "ทัศนะบางประการเกี่ยวกับกฎนโยบายการศึกษา" รายงานประชุม
ทางวิชาการ ๒๕๑๐ กรมสามัญศึกษา ๒๕๑๐

Coedes, G., The Indianized States of Southeast Asia, Translated by
Susan B. Cowing, University of Malaya Press, Kuala Lumpur 1968

Fairbank, John K., Reischauer, E.O., and Craig, A.M., East Asia The
Modern Transformation, Charles E. Tuttle Co., Tokyo, 1965.

Hall, D.G.E., A History of South East Asia, Third Edition, Macmillan,
London, 1968.

Hutchinson, E.W., 1688 Revolution in Siam, Hongkong University Press,
Hongkong, 1968.

Ingram, James C., Economic Change in Thailand since 1850, Stanford
University Press, California, 1955.

Japan, Ministry of Education, Japan's Growth and Education, Tokyo,
1963.

Launay, Adrien, Histoire de la Mission de Siam 1662 - 1811, Paris,
1920.

Leonowens, Anna H., The English Governors at the Siamese Court, Arthur
Barker Ltd., London, 1954.

Li Chien-nung., The Political History of China 1840 - 1928, East West
Press Private Ltd., New Delhi, 1963.

Thompson, Virginia., Thailand: The New Siam, Second Edition. Paragon
Book Reprint Corporation, New York, 1958.

Vella, W.F., The Impact of the West on Government in Thailand,

University of California Press, Berkeley, 1955.

Wyatt, David K., "Samuel McFarland and Early Education Modernization

in Thailand 1877 - 1845" Felicitatation Volumes of Southeast

Asia Studies, Vol. I Siam Society, Bangkok, 1965.

_____, The Beginnings of Modern Education in Thailand 1863 - 1910,

Doctorial Dissertation, Cernell University, Microfilm, 1966.

๒. วารสาร

เกษม กิริสัมพันธ์ และนิออน สนิทวงศ์ "แนวพระราชดำริทางการเมืองในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว"

สังคมการศตวรรษที่ ๕ (๓) : ๒๕ - ๔๖ ธันวาคม

๒๕๑๑ - กุมภาพันธ์ ๒๕๑๑

บวร สุขธานี "ที่ปรึกษาแผ่นดินของ ร.๕" ชุมนุมจุฬา, ๒๑(๒) : ๑ - ๘ ๒๓ ตุลาคม

๑

๒๕๑๒

จรัส กัมลาภี (รวบรวม) "พระบรมราชธิบาย ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เรื่องเหตุขัดข้อง ๔ ประการซึ่งทำให้การตั้งปวงไม่สำเร็จไปโดยเร็ว" ศิลปากร,

๑๖(๒) : ๒๔ - ๓๔ กรกฎาคม ๒๕๐๘

จันทร์ชัย กระแสสินธุ์ "บันทึกการประชุมครั้งที่ ๔/๒๕๐๘" แถลงงานประวัติศาสตร์ เอกสาร

โบราณคดี, ๑(๑) : ๓๕ - ๓๘ มกราคม ๒๕๑๐

เคศ มุขนาก "ขบถเงี้ยวเมืองแพร่ ร.ศ.๑๒๑" สังคมการศตวรรษที่ ๖ (๒) : ๖๗ - ๘๐

กันยายน - พฤศจิกายน ๒๕๑๐

_____, "ขบถผู้มีบุญภาคอีสาน" สังคมการศตวรรษที่ ๕ (๑) : ๗๕ - ๘๖ มิถุนายน -

สิงหาคม ๒๕๑๐

พัฒนศักดิ์ (นามแฝง) "พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ พระบิดาแห่ง
กฎหมายไทย" บทบัญญัติ, ๕(๓) : ๔๗๗ - ๕๑๓ สิงหาคม ๒๕๑๑

พูนพิทักษ์ กิติกุล, ม.จ.หญิง "สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ"
จิตรกรรม, ๔๖ : ๖ - ๓๓ พฤษภาคม - มิถุนายน ๒๕๐๘

ราชวรินทร์ (นามแฝง) "ไถ่เรียนไทยในต่างประเทศคนแรก" ชาวกรุง ๑๒(๔) : ๓๕ - ๓๘
มกราคม ๒๕๐๖

วิทยา วิหุร "มุมการกีฬา" วิทยาสาร ๒๐(๑๙) : ๑๐ - ๑๑ ๑๔ พฤษภาคม ๒๕๑๒
วิจัย, เกร็ด เ., "พระสงฆ์เป็นเครื่องมาตรฐานในสังคมไทยโบราณ"

ศิลปากร ๑๐(๑) : ๔๑ - ๔๘ พฤษภาคม ๒๕๐๘

แสง จันทร์งาม "พุทธศาสนากับสังคมไทยปัจจุบัน" สังคมศาสตร์ปริทัศน์ ๖(๓) : ๖ - ๑๖
ธันวาคม ๒๕๑๑ - กุมภาพันธ์ ๒๕๑๒

เอกวิทย์ ณ. ถลาง "เมื่อการศึกษาจัดการศึกษาแบบตะวันตกเข้ามาสู่สยาม" สังคมศาสตร์ปริทัศน์,
๖(๒) : ๘๓ - ๘๓ กันยายน - พฤศจิกายน ๒๕๑๑

, "อันอาจนำไปสู่ปรัชญาการศึกษาของเราเอง" สังคมศาสตร์ปริทัศน์, ๖(๑) :

๑๐ - ๒๐ กันยายน - พฤศจิกายน ๒๕๑๒

Hutchinson, E.W., "The French Foreign Mission in Siam During The
XVII th Century" Journal of Siam Society, Vol. VII, Bangkok,
1959.

Wyatt, David K., "Interpreting The History of the Fifth Reign"

สังคมศาสตร์ปริทัศน์, ๖(๒) : ๒๐ - ๒๓ กันยายน - พฤศจิกายน ๒๕๑๑.

ภาคผนวก ก.

ประกาศเรื่องโรงเรียน^๑

มีพระบรมราชโองการมาพระบัณฑูรสุรสิงหนาท ให้ประกาศแก่ หม่อมเจ้า หม่อมราชวงศ์ และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย ซึ่งให้นำบุตรหลานเกล้าฯ ถวายให้ทำราชการฉลองพระเดชพระคุณใน กรมมหาดเลขาฯ ในกรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ฯ มีเป็นอันมาก จึงทรงพระราชดำริห์ ว่า บุตรหลานของท่านทั้งปวง บันดาลที่เขามารับราชการฉลองพระเดชพระคุณนั้น แลล้วนเป็นผู้ มีชาติตระกูล ควรจะรับราชการต่อไปในเบื้องหน้า แต่ที่ยังไม่รู้หนังสือไทย แลชนบทธรรมเนียม ราชการโดยมาก ที่รู้บางอย่างแต่ยังไม่ช่ำชอง เอกโทแลตัวสกนิต ฯลฯ ไม่ถูกต้องตามแบบอย่างกับ อยู่มา แลการรู้หนังสือนี้ก็เป็นคุณสำคัญยิ่งใหญ เป็นเหตุจะให้ใครวิชาแลชนบทธรรมเนียมต่าง ๆ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดโรงเรียนขึ้นไว้ที่ในพระบรมมหาราชวัง แลจัดกันในกรม ดาลักขาฯ ตั้งให้เป็นขนานางพนักงานสำหรับเป็นครูสอนหนังสือไทย แลเกิดเลขชนบทธรรมเนียมราชการ พระราชทานเสื้อฉานู่งหมกับเบี้ยเลี้ยงกลางวันเวลาหนึ่งทุกวัน ครูสอนนั้นจะให้สอนโดยอาการ เรียบร้อย ไม่ให้คำติหาบคาย

อนึ่งถึงบุตรหลานของข้าราชการ ซึ่งยังไม่ให้นำเข้ามาพลเกล้าฯ ถวายนั้นก็ดี ถ้าสมัก จะเขามาฝึกหัดเล่าเรียนหนังสือไทย ก็จะต้องพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้รับไว้ฝึกหัดเล่าเรียน เพื่อจะให้รู้หนังสือแลเกิดเลขชนบทธรรมเนียมราชการให้ชัดเจน จะได้รับราชการฉลองพระเดช- พระคุณต่อไป ถ้าท่านทั้งปวงได้ทราบหมายประกาศนี้แล้ว จงมีใจยินดีหมั่นตั้งเตือนบุตรหลานของท่าน ทั้งปวงให้เขามาฝึกหัดหนังสือไทย ถ้าเล่าเรียนไ้ชำนาญในการหนังสือแล้ว ความถึงามความเจริญ ก็จะมีแก่บุตรหลานของท่านทั้งปวงไปสืบกาลนาน ประกาศมา ณ วันพฤหัสบดี เดือนอ้าย แรมสามค่ำ ปีมะแม ตรีศกศักราช ๑๒๓๓ *

^๑ เอกสารเรื่อง จัดการศึกษาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
หน้า ๒ กัศการกิจจานุเบกษา เล่ม ๑ จ.ก. ๑๒๓๒ (พ.ก. ๒๔๑๗) หน้า ๒๕๗.

* ตรงกับวันที่ ๓๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๑๔.

ภาคผนวก ข.

พระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ที่โรงเรียนพระตำหนักเกษมสวนกุหลาบ

วันที่ ๒๓ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๒๓ (ค.ศ. ๑๘๘๐)^๑

ท่านทั้งปวงซึ่งเป็นผู้ใดหนังสือ พระบรมวงศานุวงศ์ หม่อมเจ้า หม่อมราชวงศ์ ซึ่งเป็นผู้ใดของนักเรียน และข้าราชการที่ได้มาประชุมกันทั้งตัวนักเรียนด้วย ฉันมีความยินดีมาก ที่ได้มาเป็นผู้ให้รางวัลแก่เด็กนักเรียนซึ่งได้หนังสือมา แต่ก่อนนั้น ก็ได้แต่พระสงฆ์ ถึงว่าการที่ได้หนังสือครั้งนั้นเป็นแต่เบื่องานแต่เพียงในการเรียนชั้นต่ำก็ดี จะเป็นแบบเป็นรากเงาที่จะได้หนังสือแลวิชาชั้นสูง ๆ เป็นลำดับขึ้นไปในภายหน้า

วิชาหนังสือเป็นวิชาที่นับถือ แลเป็นที่สรรเสริญมาแต่โบราณว่าเป็นวิชาอย่างประเสริฐ ซึ่งผู้ที่เป็นผู้ใหญ่ยัง นับแต่พระมหากษัตริย์เป็นต้นจนตลอดราชตระกูล เมืองสมควรแลเจ้าเป็นจะต้องรู้ เพราะเป็นวิชาที่อาจทำให้การทั้งปวงสำเร็จไปได้ทุกสิ่งทุกอย่าง โดยการทรงจำว่าเรียนแลเป็นวิชาที่ทำให้ผู้ใดมีความฉลาดได้เร็วไถ่กายขึ้น ถึงว่าผู้ใดจะเป็นผู้มีปัญญาไม่รู้อะไรหนังสือ แต่ผู้หนึ่งไม่มีปัญญาหนังสือ ผู้ที่ไม่มีปัญญานั้น มักจะคิดหาเทียมเท่ากับผู้ที่ไม่มีปัญญา ฤๅดีขึ้นไปกว่าก็มีโดยมาก ถึงว่าความนับถือวิชาหนังสือนี้ จะเสื่อมทรมานไปบ้างเล็กน้อยเป็นครั้งเป็นคราว ก็จะกลับเป็นที่นับถือยิ่งใหญ่อีกในเวลาอันน้อย เพราะเป็นวิชาอันประเสริฐ เมื่อจะเทียบกับการแตกอกกับเดี๋ยวนี้แล้ว พระเจ้าแผ่นดินเคยทรงรับแต่ผู้ใดกับราษฎรเล็กน้อย ครั้นมาในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็เกิดหนังสือมากขึ้น แต่ยังไม่ถึงทุกวันนี้ หนังสือที่ฉันได้รับอยู่เดี๋ยวนี้ นับด้วยพันเป็นอันมาก วิชาหนังสือในเวลาอันเป็นเวลากว่าดังต้องการ จะพรรณาคณะหนังสือให้ทั่วถึงไปก็จะเป็นการยาวเวลา จึงขอตัดความลงว่า ในเวลาอันนี้ซึ่งจะเป็นการราชการไม่รู้อะไรหนังสือแล้ว

^๑ เอกสาร เรื่องจัดการศึกษาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

หน้า ๑๓ - ๒๑ คัดจาก ราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๑ จ.ศ. ๑๒๘๖ หน้า ๑๒๘.

เกือบจะแน่นอนใช้ไม่ได้ทีเดียว ไคคิดทั้งใจอยู่ว่า การต่อไปภายหน้าจะต้องเลือกกว่าผู้ใดไม่รู้หนังสือไล่ไปตามควรแก่ที่จะกำหนด แต่นั่นจะเป็นขุนนางไม่ได้เลย แต่ในเวลาข้าราชการเก่าที่ไม่รู้หนังสือก็มีอยู่บ้าง ผู้ซึ่งจะเลือกได้ยังมีน้อยจึงตั้งกำหนดอย่างนั้นยังไม่ได้ จึงต้องคอยพวกที่เรียนใหม่ ๆ นี่ จะเป็นผู้ตั้งแบบแผนต่อไปภายหน้า เพราะฉะนั้นจึงได้มีความมุ่งหมายตั้งใจที่จะจัดการเล่าเรียนทั่วไป ทั้งบ้านทั้ง เมือง ให้เป็นการเร่งเรื่องเจริญขึ้นโดยเร็ว

บัดนี้จะว่าถึงโรงเรียนสวนกุหลาบนี้เอง ความปรารถนาที่ฉันได้จัดโรงเรียนสวนกุหลาบนี้ขึ้น เพราะมีความสังเวชควย เชื้อวงศ์แห่งราชตระกูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทุก ๆ พระองค์ก็ล้วนแต่มีพระราชโอรสมาก ๆ พระราชโอรสก็มีหม่อมเจ้าอีกกองคละมาก ๆ หม่อมเจ้าก็ยังมีหม่อมราชวงศ์ต่อไปอีกเป็นอันมาก แต่เป็นการรัชของลำบากแก่หม่อมเจ้าหม่อมราชวงศ์อยู่มากควย ไม่มีทางที่จะเข้ารับราชการได้ ใ้หาว่าหม่อมเจ้าหม่อมราชวงศ์นั้น จะใช้ไม่ได้เลยสักคนหนึ่ง เมื่อไรหม่อมเจ้าหม่อมราชวงศ์ที่เป็นคนดี ๆ ก็มีมาก แต่ไม่มีช่องที่จะได้ฝึกหัดทดลองในหน้าที่ว่า เพราะเป็นเจ้าเสียไม่ได้เป็นขุนนาง จึงคิดหาโอกาสที่จะให้เรียนหนังสือได้ไว้หาเหมือนหนึ่งได้ถวายตัวเช่นข้าราชการ แต่ดีกว่าคือไม่รูปเทียบ เพราะว่าเมื่อถวายตัวก็ได้เห็นทดลองจนถึงความรู้และสติปัญญา ฉันต้องยอมรับว่า การที่คิดนี้เป็นเพื่อประโยชน์ของตัวเองควย เพราะเหตุว่าลูกฉันก็มีมาก แล้วก็ต้องมีหลานเหลนเป็นหม่อมเจ้าหม่อมราชวงศ์ต่อ ๆ ลงไปเหมือนกับท่านแตกอนเหมือนกัน ใ้หาว่าจะเป็นพระองค์เจ้าไปได้หมดเมื่อไร ฉันก็มันหมายใจว่าโรงเรียนที่สร้างขึ้นนี้จะเป็เครื่องประคองไม่ให้ลูกหลานเหลนฉันเข้าเป็นไปเหมือนอย่างแตกอน เพราะฉันได้ตั้งใจไว้ว่าทั้งแต่ลูกฉันลงไปจะต้องเข้าในโรงเรียนนี้ ฝึกหัดวิชาเหมือนกับลูกหลานเวลานายทั้งปวงทุกคน แต่ถึงฉันรับว่าเป็นการเห็นแก่ประโยชน์ตัวฉัน ก็ต้องขอเถียงว่าไม่ได้เป็นแต่ประโยชน์ตัวคนเดียว เป็นประโยชน์ทั่วไปแก่พระบรมวงษานุวงศ์เสมอกัน เพราะฉะนั้นฉันต้องทูลขอแก่พระบรมวงษานุวงศ์ทั้งปวงให้ทรงความเห็นเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับฉัน ส่งหม่อมเจ้าหม่อมราชวงศ์ซึ่งมีอายุสมควรจะเรียนมาเรียนในโรงเรียนนี้ หัดเรียน เพื่อจะได้เป็นคุณแก่ตัวเด็กผู้ที่ส่งมาเรียนนั้น ต่อไปภายหน้า และเป็นการยกการประคองพระเกียรติของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในพระบรมราชวงศ์ แลทั้งเกียรติยศของท่านผู้เป็นปู่แลบิดาควย แต่โรงเรียนนี้ชื่อไม่เพราะอยู่เหนือหนึ่ง ที่ขึ้นชื่อว่า เป็นโรงเรียนทหาร จะทำให้เป็นที่เข้าใจกันไปว่า ผู้ที่มาเรียนหนังสือนี้จะต้องเป็นทหารไปนานๆตลอดชีวิต เพราะ

ความกลัวข้อทหารไม่ทราบว่กลัวนักเพราะเหตุไฉน จะทำให้เป็นที่หวาดหวั่นเสียในชั้นนี้ จึงขอแจ้งให้ทราบว่า การทหารนั้นเป็นการสำคัญที่จะป้องกันรักษามันเมือง ถ้าไม่มีทหารให้แข็งแรงก็จะรักษามันเมืองยาก จึงเป็นการจำเป็นที่จะต้องจัดการทหารให้แข็งแรงขึ้น แต่มีใช้จะต้องการทหาร เคียงนี้ต้องการคนที่ใช้ราชการได้จริงนั้นเป็นการรอน อยากที่จะได้โดยเร็วมาก เพราะฉนั้นไม่ควรจะวิตกเลยที่จะต้องเป็นทหารตลอดไป เมื่อผู้ใดมีปัญญา มีความรู้สมควรจะรับราชการในตำแหน่งหนึ่งตำแหน่งใด ก็คงจะได้รับการตามคุณวิชาของผู้นั้น ถ้าจะไม่รับทำราชการ จะทำกรอื่น ๆ ก็ได้ เว้นแต่จะต้องมีกำหนดตามสมควรเท่านั้น ความมุ่งหมายแลเริ่มคิดจัดโรงเรียนนี้ ประสงค์จะก่อกุลเกราะตระกูลนั้นและเป็นที่ตั้ง

เมื่อใดกล่าวถึงโรงเรียนนี้ ว่าจะเป็นการสงเคราะห์ตระกูลเจ้านายดังนี้ ชาวจะล้มตระกูลราชการและราษฎรเสียเมื่อไร โรงเรียนที่มีอยู่แล้วก็จะตั้งขึ้นต่อไปภายหน้าโดยมากได้จัดการโดยสุภาพเต็มกำลังที่จะให้เป็นการเรียบร้อยพร้อมเพรียงเหมือนอย่างโรงเรียนนี้แลคิดจะให้แพร่หลายกว้างขวางเป็นที่คนเรียนได้มากขึ้นกว่าแต่ก่อน ทั้งจะให้โรงเรียนวิชาอย่างสูงขึ้นไปอีก ซึ่งได้กำลังคิดจัดอยู่บัดนี้ เจ้านายราชตระกูลตั้งแต่ลูกฉันเป็นต้นลงไปตลอดจนถึงราษฎรที่ต่ำสุด จะให้มีโอกาสเล่าเรียนได้เสมอกัน ไม่ว่าเจาว่าขุนนางว่าไพร่ เพราะฉนั้นจึงขอบอกได้ว่า การเล่าเรียนในบ้านเมืองเรานั้นจะเป็นข้อสำคัญหนึ่ง ซึ่งฉันจะอุทิศให้เจริญขึ้นจงได้..."

ภาคผนวก ค.

พระบรมราชโองการ เรื่อง ตั้งโรงเรียนในกรุงและหัวเมือง^๑
 [สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท ทรงร่าง และนำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายเมื่อวันที่ ๘
 กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๐๘ (พ.ศ. ๒๔๓๓, ค.ศ. ๑๘๙๑)]

พระบรมราชโองการ เรื่อง ตั้งโรงเรียนในกรุงและหัวเมือง

วันที่

เดือน

รัตนโกสินทรศก

แจ้งความมายัง

ทราบ

ด้วยมีพระบรมราชโองการดำรัสเหนือเกล้าฯ สั่งว่า การฝึกสอนวิชาความรู้ต่าง ๆ
 คือวิชาหนังสือเป็นต้น เป็นการสำคัญซึ่งจะให้เกิดประโยชน์แก่ราชการบ้านเมืองแลเป็นคุณแก่
 อาณาประชาราษฎร์ทั่วไป จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งกรมศึกษาธิการขึ้น เป็นพนักงาน
 สำหรับรับกระแสพระราชดำริห์ จัดทำนุบำรุงการฝึกสอนวิชาแก่กุลบุตรทั่วทั้งพระราชอาณาจักร
 ได้จัดการเจริญเรียบร้อยขึ้นสมพระราชประสงค์มาโดยลำดับ จนบัดนี้มีโรงเรียนใหญ่ } ตั้งฝึกสอน
 วิชาอยู่ในจังหวัดกรุงเทพฯ ก็หลายตำบล ได้ตั้งโรงเรียนขึ้นตามหัวเมืองก็หลายหัวเมืองแล้ว
 การตั้งโรงเรียนฝึกสอนแก่กุลบุตรนี้ ทรงพระราชดำริห์เห็นว่า ควรจะจัดให้แพร่หลายออกไปตาม
 หัวเมืองปักษ์ใต้ฝ่ายเหนือจนใต้ ให้โรงเรียนตั้งขึ้นอย่างต่ำเพียงเมืองละ ๑ แห่ง ทุกหัวเมือง ให้
 อาณาประชาราษฎร์ได้รับประโยชน์ในการเล่าเรียนทั่วถึงกันทั้งพระราชอาณาจักรสมพระราชประสงค์
 ซึ่งจะทรงทำนุบำรุงบ้านเมือง แลให้ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินมีความเจริญขึ้นตามสมควร

ก็แต่การตั้งโรงเรียนฝึกสอนวิชาซึ่งจะให้เรียบร้อย แลเป็นประโยชน์ได้โดยอย่างคั้น
 ย่อมต้องอาศัยระเบียบแบบแผนที่ได้ทดลองจัดได้เรียบร้อยแล้วเป็นหลัก จัดอนุโลมให้คงตามแบบแผนนั้น

^๑ ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ ๕ แฟ้ม ศ. ๑ เบ็ดเสร็จศึกษาธิการ ๑ - ๘

การนี้จะสำเร็จแลเจริญได้ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานกระแสพระราชดำริห์ ให้เจ้าพนักงานกรมศึกษาธิการ เรียบเรียงแปลคำชี้แจงแก่ผู้ว่าราชการ แลกรมการหัวเมือง ใหญ่ }
 ให้ทราบทั่วกัน ถ้าเจ้าเมืองกรมการ เมืองใดเห็นสมควรจะตั้งโรงเรียนขึ้นในเมืองนั้นให้สำเร็จ }
 ได้ทั้งพระราชประสงค์ ก็ให้แจ้งความแลประกาศหรือต่อเจ้าพนักงานกรมศึกษาธิการ ถ้าเป็นการ }
 สมควรแล้วก็โปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งโรงเรียน ขึ้นในเมืองนั้น ๆ ตามแบบแผนซึ่งจะได้อ้าง }
 ต่อไปนี้

(๑) ตามประเพณีที่สืบมาแต่โบราณตลอดจนบัดนี้ ย่อมถือกันว่า พระภิกษุสงฆ์ตามพระ-
 อารามต่าง ๆ ทรงคุณวิชาความรู้ ควรที่จะสั่งสอนวิชาแก่บุตรหลานชาวบ้านตั้งแต่อายุควรจะ
 เล่าเรียนต่อไปจนโต จึงเป็นธรรมเนียมที่ผู้ใดบุตรหลานเป็นชาย อายุควรจะเล่าเรียนวิชา
 ได้แล้ว ก็พาไปฝากเป็นศิษย์อยู่ในสำนักพระภิกษุซึ่งเป็นที่นับถือ พระภิกษุท่านก็ฝึกสอนวิชาให้
 ตามสมควรที่ท่านจะสอนได้ ประเพณีมีอยู่เช่นนั้นแล้วทั่วทุกหัว เมือง ก็เหมือนการฝึกสอนวิชา
 ความรู้เป็นพื้นอยู่บ้างแล้ว แต่ยังหาเป็นระเบียบเรียบร้อยถูกต้องตามสมควรไม่ การโรงเรียน
 ที่จะจัดตั้งขึ้นตามหัว เมืองในคราวนี้ จะสอนควยแบบหลวงซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้
 เรียบเรียงขึ้นไว้เป็นแบบแผนการสอนวิชาในเมืองนั้น ให้พระภิกษุซึ่งสอนศิษย์อยู่ตามวัด แล
 อาจารย์ภคฤหัสถ์ซึ่งสั่งสอนศิษย์อยู่ตามบ้านในแขวงเมืองนั้น ให้ดูเป็นแบบฉบับไปสอนตามตำรา
 หลวงทั่วกัน

เพราะฉะนั้น โรงเรียนหลวงซึ่งจะตั้งขึ้นตามหัว เมืองทั้งวั้น กวจะตั้งขึ้นริมจวนผู้ว่า-
 ราชการ เมือง หรือถ้าเมืองใดไม่มีที่ทางที่ริมจวนผู้ว่าราชการ เมือง สมควรจะเป็นโรงเรียนได้
 จะต้องตั้งอาไถรยทั้งในบริเวณวัด ก็กวจะเลือกตั้งที่วัดซึ่งอยู่ใกล้จวนผู้ว่าราชการ เมือง หรือ
 วัดใหญ่ซึ่งอยู่ในบริเวณที่ประชุมชน

(๒) อาจารย์ซึ่งจะสอนวิชาในโรงเรียนนี้ จะได้รับเงินเดือน ๆ ละ ๑๕ บาทเป็นอย่าง-
 ต่ำ ๒๐ บาทเป็นอย่างสูง ให้ผู้ว่าราชการ เมือง เลือกหากรมการหรือบุตรหลานญาติพี่น้อง หรือ
 ราษฎรคนใดก็ตาม ที่เป็นผู้นับถือแล้ววิชาสมควรจะเป็นครูได้ ส่งมาให้เจ้าพนักงานกรมศึกษา-
 ธิการสอบวิชาดู ถ้าเห็นสมควรก็จะไต่ถามไปให้ตั้งเป็นอาจารย์ ถ้าเมืองใดผู้ว่าราชการ เมือง
 จะหาผู้เป็นอาจารย์ในเมืองนั้นไม่ได้ จะขอให้เจ้าพนักงานกรมศึกษาธิการจัดหาอาจารย์ส่งออกไป

แต่กรุงเพทาก็ได้ แดงา เจนนัน ผู้วาระการ เมืองจะต้องจัดที่ให้อาจารย์อยู่ตามสมควร แลให้เลี้ยงอาหารอย่าให้อดอยากได้

(๓) หนังสือสำหรับที่จะให้เด็กเรียนนั้น กรมศึกษาธิการจะจัดหนังสือพิมพ์ส่งออกไปแต่กรุงเพทฯ แต่คงให้ครูจะเรียนชื่อเป็นสิทธิ์ของตัว เพราะหนังสือสำหรับเรียนทั้งปวงนี้ลงพิมพ์ที่กรมศึกษาธิการเอง เพื่อจะให้จำหน่ายไ้ราคาถูกอย่างถูกพอคุ้มทุนพระราชนิพนธ์วิชาที่เรียนยอม เบียดถูกแก่ตัวผู้เล่าเรียน เพราะฉะนั้นจะจ่ายหนังสือเรียนให้เปล่าคงจะเป็นการเปลืองเหลือเกิน

(๔) บรรดาเด็กชาย } ที่จะใคร่เล่าเรียนวิชาในโรงเรียนหลวงตามหัวเมืองให้มาเล่าเรียนได้ตามประสงค์ทั่วกันทั้งนั้น ไม่คงให้เสียค่าธรรมเนียมหรือค่าฝึกสอนอย่างหนึ่งอย่างใด เว้นแต่ที่จะต้องซื้อหนังสือที่จะเรียนเท่านั้น ถ้าหากว่าเขาหาหนังสือแบบหลวงมาได้เอง ก็ไม่ต้องให้เสีย

(๕) การอุปการะปกครองโรงเรียนหลวงตามหัวเมืองนี้ ผู้วาระการ เมืองจะต้องเอาเป็นธุระทำนุบำรุงตามสมควร ก็จะต้องดูแลให้ครูเอาใจใส่ฝึกสอนจริง ๆ จะต้องเกลี้ยกล่อมชักจูงให้กรรมการแลพ่อคดียาสูบบุตรหลานมาเล่าเรียนให้มาก ถ้าโรงเรียนเมืองใดมีผู้เล่าเรียนมากก็ชื่อว่า การฝึกสอนวิชาในเมืองนั้นเจริญรุ่งเรืองแลยอมเป็นความชอบความดีของผู้วาระการ เมืองนั้น

(๖) กรมพระธรรมการกับกรมศึกษาธิการในกรุงเทพฯ รวมอยู่ในพนักงานอันเดียวกัน ฉะนั้น การศึกษาแลธรรมการในหัวเมืองก็ควรจะเนื่องกันฉนั้น เพราะฉนั้นในการที่จะจัดโรงเรียนตามหัวเมือง ผู้วาระการ เมืองควรจะให้กรรมการตำแหน่งธรรมการในเมืองนั้นเป็นพนักงาน รับคำสั่งดูแลกำกับการโรงเรียนทั้งทางตรงตามผู้วาระการ เมืองก็ได้ก็ขึ้น ๑

(๗) เงินที่จะจ่ายใช้ในการโรงเรียนหลวงตามหัวเมืองนี้ จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาติให้จ่ายได้เมือง ๑ ปีละ ๔ ๕ ๖ ๗ ๘ ๙ ๑๐ ๑๑ ๑๒ ๑๓ ๑๔ ๑๕ ๑๖ ๑๗ ๑๘ ๑๙ ๒๐ ๒๑ ๒๒ ๒๓ ๒๔ ๒๕ ๒๖ ๒๗ ๒๘ ๒๙ ๓๐ ๓๑ ๓๒ ๓๓ ๓๔ ๓๕ ๓๖ ๓๗ ๓๘ ๓๙ ๔๐ ๔๑ ๔๒ ๔๓ ๔๔ ๔๕ ๔๖ ๔๗ ๔๘ ๔๙ ๕๐ ๕๑ ๕๒ ๕๓ ๕๔ ๕๕ ๕๖ ๕๗ ๕๘ ๕๙ ๖๐ ๖๑ ๖๒ ๖๓ ๖๔ ๖๕ ๖๖ ๖๗ ๖๘ ๖๙ ๗๐ ๗๑ ๗๒ ๗๓ ๗๔ ๗๕ ๗๖ ๗๗ ๗๘ ๗๙ ๘๐ ๘๑ ๘๒ ๘๓ ๘๔ ๘๕ ๘๖ ๘๗ ๘๘ ๘๙ ๙๐ ๙๑ ๙๒ ๙๓ ๙๔ ๙๕ ๙๖ ๙๗ ๙๘ ๙๙ ๑๐๐ ๑๐๑ ๑๐๒ ๑๐๓ ๑๐๔ ๑๐๕ ๑๐๖ ๑๐๗ ๑๐๘ ๑๐๙ ๑๑๐ ๑๑๑ ๑๑๒ ๑๑๓ ๑๑๔ ๑๑๕ ๑๑๖ ๑๑๗ ๑๑๘ ๑๑๙ ๑๒๐ ๑๒๑ ๑๒๒ ๑๒๓ ๑๒๔ ๑๒๕ ๑๒๖ ๑๒๗ ๑๒๘ ๑๒๙ ๑๓๐ ๑๓๑ ๑๓๒ ๑๓๓ ๑๓๔ ๑๓๕ ๑๓๖ ๑๓๗ ๑๓๘ ๑๓๙ ๑๔๐ ๑๔๑ ๑๔๒ ๑๔๓ ๑๔๔ ๑๔๕ ๑๔๖ ๑๔๗ ๑๔๘ ๑๔๙ ๑๕๐ ๑๕๑ ๑๕๒ ๑๕๓ ๑๕๔ ๑๕๕ ๑๕๖ ๑๕๗ ๑๕๘ ๑๕๙ ๑๖๐ ๑๖๑ ๑๖๒ ๑๖๓ ๑๖๔ ๑๖๕ ๑๖๖ ๑๖๗ ๑๖๘ ๑๖๙ ๑๗๐ ๑๗๑ ๑๗๒ ๑๗๓ ๑๗๔ ๑๗๕ ๑๗๖ ๑๗๗ ๑๗๘ ๑๗๙ ๑๘๐ ๑๘๑ ๑๘๒ ๑๘๓ ๑๘๔ ๑๘๕ ๑๘๖ ๑๘๗ ๑๘๘ ๑๘๙ ๑๙๐ ๑๙๑ ๑๙๒ ๑๙๓ ๑๙๔ ๑๙๕ ๑๙๖ ๑๙๗ ๑๙๘ ๑๙๙ ๒๐๐ ๒๐๑ ๒๐๒ ๒๐๓ ๒๐๔ ๒๐๕ ๒๐๖ ๒๐๗ ๒๐๘ ๒๐๙ ๒๑๐ ๒๑๑ ๒๑๒ ๒๑๓ ๒๑๔ ๒๑๕ ๒๑๖ ๒๑๗ ๒๑๘ ๒๑๙ ๒๒๐ ๒๒๑ ๒๒๒ ๒๒๓ ๒๒๔ ๒๒๕ ๒๒๖ ๒๒๗ ๒๒๘ ๒๒๙ ๒๓๐ ๒๓๑ ๒๓๒ ๒๓๓ ๒๓๔ ๒๓๕ ๒๓๖ ๒๓๗ ๒๓๘ ๒๓๙ ๒๔๐ ๒๔๑ ๒๔๒ ๒๔๓ ๒๔๔ ๒๔๕ ๒๔๖ ๒๔๗ ๒๔๘ ๒๔๙ ๒๕๐ ๒๕๑ ๒๕๒ ๒๕๓ ๒๕๔ ๒๕๕ ๒๕๖ ๒๕๗ ๒๕๘ ๒๕๙ ๒๖๐ ๒๖๑ ๒๖๒ ๒๖๓ ๒๖๔ ๒๖๕ ๒๖๖ ๒๖๗ ๒๖๘ ๒๖๙ ๒๗๐ ๒๗๑ ๒๗๒ ๒๗๓ ๒๗๔ ๒๗๕ ๒๗๖ ๒๗๗ ๒๗๘ ๒๗๙ ๒๘๐ ๒๘๑ ๒๘๒ ๒๘๓ ๒๘๔ ๒๘๕ ๒๘๖ ๒๘๗ ๒๘๘ ๒๘๙ ๒๙๐ ๒๙๑ ๒๙๒ ๒๙๓ ๒๙๔ ๒๙๕ ๒๙๖ ๒๙๗ ๒๙๘ ๒๙๙ ๓๐๐ ๓๐๑ ๓๐๒ ๓๐๓ ๓๐๔ ๓๐๕ ๓๐๖ ๓๐๗ ๓๐๘ ๓๐๙ ๓๑๐ ๓๑๑ ๓๑๒ ๓๑๓ ๓๑๔ ๓๑๕ ๓๑๖ ๓๑๗ ๓๑๘ ๓๑๙ ๓๒๐ ๓๒๑ ๓๒๒ ๓๒๓ ๓๒๔ ๓๒๕ ๓๒๖ ๓๒๗ ๓๒๘ ๓๒๙ ๓๓๐ ๓๓๑ ๓๓๒ ๓๓๓ ๓๓๔ ๓๓๕ ๓๓๖ ๓๓๗ ๓๓๘ ๓๓๙ ๓๔๐ ๓๔๑ ๓๔๒ ๓๔๓ ๓๔๔ ๓๔๕ ๓๔๖ ๓๔๗ ๓๔๘ ๓๔๙ ๓๕๐ ๓๕๑ ๓๕๒ ๓๕๓ ๓๕๔ ๓๕๕ ๓๕๖ ๓๕๗ ๓๕๘ ๓๕๙ ๓๖๐ ๓๖๑ ๓๖๒ ๓๖๓ ๓๖๔ ๓๖๕ ๓๖๖ ๓๖๗ ๓๖๘ ๓๖๙ ๓๗๐ ๓๗๑ ๓๗๒ ๓๗๓ ๓๗๔ ๓๗๕ ๓๗๖ ๓๗๗ ๓๗๘ ๓๗๙ ๓๘๐ ๓๘๑ ๓๘๒ ๓๘๓ ๓๘๔ ๓๘๕ ๓๘๖ ๓๘๗ ๓๘๘ ๓๘๙ ๓๙๐ ๓๙๑ ๓๙๒ ๓๙๓ ๓๙๔ ๓๙๕ ๓๙๖ ๓๙๗ ๓๙๘ ๓๙๙ ๔๐๐ ๔๐๑ ๔๐๒ ๔๐๓ ๔๐๔ ๔๐๕ ๔๐๖ ๔๐๗ ๔๐๘ ๔๐๙ ๔๑๐ ๔๑๑ ๔๑๒ ๔๑๓ ๔๑๔ ๔๑๕ ๔๑๖ ๔๑๗ ๔๑๘ ๔๑๙ ๔๒๐ ๔๒๑ ๔๒๒ ๔๒๓ ๔๒๔ ๔๒๕ ๔๒๖ ๔๒๗ ๔๒๘ ๔๒๙ ๔๓๐ ๔๓๑ ๔๓๒ ๔๓๓ ๔๓๔ ๔๓๕ ๔๓๖ ๔๓๗ ๔๓๘ ๔๓๙ ๔๔๐ ๔๔๑ ๔๔๒ ๔๔๓ ๔๔๔ ๔๔๕ ๔๔๖ ๔๔๗ ๔๔๘ ๔๔๙ ๔๕๐ ๔๕๑ ๔๕๒ ๔๕๓ ๔๕๔ ๔๕๕ ๔๕๖ ๔๕๗ ๔๕๘ ๔๕๙ ๔๖๐ ๔๖๑ ๔๖๒ ๔๖๓ ๔๖๔ ๔๖๕ ๔๖๖ ๔๖๗ ๔๖๘ ๔๖๙ ๔๗๐ ๔๗๑ ๔๗๒ ๔๗๓ ๔๗๔ ๔๗๕ ๔๗๖ ๔๗๗ ๔๗๘ ๔๗๙ ๔๘๐ ๔๘๑ ๔๘๒ ๔๘๓ ๔๘๔ ๔๘๕ ๔๘๖ ๔๘๗ ๔๘๘ ๔๘๙ ๔๙๐ ๔๙๑ ๔๙๒ ๔๙๓ ๔๙๔ ๔๙๕ ๔๙๖ ๔๙๗ ๔๙๘ ๔๙๙ ๕๐๐ ๕๐๑ ๕๐๒ ๕๐๓ ๕๐๔ ๕๐๕ ๕๐๖ ๕๐๗ ๕๐๘ ๕๐๙ ๕๑๐ ๕๑๑ ๕๑๒ ๕๑๓ ๕๑๔ ๕๑๕ ๕๑๖ ๕๑๗ ๕๑๘ ๕๑๙ ๕๒๐ ๕๒๑ ๕๒๒ ๕๒๓ ๕๒๔ ๕๒๕ ๕๒๖ ๕๒๗ ๕๒๘ ๕๒๙ ๕๓๐ ๕๓๑ ๕๓๒ ๕๓๓ ๕๓๔ ๕๓๕ ๕๓๖ ๕๓๗ ๕๓๘ ๕๓๙ ๕๔๐ ๕๔๑ ๕๔๒ ๕๔๓ ๕๔๔ ๕๔๕ ๕๔๖ ๕๔๗ ๕๔๘ ๕๔๙ ๕๕๐ ๕๕๑ ๕๕๒ ๕๕๓ ๕๕๔ ๕๕๕ ๕๕๖ ๕๕๗ ๕๕๘ ๕๕๙ ๕๖๐ ๕๖๑ ๕๖๒ ๕๖๓ ๕๖๔ ๕๖๕ ๕๖๖ ๕๖๗ ๕๖๘ ๕๖๙ ๕๗๐ ๕๗๑ ๕๗๒ ๕๗๓ ๕๗๔ ๕๗๕ ๕๗๖ ๕๗๗ ๕๗๘ ๕๗๙ ๕๘๐ ๕๘๑ ๕๘๒ ๕๘๓ ๕๘๔ ๕๘๕ ๕๘๖ ๕๘๗ ๕๘๘ ๕๘๙ ๕๙๐ ๕๙๑ ๕๙๒ ๕๙๓ ๕๙๔ ๕๙๕ ๕๙๖ ๕๙๗ ๕๙๘ ๕๙๙ ๖๐๐ ๖๐๑ ๖๐๒ ๖๐๓ ๖๐๔ ๖๐๕ ๖๐๖ ๖๐๗ ๖๐๘ ๖๐๙ ๖๑๐ ๖๑๑ ๖๑๒ ๖๑๓ ๖๑๔ ๖๑๕ ๖๑๖ ๖๑๗ ๖๑๘ ๖๑๙ ๖๒๐ ๖๒๑ ๖๒๒ ๖๒๓ ๖๒๔ ๖๒๕ ๖๒๖ ๖๒๗ ๖๒๘ ๖๒๙ ๖๓๐ ๖๓๑ ๖๓๒ ๖๓๓ ๖๓๔ ๖๓๕ ๖๓๖ ๖๓๗ ๖๓๘ ๖๓๙ ๖๔๐ ๖๔๑ ๖๔๒ ๖๔๓ ๖๔๔ ๖๔๕ ๖๔๖ ๖๔๗ ๖๔๘ ๖๔๙ ๖๕๐ ๖๕๑ ๖๕๒ ๖๕๓ ๖๕๔ ๖๕๕ ๖๕๖ ๖๕๗ ๖๕๘ ๖๕๙ ๖๖๐ ๖๖๑ ๖๖๒ ๖๖๓ ๖๖๔ ๖๖๕ ๖๖๖ ๖๖๗ ๖๖๘ ๖๖๙ ๖๗๐ ๖๗๑ ๖๗๒ ๖๗๓ ๖๗๔ ๖๗๕ ๖๗๖ ๖๗๗ ๖๗๘ ๖๗๙ ๖๘๐ ๖๘๑ ๖๘๒ ๖๘๓ ๖๘๔ ๖๘๕ ๖๘๖ ๖๘๗ ๖๘๘ ๖๘๙ ๖๙๐ ๖๙๑ ๖๙๒ ๖๙๓ ๖๙๔ ๖๙๕ ๖๙๖ ๖๙๗ ๖๙๘ ๖๙๙ ๗๐๐ ๗๐๑ ๗๐๒ ๗๐๓ ๗๐๔ ๗๐๕ ๗๐๖ ๗๐๗ ๗๐๘ ๗๐๙ ๗๑๐ ๗๑๑ ๗๑๒ ๗๑๓ ๗๑๔ ๗๑๕ ๗๑๖ ๗๑๗ ๗๑๘ ๗๑๙ ๗๒๐ ๗๒๑ ๗๒๒ ๗๒๓ ๗๒๔ ๗๒๕ ๗๒๖ ๗๒๗ ๗๒๘ ๗๒๙ ๗๓๐ ๗๓๑ ๗๓๒ ๗๓๓ ๗๓๔ ๗๓๕ ๗๓๖ ๗๓๗ ๗๓๘ ๗๓๙ ๗๔๐ ๗๔๑ ๗๔๒ ๗๔๓ ๗๔๔ ๗๔๕ ๗๔๖ ๗๔๗ ๗๔๘ ๗๔๙ ๗๕๐ ๗๕๑ ๗๕๒ ๗๕๓ ๗๕๔ ๗๕๕ ๗๕๖ ๗๕๗ ๗๕๘ ๗๕๙ ๗๖๐ ๗๖๑ ๗๖๒ ๗๖๓ ๗๖๔ ๗๖๕ ๗๖๖ ๗๖๗ ๗๖๘ ๗๖๙ ๗๗๐ ๗๗๑ ๗๗๒ ๗๗๓ ๗๗๔ ๗๗๕ ๗๗๖ ๗๗๗ ๗๗๘ ๗๗๙ ๗๘๐ ๗๘๑ ๗๘๒ ๗๘๓ ๗๘๔ ๗๘๕ ๗๘๖ ๗๘๗ ๗๘๘ ๗๘๙ ๗๙๐ ๗๙๑ ๗๙๒ ๗๙๓ ๗๙๔ ๗๙๕ ๗๙๖ ๗๙๗ ๗๙๘ ๗๙๙ ๘๐๐ ๘๐๑ ๘๐๒ ๘๐๓ ๘๐๔ ๘๐๕ ๘๐๖ ๘๐๗ ๘๐๘ ๘๐๙ ๘๑๐ ๘๑๑ ๘๑๒ ๘๑๓ ๘๑๔ ๘๑๕ ๘๑๖ ๘๑๗ ๘๑๘ ๘๑๙ ๘๒๐ ๘๒๑ ๘๒๒ ๘๒๓ ๘๒๔ ๘๒๕ ๘๒๖ ๘๒๗ ๘๒๘ ๘๒๙ ๘๓๐ ๘๓๑ ๘๓๒ ๘๓๓ ๘๓๔ ๘๓๕ ๘๓๖ ๘๓๗ ๘๓๘ ๘๓๙ ๘๔๐ ๘๔๑ ๘๔๒ ๘๔๓ ๘๔๔ ๘๔๕ ๘๔๖ ๘๔๗ ๘๔๘ ๘๔๙ ๘๕๐ ๘๕๑ ๘๕๒ ๘๕๓ ๘๕๔ ๘๕๕ ๘๕๖ ๘๕๗ ๘๕๘ ๘๕๙ ๘๖๐ ๘๖๑ ๘๖๒ ๘๖๓ ๘๖๔ ๘๖๕ ๘๖๖ ๘๖๗ ๘๖๘ ๘๖๙ ๘๗๐ ๘๗๑ ๘๗๒ ๘๗๓ ๘๗๔ ๘๗๕ ๘๗๖ ๘๗๗ ๘๗๘ ๘๗๙ ๘๘๐ ๘๘๑ ๘๘๒ ๘๘๓ ๘๘๔ ๘๘๕ ๘๘๖ ๘๘๗ ๘๘๘ ๘๘๙ ๘๙๐ ๘๙๑ ๘๙๒ ๘๙๓ ๘๙๔ ๘๙๕ ๘๙๖ ๘๙๗ ๘๙๘ ๘๙๙ ๙๐๐ ๙๐๑ ๙๐๒ ๙๐๓ ๙๐๔ ๙๐๕ ๙๐๖ ๙๐๗ ๙๐๘ ๙๐๙ ๙๑๐ ๙๑๑ ๙๑๒ ๙๑๓ ๙๑๔ ๙๑๕ ๙๑๖ ๙๑๗ ๙๑๘ ๙๑๙ ๙๒๐ ๙๒๑ ๙๒๒ ๙๒๓ ๙๒๔ ๙๒๕ ๙๒๖ ๙๒๗ ๙๒๘ ๙๒๙ ๙๓๐ ๙๓๑ ๙๓๒ ๙๓๓ ๙๓๔ ๙๓๕ ๙๓๖ ๙๓๗ ๙๓๘ ๙๓๙ ๙๔๐ ๙๔๑ ๙๔๒ ๙๔๓ ๙๔๔ ๙๔๕ ๙๔๖ ๙๔๗ ๙๔๘ ๙๔๙ ๙๕๐ ๙๕๑ ๙๕๒ ๙๕๓ ๙๕๔ ๙๕๕ ๙๕๖ ๙๕๗ ๙๕๘ ๙๕๙ ๙๖๐ ๙๖๑ ๙๖๒ ๙๖๓ ๙๖๔ ๙๖๕ ๙๖๖ ๙๖๗ ๙๖๘ ๙๖๙ ๙๗๐ ๙๗๑ ๙๗๒ ๙๗๓ ๙๗๔ ๙๗๕ ๙๗๖ ๙๗๗ ๙๗๘ ๙๗๙ ๙๘๐ ๙๘๑ ๙๘๒ ๙๘๓ ๙๘๔ ๙๘๕ ๙๘๖ ๙๘๗ ๙๘๘ ๙๘๙ ๙๙๐ ๙๙๑ ๙๙๒ ๙๙๓ ๙๙๔ ๙๙๕ ๙๙๖ ๙๙๗ ๙๙๘ ๙๙๙ ๑๐๐๐

อาจารย์คนเดียวสอนไม่ไหว ก็ให้ใช้เงินเหลือจ้างนักเรียนที่รู้มาก ๆ หรือผู้เฒ่ามาเป็นอาจารย์รองช่วยสอนไปตามสมควร เงินที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาติให้ใช้ในการโรงเรียนหลวงตามหัวเมืองปีละ ๔ ชั่งถ้วนนี้ จะโปรดเกล้าฯ ให้ผู้ว่าราชการเมืองจ่ายเงินค่านา หรือเงินการราชการ เงินภาษีอากรไปก่อน เพื่อหัวเมืองที่อยู่ไกลจะได้ไม่ต้องส่งผู้เข้ามาเบิกเงินในกรุงเทพฯ ให้เหน็ดเหนื่อยให้เป็นความเดือดร้อนขัดข้องในการโรงเรียน ต่อเมื่อสิ้นปีจึงให้ผู้ว่าราชการเมือง มีใบบอกส่งบัญชีรายละเอียดที่จำหน่ายเงิน ๔ ชั่งถ้วนนั้น เข้ามายังเจ้ากระทรวงใหญ่ จะให้ชำระหักบัญชีกับกรมศึกษาธิการในกรุงเทพฯ ที่เคียบ

(๔) หน้าที่ผู้ว่าราชการเมืองจะต้องเกี่ยวข้องกับกรมศึกษาธิการแลกรมธรรมการในกรุงเทพฯ ในการโรงเรียนหลวง ซึ่งจะตั้งขึ้นตามหัวเมืองมีอยู่ ๕ อย่าง คืออย่างที่ ๑ การเลือกหาอาจารย์ใหญ่สำหรับโรงเรียน ถ้าผู้ว่าราชการเมืองเห็นว่าผู้ใดสมควรจะเป็นอาจารย์ได้ ต้องส่งผู้ขึ้นเขามาให้เจ้าพนักงานกรมศึกษาธิการสอบสวนให้เห็นว่ารู้วิชาสมควรจะเป็นอาจารย์ได้จริงก่อน หรือถ้าหาผู้จะเป็นอาจารย์ไม่ได้ ก็ให้ขอเขามายังกรมศึกษาธิการ ๆ จะจัดส่งไปให้ก็ได้ อย่างที่ ๒ การที่จะรับหนังสือแบบเรียนแลเครื่องใช้ในการเล่าเรียน ผู้ว่าราชการเมืองต้องรับไปจากกรมศึกษาธิการ มอบไว้แก่อาจารย์โรงเรียน ถ้าจำหน่ายได้เงินมากน้อยเท่าใด ให้ส่งเงินเขามายังกรมศึกษาธิการปีละ ๒ ครั้ง ก่อนเดือนพฤษภาคม ครั้ง ๑ ก่อนเดือนตุลาคม ครั้ง ๑ อย่างที่ ๓ ซึ่งโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาติให้ใช้ในการโรงเรียนปีละ ๔ ชั่งถ้วนเป็นอย่างสูงนั้น ที่ว่าเป็นอย่างสูงเพราะจะจ่ายได้เมืองจะ ๑ ปีเท่านั้น เป็นอย่างมาก ถ้าไม่จำเป็นจะต้องจ่ายถึงเท่านั้น การจะจ่ายให้ลดลง เงินรายนี้ถ้าจ่ายสิ้นมากน้อยเท่าใด เมื่อสิ้นปีต้องทำบัญชีรายละเอียดส่งเขามายังเจ้าพนักงานกรมศึกษาธิการในกรุงเทพฯ ให้ถึงภายในเดือนพฤษภาคมปีละครั้ง อย่างที่ ๔ ต้องมีใบบอกรายงานการโรงเรียนส่งเข้ามาปีละ ๒ ครั้ง ก็ภายในเดือนพฤษภาคมบอกรายงานตั้งแต่เดือนตุลาคมจนถึงเดือนธันวาคม ครั้ง ๑ ภายในเดือนตุลาคมบอกรายงานตั้งแต่เดือนเมษายนจนถึงเดือนกันยายนครั้ง ๑ ในรายงานนั้น ให้แจ้งว่ามีจำนวนนักเรียนในเคียนไรกี่คน ขึ้นใหม่ในเคียนไรกี่คน ออกจากเคียนไรกี่คน คงมีนักเรียนในเคียนไรกี่คน ผู้ใดได้อุปการะช่วยทำนุบำรุงโรงเรียนอย่างใดบ้าง ในเคียนใดได้สอนวิชาในโรงเรียนกี่วัน ช่างทนายให้แจ้งความเห็นของผู้ว่าราชการเมืองเห็นการโรงเรียนนั้น

เจริญขึ้นหรือเสื่อมทรามลงอย่างใด แล เป็นเพราะเหตุใด

รวบรวมข้อความที่ผู้ว่าราชการ เมืองจะต้องเกี่ยวข้องกับกรมศึกษาธิการ นอกจากการที่
เลือกครูและรับหนังสือแล เครื่องเรียนออกไปแล้ว ก็อีกปี ๑ ต้องมีใบบอกรายงานเข้ามาสองคราว
แลต้องส่งเงินที่จำหน่ายหนังสือเรียนใด เขามาพร้อมทั้งรายงานด้วย แล เมื่อสิ้นปีต้องบอกจำหน่าย
เงินหลวงที่พระราชทานในการโรงเรียนด้วยครั้ง ๑ เท่านั้น อย่างที่ ๕ กรมศึกษาธิการจะแต่ง
เจ้าพนักงานออกไปตรวจการโรงเรียนตามหัวเมืองบ้าง เป็นครั้งเป็นคราว ผู้ว่าราชการ เมือง
จะต้องจัดที่ ใหญ่ไปตรวจการพักแรมเลี้ยงดูเจือจานตามสมควร

(๔) บรรดาการที่จะจัดโรงเรียนหลวงตามหัวเมืองนี้ ผู้ว่าราชการ เมืองคงจะใช้
กรมการตำแหน่งกรรมการให้หัวเมืองนั้นให้จัดการได้ทุกอย่างไม่หนักเรี่ยวแรงอันใดในผู้ว่าราชการ
เมืองนัก ถ้าผู้ว่าราชการ เมืองเอาใจใส่ทำนุบำรุงการด้วยใจเอื้อเฟื้อแล้ว การก็งจะเจริญได้
ตลอด แต่เจ้าพนักงานกรมศึกษาธิการซึ่งเป็นเจ้าหน้าที่จัดการ เล่าเรียนทั่วไปอยู่ในกรุงเทพฯ
จะต้องพึ่งจากผู้ว่าราชการ เมือง เป็นประมาณ เพราะฉนั้นบรรดารายงานหรือบัญชีที่จะส่ง
เข้ามาผู้ว่าราชการ เมืองจะบังคับให้ ใหญ่โตทำ หรือใหญ่โตเป็นมนุษย์แจ้งต่อกรมศึกษาธิการก็ตาม
ถ้าไม่มีหนังสือสำคัญซึ่งประทับตราหรือลงนามผู้ว่าราชการ เมืองมาแล้ว เจ้าพนักงานก็จะพึงเอาเน
รหาการไม่ไ้

(๑๐) บรรดาจดหมายรายงานหรือบัญชีแล เงินตรา ซึ่งผู้ว่าราชการ เมืองจะส่งมา
ยังกรมศึกษาธิการ ควรจะส่งวางไว้ในที่เจ้ากระทรวง กรมลาโหม } นำส่งมายังกรมศึกษา-
การตามทางราชการ ส่วนจดหมายซึ่งกรมศึกษาธิการจะส่งไปยังผู้ว่าราชการ เมือง ก็จะทำ
เช่นนั้นเหมือนกัน

(๑๑) ใ้ใจแจ้งมาแล้วข้างต้น ว่าจะให้โรงเรียนหลวงที่ตั้งขึ้นตามหัวเมือง เป็นต้นแบบ
แผนการฝึกสอนวิชาในจังหวัดเมืองนั้นทั่วไปทั้งวัดแลบ้าน ให้เป็นการเกิดประโยชน์ทั้งในตัวโรงเรียน
นั้นเอง แลบำรุงการเล่าเรียนที่อื่นในเขตแขวงเมืองนั้นให้เจริญขึ้นด้วย เพราะฉะนั้น เมื่อได้ตั้ง
โรงเรียนหลวงขึ้นเป็นแบบแผนแล้ว ควรผู้ว่าราชการ เมืองจะประกาศให้พระภิกษุซึ่งฝึกสอนศิษย์
อยูตามวัด แลอาจารย์ซึ่งสอนเด็กตามบ้าน มาดูแบบอย่างไปสอน เมื่อใดทำอย่างนี้แล้ว

ตอนนั้นไปควรจะบังคับให้กรรมการตำแหน่งกรรมการไปตรวจตราตามวัดที่พระท่านฝึกสอนศิษย์ด้วย
 เพื่อถ้าพระภิกษุจะส่งใส่ หรือขัดสนแบบแผนอย่างใด ก็จะได้ช่วยอุดหนุนตามสมควรอีกประการ ๑
 อีกประการ ๑ พระภิกษุองค์ใดหรืออาจารย์คนใดมีข้อบกพร่องสาหัสฝึกสอนลูกบุตร เป็นความกั
 ลับลื้ออยู่ ก็จะได้ทราบความชอบความผิดของท่านเหล่านั้นด้วย การที่ตรวจการฝึกสอนวิชาตามวัด
 ดังนี้ ควรจะตรวจวัด ๑ ไม่ต่ำกว่าปีละ ๒ ครั้ง เว้นแต่วัดที่อยู่ไกลจะไปยากเหลือกำลัง จะให้
 อำเภอกำนันเขavnนั้นตรวจตราหรืออย่างไรก็ตาม การตรวจการฝึกสอนวิชาตามวัดเช่นว่านี้
 ก็ควรจะมีรายงานส่งเข้ามายังกรมศึกษาธิการปีละครั้ง ๑ ด้วย ในรายงานแจ้งแต่เพียงว่าได้ไป
 ตรวจวัดกัน ๆ พระอาจารย์เห็นเท่านั้นรูป ศิษย์เล่าเรียนเท่านั้นคน เรียนแบบหลวง หรือแบบ
 ราษฎรทั้งใหม่ สำเนาการโรงเรียนหลวงซึ่งจะจัดขึ้นตามหัว เมือง มีแบบแผนจะต้องทำให้เหมือน
 กันอย่างแข็งแรงมานี้ ถ้าผู้ว่าราชการ เมืองแลกรมการ เห็นพอจะจัดได้ก็แจ้งพระราชประสงค์หรือจะชัก
 ของยกยอเหตุผลประการใด ขอให้แจ้งความมาไ้ทราบ.

ทั้งในกรุงแลหัวเมืองรวม ๕๑ ตำบล มีนักเรียน ๒,๗๖๐ คน ยังเป็นการน้อยยังไม่สมควรแก่พระราชทรัพย์ที่จำน่ายไป แลยังไม่แพร่หลายใหญ่ล้นสมดังพระราชประสงค์ก็ด้วยความขัดข้องเพราะศิษย์มักจะไม่มาเรียนในโรงเรียนหลวง อาจารย์ก็จะสอนเสียเอง ถึงแม้ว่าจะให้มาเรียนบ้างก็สอนให้มาเรียนโดยน้อย มีแต่เด็กชาวบ้านที่บิดามารดายอมส่งมาให้มาเรียนนั้นเสียโดยมาก แลถึงเด็กชาวบ้านนั้นก็มาบ้างที่ก็ไม่มาบ้างที่ก็เลยเลิกเรียนเสียทีเดียว ทั้งนี้ไม่เป็นการแน่นอนลงได้ จึงเป็นเหตุให้จำนวนนักเรียนน้อยไป อนึ่งธรรมเนียมพระสงฆ์เป็นอาจารย์เมื่อมีศิษย์แล้วก็จำจะต้องเป็นภาระสั่งสอนศิษย์ของตนอยู่เอง เพราะเหตุดังกล่าวมานี้จึงเป็นการสมควรที่จะจัดการแก้ไขการศึกษาเรียนหนังสือไทยให้แพร่หลายออกไป เพื่อจะให้ประชาราษฎร์ได้รับประโยชน์การเล่าเรียนเต็มบริบูรณ์ทั่วทั่วกัน จึงทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพนักงานกระทรวงพระธรรมการจัดการศึกษาที่จะให้เป็นแบบแผนในการเล่าเรียนสืบไปแบ่งการเล่าเรียนเป็นลำดับขั้นตามสมควรแก่อาจารย์ที่จะสอน แลกลุ่มบุตรที่จะเล่าเรียนให้สูงขึ้นไปเป็นลำดับนั้น บรรดาการเล่าเรียนในชั้นแรกซึ่งเรียกว่ามูลศึกษาให้แบ่งออกเป็น ๒ ชั้น คือโรงเรียนมูลศึกษาสามัญชั้นต่ำชั้น ๑ โรงเรียนมูลสามัญชั้นสูงชั้น ๑ ก็จะแจ้งต่อไปนี้

๑. ในส่วนโรงเรียนมูลสามัญชั้นต่ำนั้น ให้สอนเพียงเขียนอ่านถักเลขใน ๔ แม่ บวก ลบ คูณ หาร เป็นต้น โรงเรียนมูลสามัญชั้นสูงนั้นก็สอนยิ่งขึ้นไป ก็คือ เขียน อ่าน แต่งข้อความไวยากรถัดเลข พระราชพงศาวดาร ภูมิศาสตร์ ขรรคมจรี (ขรรคมจรียา) วิทยาการตามแบบเรียน เป็นต้น ซึ่งแจ้งอยู่ในกฎพิักตทางศึกษา แลหลักสูตรสำหรับโรงเรียนมูลสามัญชั้นแล้วบรรดาพระอารามหลวง แลวัดราษฎร์ทั้งในกรุงแลหัวเมืองซึ่งมีพระสงฆ์อยู่ในพระอารามแลมีศิษย์ซึ่งชาวบ้านมาฝากไว้ในพระอารามแลวัดนั้นแล้ว ให้เจ้าอาวาสแลเจ้าธิการเป็นภาระที่จัดการให้พระสงฆ์สอนศิษย์ในวัด จะแบ่งออกเป็นกี่คณะก็ให้ตาม ถ้าอาจารย์ผู้สอนศิษย์ตั้งแต่ ๑๐ คนขึ้นไปถึง ๓๐ คน ให้นับเป็นโรงเรียนมูลสามัญชั้นต่ำโรงเรียนหนึ่ง จะเรียกชื่อโรงเรียนตามนามอาจารย์ในวัดนั้น หรือนามโรงเรียนอย่างไรก็ได้ ถ้าพระสงฆ์รูปหนึ่งเป็นอาจารย์สอนศิษย์ ๑๐ คนขึ้นไป จัดว่าเป็นโรงเรียนหนึ่งแล้ว พระสงฆ์เป็นอาจารย์นั้นถ้าอยู่ในพระอารามหลวง ได้รับนิตยภัตรสามัญอยู่แล้ว ก็จะขึ้นนิตยภัตรขึ้นอีก ถ้าพระสงฆ์มีศิษย์เพียง ๑ คน หรือ ๒ คน ต่ำกว่า ๑๐ คนลงมา ซึ่งไม่นับว่าเป็นโรงเรียนได้แล้ว ต้องส่งศิษย์นั้นไปยังคณะที่ข้าง

โรงเรียนอย่างน้อยเพียงคน ๑ นอกนั้นจะสอนเองตามลำพังก็ได้ แต่ไม่นับว่าเป็นโรงเรียน
 แลไม่ได้รับนิเทศฯขึ้น ให้เจ้าอาวาสเจ้าอธิการในวัดนั้นจกมาอุปัชฌ์พระสงฆ์เป็นอาจารย์ไว้
 แลจำนวนศิษย์ซึ่งอยู่ในวัดนั้น ขึ้นยังกระทรวงธรรมการ เจ้าพนักงานจะได้อำนาจตั้งเป็นอาจารย์
 แลเจ้าพนักงานจะให้แบบสำหรับพิมพ์แก่พระสงฆ์เป็นอาจารย์นั้น จะได้ไว้เป็นแบบสั่งสอนนักเรียน
 แลจะให้แบบเรียนอาไศยไว้กับวิทยาวจกร เมื่อเด็กเรียนที่ตอการจะซื้อเรียนจะได้จำหน่ายให้
 ตามประสงค์กอบ การเล่าเรียนนั้นไม่ต้องมีกำหนดเวลาแลธรรมเนียมอย่างใดในชั้นแรกสุดแล้วแต่
 - พระสงฆ์เป็นอาจารย์จะสั่งสอนตามเวลาที่สมควร ถ้าในแขวงกรุงเทพฯ จะให้มีเจ้าพนักงาน
 ในกรมทรงไปตรวจการเล่าเรียนแลแนะนำวิธีสอนตามแบบหลวง ที่ได้ไว้เป็นตัวอย่างนั้น เดือนหนึ่ง
 ไม่ต่ำกว่า ๒ ครั้ง ถ้าในหัวเมือง ผู้ว่าราชการเมืองจะได้แต่งกรมการไปตรวจการเล่าเรียนนั้น
 ไม่ต่ำกว่าเดือนละ ๒ ครั้งเหมือนกัน แลในปีหนึ่งจะต้องมีการสอบไล่ความรู้เจ้าพนักงานใน
 กระทรวงพระธรรมการ จะแต่งข้าหลวงเป็นผู้สอบไล่ หรือจะให้ส่งมาไล่ความรู้ยังโรงเรียน
 มูลสามัญฐานสูงในแขวงนั้นก็ได้ ถ้าในหัวเมืองที่ยังไม่มีโรงเรียนมูลสามัญฐานสูงตั้งขึ้นแล้ว
 เจ้าพนักงานกระทรวงพระธรรมการจะได้แต่งข้าหลวงไปสอบไล่ตามเวลาที่สมควร การที่จะ
 สอบไล่ชั้นนี้เรียกว่า ประโยชน์ยอม นักเรียนในอารามต่าง ๆ สอบความรู้ไ้แล้ว เจ้าพนักงาน
 จะให้หนังสือสำคัญประกาศนียบัตรจำเพาะตัวแก่นักเรียนนั้น ว่ารู้หนังสือในมูลศึกษาขั้นต่ำแล้ว
 จะเรียนวิชาหนังสือชั้นสูงในโรงเรียนมูลสามัญฐานสูงสืบไปก็ตามแต่จะสมัคร แลอาจารย์ของศิษย์
 ที่ได้วิชาความรู้ไปประโยชน์ยอมไ้แล้ว จะได้รับประโยชน์เกื้อกูลในปัจจัยทั้งสี่เป็นรางวัลโดยสมควร
 ให้เจ้าอาวาสแลเจ้าอธิการในวัดนั้นจัดการแลชี้แจงการนี้แก่ผู้เป็นอาจารย์ในวัดนั้น ๆ ให้ศิษย์
 ได้ศึกษาตามประกาศนี้ เมื่อถึงเดือนที่สอบนั้นแล้วให้เจ้าอาวาสแลเจ้าอธิการ เป็นภาระช่วยทำ
 รายงานการเรียนกรอกในตาราง ซึ่งเจ้าพนักงานจะจ่ายให้ไว้ แลจะให้ยังกระทรวงพระ-
 ธรรมการ เดือนละครั้ง ถ้าหัวเมืองส่งผู้ว่าราชการเมือง ไปนำส่งกระทรวงพระธรรมการ บรรดา
 โรงเรียนซึ่งตั้งขึ้นในพระอารามแลวัดต่าง ๆ ตามประกาศนี้ ถ้าสอนตามแบบเรียนหลวงแล้ว
 ให้นับเป็นโรงเรียนหลวงทั้งสิ้น

อนึ่งโรงเรียนมูลสามัญทั้ง ๒ ชั้น นอกจากที่ตั้งขึ้นในพระอารามแลวัดต่าง ๆ ที่เป็น
 โรงเรียนมูลสามัญก็กล่าวมาข้างบนนี้แล้ว ผู้หนึ่งผู้ใดปรารถนาจะตั้งโรงเรียนในชนนิคมศึกษา

เป็นโรงเรียนมูลสามัญชั้นต่ำ หรือโรงเรียนมูลสามัญชั้นสูงขึ้นก็ได้ ให้ถือว่าเป็นโรงเรียน
 ชะเลยศักดิ์ หรือจะเป็นแต่อาจารย์สอนตามลำพังไม่ตั้งเป็นโรงเรียนก็มีชั้นต่ำกว่า ๑๐ คนลงมา
 ก็ตั้งได้หรือโรงเรียนเดิมตามวัดทั้งใดไว้แต่ไม่มีอาจารย์สอนแล้ว แม้จะมีผู้หนึ่งผู้ใดมีศรัทธาจะ เกื้อกูล
 ให้ตั้งขึ้นใหม่ก็ตั้งได้ ให้มาขออนุญาตต่อกระทรวงพระธรรมการ ถ้าเห็นสมควรแล้วจะให้อนุญาต
 ให้ตั้งตามประสงค์ แลโรงเรียนชะเลยศักดิ์หรืออาจารย์จะสอนตามลำพังไม่ตั้งเป็นโรงเรียน
 เช่นนี้ ถ้าจะเรียกค่าธรรมเนียมเรียนแก่เด็กเรียน เป็นการอุดหนุนเจ้าอาวาสแลการเล่าเรียนแล้ว
 ก็ให้แจ้งความต่อเจ้าพนักงานให้ทราบพิทักษ์เมื่อเห็นสมควรแล้ว เจ้าพนักงานกระทรวงพระธรรมการ
 จะอนุญาตให้

๒. ในส่วนโรงเรียนมูลสามัญชั้นสูง ซึ่งจะได้อ่อนวิชาสูงขึ้นไป แลสอบไล่ประโยคหนึ่ง
 ซึ่งเจ้าพนักงานกรมศึกษาธิการจะได้จัดตั้งขึ้นเป็นของราชการแพนท่ง สำหรับให้เด็กเรียนที่รู้หนังสือ
 มูลศึกษานั้นต่ำแล้วได้เล่าเรียนเป็นลำดับชั้นความสูงขึ้นไป แลจะยอมมีผู้หนึ่งผู้ใดที่จะประสงค์จะตั้ง
 โรงเรียนมูลสามัญชั้นสูงขึ้นเป็นโรงเรียนชะเลยศักดิ์ก็ได้ แต่ต้องประพฤติเหมือนดังโรงเรียน
 ชะเลยศัคมูลสามัญชั้นต่ำ ดังกล่าวมาข้างบนนั้นแล้ว คือให้ขออนุญาตต่อเจ้าพนักงานกระทรวง-
 พระธรรมการ แลเจ้าพนักงานจะได้ตรวจการเรียนนั้นด้วย

อนึ่ง โรงเรียนมูลสามัญชั้นสูงในศก ๑๑๑ นี้ได้ตั้งขึ้นในแขวงกรุงเทพฯ ๓ แห่ง คือ
 วัดเทพศิรินทราวาสแห่ง ๑ วัดจักรวรรดิราชาวาส แห่ง ๑ วัดประยูรวงศาวาส แลวัดเสนา-
 สนาราม ในกรุงเทพฯ แห่งหนึ่ง รวมเป็น ๔ แห่ง ตามหัวเมืองอื่น ๆ นั้นจะตั้งขึ้นเมืองละแห่ง
 ตามเวลาที่ควรจัดตั้งขึ้นได้

๓. บรรดาโรงเรียนมูลสามัญชั้นต่ำ หรือชั้นสูง ซึ่งได้ตั้งขึ้นในพระราชอาณาเขตรังกลาว
 มาแล้ว ถ้าจะสอนภาษาไทยโบราณหรือภาษาต่างประเทศ เป็นทวนวิชาภาษาพื้น แลภาษารามัญ
 ภาษาอังกฤษ ภาษาจีน ภาษาแขก ดังนี้ให้ถือว่าเป็นโรงเรียนวิเศษชะเลยศักดิ์ตามทวนวิชาที่สอน
 แลผู้ที่ตั้งโรงเรียนทั้งปวงนี้จะต้องแจ้งรายการให้เจ้าพนักงานกระทรวงพระธรรมการทราบ เพื่อที่
 จะให้อนุญาตแลตรวจการเล่าเรียนนั้น แลทำสำระบบนิกเรียน การเล่าเรียนแลอาจารย์ไว้สำหรับ
 กระทรวงสืบไป ให้บรรดาผู้ที่ตั้งโรงเรียนแลนักเรียนผู้ประสงค์จะเรียนวิชาหนังสือในโรงเรียน
 มูลสามัญ จักการแลมาศึกษาตามประกาศจงทุกประการ

ประกาศมาแต่กระทรวงพระธรรมการ ณ วันที่ ๒๐ มิถุนายน รัตนโกสินทรศก ๑๑๑

ภาคผนวก จ.

ความสำคัญของทางการศึกษา *

(หนังสือเจ้าพระยาภาสกรวงษ์ กราบทูลในพระเจ้าน้องยาเธอ
กรมหมื่นสุมทอมรพันธุ์ ลงวันที่ ๒๑ มิถุนายน ร.ศ. ๑๙๓)

คหยมเมื่อทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เปลี่ยนตำแหน่งให้หาพระพุทธรูปเจ้ามารับราชการใน
กระทรวงธรรมการในศก ๑๑๑ ส่วนกรมศึกษาธิการในการเล่าเรียนศึกษานั้น ได้เปลี่ยนแปลง
รูปการจากที่พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นดำรงราชานุภาพได้ทรงจัดไว้โดยเอาใสรบพระบารมีปกครอง
เป็นรูปอย่าง เช่นเตอร์ไลเซชัน (Centralization) รวมโรงเรียนภาษาอังกฤษแลภาษาไทย
ตามพระอารามที่ใดตั้งขึ้นเป็นโรงเรียนหลวงแล้ว แลขอไว้ในงบประมาณทั้งในกรุงแลหัวเมือง
๕๐ โรง ในงบประมาณสำหรับศก ๑๑๑ ที่ประชุมปฎกบางประมาณได้คัดโรงเรียนตามพระอาราม
ออกจากโรงเรียนหลวงหมด ข้าพระพุทธเจ้าได้ขอไว้เป็นตัวอย่างเพียง ๕ โรง แลคงเหลืออยู่
แต่โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบทั้งภาษาไทยแลภาษาอังกฤษ ๑ โรงเรียนอังกฤษสุนันทาลัย ๑
โรงเรียนให้อังกฤษที่ทุ่งยอบานขุนพิฯแพม ๑ มหาธาตุวิทยาลัย ๑ กับโรงเรียนที่ขอไว้ คือ
โรงเรียนวัดเทพศิรินทร์ ๑ ภายหลังยกมาตั้งวัดสุทัศน์ โรงเรียนวัดจักรวรรดิ ๑ วัดประยูรวงศ์ ๑
ภายหลังยกมาตั้งวัดนิเวศธรรมประวัติ ๑ ภายหลังเป็นส่วนหนึ่งของพระคลังข้างที่ วัดสระศก
เล็กแล้ว รวม ๕ แห่ง โรงเรียนตามพระอารามที่ให้เลิกจากโรงเรียนหลวงที่ประชุมงบประมาณ
คงให้เงินไว้อุดหนุน ๑๒๐ ชั่ง โรงหนึ่งเดือนละ ๑๐ บาท ครูอาจารย์โรงเรียนที่ใดตั้งไว้
นั้น ไม่สามารถที่จะตั้งเป็นโรงเรียนได้ก็เลิกเสียทั้งนั้น แลส่วนโรงพิมพ์ของกรมศึกษาธิการสำหรับ
พิมพ์แบบเรียนก็ให้เลิกเสีย ยกไปรวมกับโรงพิมพ์หลวงราชกิจจา โรงเรียนใหม่สอนอังกฤษ
ที่บานขุนพิฯแพม ก็ต้องย้ายที่ไปเอาใสรบอยู่ที่วัดมหารณ เพราะต้องการที่บานขุนพิฯแพมเป็น
โรงพิมพ์ให้เร้าทำการพิมพ์ของรัฐบาล ตัดเงินในกรมศึกษาธิการลงมากที่สุด จนลามปรังที่จะ
แปลแต่งตำรา ก็คือ เอกวิน แมกฟาแลนด์ ก็ให้ออกเสีย ย้ายพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นวิจิตรวรา-
ปรีชา มาจากกระทรวงต่างประเทศ เป็นลามแพมวิสเทอเอกวิน แมกฟาแลนด์ แลยังพระเจ้า-

* ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ ๕ แฟม ศ.๑ เบ็ดเสร็จศึกษาธิการ ๑๔ - ๑๕

น้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงไศยทรงมอบพระธรรมาโศภิตให้เสด็จมอญรี เวียงญูญิงเข้ามาอีก ๓ คน
 จะตั้งเป็นโรงเรียนของสมเด็จพระนางเจ้ากับครูสำหรับฝึกหัดอาจารย์อีกคน ๑ ให้มาเรียนภาษาไทย
 แปล่า ๒ เดือน มีแต่เงินเดือนกับค่าโดยสารในงบประมาณ แต่สถานที่ซึ่งจะให้เปิดโรงเรียน
 แลอยู่ที่ไหนก็ยังไม่มีการกรมนาธิการเหลืออยู่เพียงเท่านี้ เพราะประสงค์ในที่ประชุมจะให้
 เงินแผนดินน้อยลง ข้าพระพุทธเจ้าเปลี่ยนมารับตำแหน่งใหม่ ก็ได้รับหน้าที่การศึกษาเพียงเท่านี้
 ส่วนโรงเรียนหลวงที่ต่าง เมพระอารามในอุบลเลิกไปก็เพื่อความเสียตกลูกแก่ข้าพระพุทธเจ้า
 เมื่อการแผ่นดินนี้ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้ดูสาธิต จัดรูปการศึกษาเป็นอย่างดีเช่นเตโชเชน แขนง
 การเล่าเรียนเปลี่ยนตน มูลศึกษา ส่วนที่เป็นภาษาอังกฤษเป็นชั้นกลาง ให้ขอพระบรมราชานุญาต
 ออกประกาศ แลแล้วแต่ผู้ศรัทธาตั้งโรงเรียนเชลยศักดิ์ กรมศึกษาธิการอุบลให้เพียงเดือนละ
 ๑๐ บาท ก็ยังมีผู้เห็นแก่การเล่าเรียนตั้งขึ้นตามวัดบ้างตามบ้านบ้าง ส่วนครูผู้ซึ่งให้เข้ามาว่า
 จะตั้งโรงเรียนของสมเด็จพระนางเจ้า เงินในกรมศึกษาเฉพาะแต่ค่าเงินเดือนครูเท่านั้น ก็ต้อง
 เป็นโรงเรียนหลวง สถานที่เรียนนั้นก็ไม่ว่าที่ใด จะให้เอาที่พระราชวังบ้างที่อื่น ๆ
 บางก็ยังไม่เป็นที่มั่นคง ข้าพระพุทธเจ้าจึงเห็นด้วยเกล้าฯ ว่าที่จะจัดการให้ทันแก่ครูที่จะ
 เข้ามา ก็มีแต่สำนักศาลาแลหะเดียว เพราะมีทุนรอนพอที่จะจัดการได้ จึงได้ย้ายโรงเรียนอังกฤษ
 สุนันทาลัยไปไว้ที่ธรรมสภา หน้าวัดประยุรวงษ์ ส่วนหม่อมแฟงแลนค์ ที่เป็นอาจารย์ใหญ่
 ถอนมารับการแปลแต่งตำราในกรมศึกษา แลที่อุบลของครูฝึกหัดอาจารย์ก็ของเขาสืบส่วนสมเด็จพระ
 พระเจ้าลูกยาเธอ จากเจ้าพระยาบรมนครมหาพนิต เพราะได้หาไพร่พลนักเรียนฝึกหัดอาจารย์
 ให้สอนเด็กที่โรงเรียนโรงเรียนเล็กด้วย เมื่อพระเจ้าอนงยาเธอกรมหมื่นวิจิตรวรณปริชาไศยทรง
 รับการอยู่กระทรงนี้ จึงได้ขอรับพระราชทานให้เป็นอธิบดีกรมศึกษา การเล่าเรียนในชั้นมูล
 สามัญ โรงเรียนเชลยศักดิ์ค่อยมากขึ้นทีละเล็กทีละน้อย ในส่วนการเล่าเรียนแต่ก่อน ส่วนที่นักเรียน
 พระตำหนักสวนกุหลาบเป็นนักเรียนอยู่ประจำรับพระราชทานของหลวงทั้งสิ้น แลการเรียน
 พระปริยัติธรรมที่ในวัดพระศรีรัตนศาสดารามก็สำหรับเพนของหลวง ถวายพระสงฆ์สามเณรที่มา
 ศึกษาพระปริยัติธรรม ได้รับพระราชทานเงินทุกวัน ในที่เรียน ๒ แห่งนี้ ก่อนเวลาที่ข้าพระพุทธเจ้า
 ได้รับการโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบก็ไล่เลิกนักเรียนอยู่ประจำเสียแล้ว คงเป็นนักเรียน
 มาเรียนเป็นเวลา ที่การบอกพระปริยัติธรรมที่วัดพระศรีรัตนศาสดารามก็เลิกการเลี้ยงสำหรับเพน
 แลยกไปวัดมหาธาตุตั้งเป็นวิทยาลัย การที่พระสงฆ์สามเณรมาเรียนตามหัวทวารวราชบัณฑิตย

บอกอยู่นี้มาแต่เพนแล้ว พระสงฆ์สามเณรที่มาศึกษาก็น้อยลง ข้าพระพุทธเจ้าจึงไ้การาชา
 พระพิณลธรรมให้เปนการในมหาธาตุวิทยาลัย ก็ได้จัดในเงินพระราชนุเคราะห์พระราชนานสำหรับ
 วิทยาลัยปีละ ๒๐ ชั่งนั้น ได้แบ่งเปนส่วนเงินเดือนอาจารย์บ้าง ค่าโง่สอยแลทำสำหรับเลี้ยงเพน
 พระสงฆ์สามเณรที่มาเล่าเรียนด้วย พระสงฆ์สามเณรที่มาเรียนมากขึ้น แต่ในเวลานั้นพระเจ้า
 นองยาเชอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ทรงใส่พระทัยในการเล่าเรียน ได้ตั้งโรงเรียน
 พระปริยัติธรรมขึ้นที่วัดมกุฏกษัตริย์เปนของพระองค์ท่านเอง มีนักเรียนประมาณ ๓๐ รูป ข้าพระ
 พุทธเจ้าจึงไ้การาบทูลขอพระบรมราชานุญาต มีสัคิมที่จะจัดไปรคเกล้าให้หาฤาในที่ประชุม
 ปฤกษาในที่ประชุมก็ไม่ตกลงให้หาพระพุทธเจ้าไปทูลหาฤาสมเด็จพะสังฆราชตกลงเสียก่อน
 ไ้การาบทูลทรงแรงหนึ่งอยู่ การที่ตั้งวิทยาลัยก็รอมมา แต่ในส่วนงบประมาณการศึกษาเดิมมีเงินกับย
 ของเสวยพระเจ้าอนงยาเชออยู่เดือนละ ๔๐ บาท เมื่อว่างประมาณปีประชุมก็ตัด มีพระเจ้า
 นองยาเชอ กรมหมื่นคำรงราชานุภาพเปนตน ไ้ทรงขอตัดออกเสียจากงบประมาณ เพราะว่า
 เปนการที่พระองค์ท่านไ้การาบทูลสำหรับพระองค์ของกรมหมื่นวชิรญาณ ข้าพระพุทธเจ้าก็ไ้
 กราบบังคมทูลขอเรียไว้ในพระเจ้าพันางนองนางก็ไ้ถวายพอแก่ที่เคยไ้รับพระราชนาน เมื่อการ
 ที่จะตั้งมหาวิทยาลัย เปนอันที่ยังไม่ตกลงในที่ประชุม ข้าพระพุทธเจ้าก็รับฉัตรครอบเอง
 ไ้การาบทูลพระเจ้าอนงยาเชอกรมหมื่นวชิรญาณให้ทรงจัดตั้งขึ้น ไ้ขอรับพระราชนานเงินในการ
 พระราชนุเคราะห์วิทยาลัยนี้ เท่ากับที่พระราชนานที่มหาธาตุวิทยาลัย พระบารมีปกเกล้า เปน
 คราวโชคก็ การวิทยาลัยนั้นก็เปนอันสำเร็จเจริญขึ้นทุกปีจนเปนรูปอยู่เดี่ยวนั้น ส่วนโรงเรียน
 เชลยศักดิ์ก็มีผู้มาขอจดเบียนตั้งมากขึ้นโดยลำดับ กรันเวลาว่างประมาณ พระเจ้าอนงยาเชอ
 กรมหมื่นคำรงราชานุภาพเปนตน ทรงพระดำริเห็นว่าวิธีที่ช่วยอุดหนุนโรงเรียนเชลยศักดิ์
 เดือนละ ๑๐ บาท ไม่เปนธรรมเนียมที่ดีที่มีมาแล้ว ก็ไ้ทรงอยู่ไม่ว่าจะอุดหนุนต่อไป ตัดงบประมาณ
 ที่อนุญาตไว้แต่เดิมปีละ ๑๒๐ ชั่งนั้นออกเสียครึ่งหนึ่ง ส่วนโรงเรียนตามหัวเมืองนั้น ทรงรับเปน
 พระธุระจะจัดให้โรงเรียนทุกเมือง ขอเงินช่วยอุดหนุนเพียงโรงเรียนหนึ่งเดือนละ ๒๐ บาท ประมาณ
 ไว้เปนเงิน ๒๐ ชั่ง ไ้ตั้งเบิกไว้ถึง ๒ ศก ก็ไม่ไ้ทรงตั้งขึ้นตามหัวเมือง งบประมาณกระทรวง
 ธรรมการมีกรมศึกษาธิการ เปนตน เปนอันมากที่จะสำเร็จไ้คงถูกตัดถูกกลแทนทุกศก ข้าพระพุทธ
 เจ้าเห็นด้วยเกล้าว่า นำหนักข้าพระพุทธเจ้าแลพระเจ้าอนงยาเชอกรมหมื่นวชิรญาณปรีชา

ซึ่ง เบนอธิบดีจะไม่พอแก่การ จึงได้กราบบังคมทูลพระกรุณาขอรับพระราชทานฝ่าพระบาทเป็น
 อธิบดีกรมศึกษาธิการขยายพระ เจานองบา เสด็จกรมพื้นวิจิตรบรรณปริชา มาเป็นอธิบดีพยาบาล
 ฝ่าพระบาทเป็นอธิบดีกรมศึกษา ก็มีน้ำหนักเพียงพอ แต่เป็นเวลาที่ไม่สบโชคตลอด, ได้เปลี่ยน
 แปลงราชการใหม่ในหน้าที่ของฝ่าพระบาท ไม่สามารถจะดำรงอธิบดีกรมศึกษาธิการได้ ต้อง
 ทรงแลาออกจากตำแหน่ง เป็นที่ขาดประโยชน์ของกรมศึกษาเป็นอย่างยิ่ง เมื่อนักเรียนในโรงเรียน
 เสด็จศึกก็ทยอยมากขึ้น ถึงคราวสอบไล่ก็ได้เข้าสอบไล่ตามลำดับปี จนทุนเล่าเรียนซึ่งพระเจ้า
 บรมมหาราชเสด็จ กรมสมเด็จพระสุทนต์ราชนครินทร์โปรดประทานไว้ กรมพื้นดำรงราชานุภาพ
 ได้มีรับสั่งให้ทรงฝากทางยูเกอซิกไว้ ก็เป็นคราวเคราะห์ร้ายทางลมสูญเสียไปสองส่วน ทุนกลับ
 แต่ส่วนเดียว ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้กราบบังคมทูลสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถทรง
 บำเพ็ญพระราชกุศลอธิษฐานขอพระราชนิพนธ์ พระราชทานเป็นส่วนใหญ่ในพระองค์และส่วนสมเด็จพระบรมโอรสา-
 ธิราช เป็นทุนเล่าเรียนอีก ๒ รางวัล และการที่สอบไล่ก็ได้อุดหนุนตามโรงเรียน เสด็จศึก
 ในส่วนที่ไล่ได้ให้แบ่งรางวัลแก่ครูประโยค ๑ คนละ ๒ บาท ประโยค ๒ คนละ ๔ บาท
 เป็นการอุดหนุนให้สอนนักเรียนจะเข้าได้มากขึ้น การที่คิดเห็นกรมศึกษาธิการก็ส่งมา แลพอ
 สบโชคดีพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ เสด็จกลับจากเล่าเรียนยุโรป ได้
 โปรดเกล้าให้เบนอธิบดีกรมศึกษาธิการมา ๒ ศก แล้วการเล่าเรียนมูลศึกษาโรงเรียน
 เสด็จศึกทั้งในกรุงแลหัว เมืองก็ยิ่งเจริญมากขึ้นตามบัญญัติจำนวนโรงเรียนมาจนศก ๑๑๖ ได้กัก
 ถวามาในนี้ควยแล้ว แลโรงเรียนสตรีสุนันทาลัยได้ตั้งมาจนเปลี่ยนครูใหม่ ก็ค่อยเจริญขึ้นเป็น
 อันนับว่าดีก็แล้ว แลโรงเรียนราชวิทยาลัยก็ได้ตั้งขึ้น แลการเล่าเรียนก็ศึกษาได้รับพระมหา-
 กรุณาอุดหนุนในสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถเป็นอันมาก พระราชทานทุนเล่าเรียน
 เป็นรางวัลสำหรับโรงเรียนสตรีสุนันทาลัย แลราชวิทยาลัยอีก ๒ แห่ง แลพระราชทานทุนให้
 ต่อปึกขยายโรงเรียนสุนันทาลัยออกอีกด้วย ในการศึกษาเป็นมาโดยลำดับนี้ อธิบดีกรมศึกษา
 แลข้าพระพุทธเจ้าก็ได้จัดตามรูปการ แลทุนในงบประมาณที่อนุญาตเหลือจากตัดรอนแล้วมาโดย
 ลำดับในสิ่งสำคัญ ในมูลศึกษาการเล่าเรียนชั้นต้นต้องจัดให้เป็นรากมั่นคงก็ค่อยมากเจริญตาม
 เด็กที่นักเรียนมากขึ้น แต่ทุนที่จะอุดหนุนโรงเรียน เสด็จศึกก็ถูกตัดเพา เดิม แลส่วนแบบเล่า
 เรียนขอเงินจิมพักไม่ค่อยจะได้ ทำราเรียนที่กองแต่งทำราไคแต่งไว้ม่าให้ทราบจ ที่ประชุม

ตรวจในเวลาวางงบประมาณกว่าใช้ไม่ได้ เบนอินเกียเว เบอ บ้าง เปนชาวต่างประเทศบ้าง
 น้อยเรื่องที่ใช่ได้ คงใช้แบบเรียนที่ใช้อยู่จำหน่ายได้ไป ก็เห็นเวียนจ้างพิมพ์ตำราเรียนขึ้นอีก
 เพราะตอลี่มีแล้วจึงได้ส่งพระคลัง เงินค่าเล่าเรียนที่จำหน่ายได้ตั้งนั้นก็ ก็ได้ส่งพระคลังโดย
 ลำดับไปตามบัญชีที่ได้วางมานี้ กรณเมื่อศก ๑๑๖ เงินค่าแบบหนังสือเรียนที่จำหน่ายได้ต้อง
 ส่งตามวงโคตร แลการขอลงพิมพ์แบบเรียนไม่ค่อยจะได้ การพิมพ์แบบเรียนไม่พอจำหน่าย
 เปนอันผิดกิจ มางบประมาณในศกนี้ ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า เปนอันชั้ของ จึงได้
 กิดจะให้ผู้รับพิมพ์แลจำหน่ายหนังสือของกรมศึกษาธิการ เพื่อจะกันการลำบาก แลให้ทันแก่ความ
 ต้องการ ที่ประชุมก็เห็นชอบด้วย ได้ตัดค่าหนังสือแบบเรียนที่ขอพิมพ์ออกเสีย แต่การนี้จะ
 ไปได้ชั่วคราวหนึ่ง กรณเมื่อศก ๑๑๘ ข้าพระพุทธเจ้าได้ดำริให้การลงที่จะให้ที่อ่านหนังสือ
 สำหรับมหารชนั้น จึงได้ปรึกษากับเจ้าพนักงานในกระทรวงนี้ ออกทุนรอนเช่าที่ดินเปนวิทยา
 สถานสำหรับอ่านหนังสือพิมพ์แลหนังสือเรื่องต่าง ๆ ยืมจากกระทรวงไปให้อ่านบ้าง ก็มีผู้อ่านมาก
 แลได้มีการประชุมเลกเชอร (Lecture) แลเดบัท (Debate) ด้วย การอันนั้นก็ได
 ติฉิน ภายหลังการเดบัทสักว่าที่ ปรวาก็ มักจะเนื่องเกี่ยวของเข้าไปในทางโปลิติก จึงได้
 กิดเปลี่ยนให้เปนโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษเวลากำ เพื่อประโยชน์แก่เสมียนที่ทำการกลางวัน
 แล้ว เวลาว่างอยากจะเรียนภาษาอังกฤษจะได้มาเรียนตามประสงค์ ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้
 ขอครูจากกรมศึกษาธิการ ก็ได้ตั้งโรงเรียนมาถึง ๒ ศก มีนักเรียนถึง ๖๐ คน ขอเก็บเงิน
 เพียงคน ๑ เดือนละ ๒ บาท ช่วยในการเช่าที่แลการโสรอย นักเรียนไปมาเรียนแลถึง
 คราวสอบไล่ได้แสนภาค ๒ ไปหลายคนแล้ว แลที่อ่านหนังสือก็ได้มีคนมาหาอ่านไปอ่านเรื่อย
 ในปี ๑๑๕, ๔๔๕๐๓ คน ปี ๑๑๖, ๔๔๕๒ คน โรงเรียนอังกฤษเวลากำก็ได้คน จนมีผู้อ่าน
 อย่างไม่ตั้งขึ้นบ้างแล้ว พอเป็นคราวเกราะห่วยงบประมาณในศกนี้ถูกตัดไม้ให้ครูก็ต้องเลิก
 แลนักเรียนได้เข้าด้วยกันมาร้องขอให้ตั้งต่อไป แต่การโสรอยที่เก็บได้ไม่เพียงพอที่จะเลิก
 เสียจะเป็นการดีเยี่ยม ข้าพระพุทธเจ้าก็จำต้องให้ตั้งไปก่อนกว่าจะพบทุน แลก็ต้องอดใจ
 ระเบียบต่อไปเมื่อทุนรอนหมดลง ไม่แต่เท่านั้น โรงเรียนอังกฤษวัดมหาธาตุซึ่งตั้งมาแต่เดิมจน
 บานูแรมสามี่ดาออก อธิบดีได้จัดครูใหม่ สอนตามโซค (Course) ของกรมศึกษา นักเรียน
 ก็มากเจริญอยู่ ต้องถูกตัดงบประมาณอีก ถึงตั้งนั้นก็ มีนักเรียนถึง ๔๐ คน อธิบดีกรมศึกษา

ได้คิดตั้งต่อไป ขอเก็บเงินนักเรียนให้แก่ครูตามแต่จะเป็นไปได้ ส่วนนักเรียนต่างประเทศ
เมื่ออยู่ในกระทรวงต่างประเทศ เงินใช้สอยก็คิดตามราคาแลกเปลี่ยนปี ๑ มากกว่าเงิน
พระราชทานให้ภายในกรมศึกษา แลโรงเรียนในกรุงเทพฯ ทั้งสิ้น ข้าพระพุทธเจ้าเห็นควร
จะอยู่ในกรมศึกษา จึงได้กราบทูลขอมาไว้ เพราะนักเรียนที่ส่งออกไปเรียนแต่ก่อนนั้นมีหลาย
ประเภท ออกไปเรียนไม่ได้ราชการกลับมาก็มี เมื่อตกมาอยู่กรมนี้แต่ยก ๑๑๖ นั้น นักเรียน
ที่ส่งไปก็ได้คิดจัดให้การศึกษาในภาษาอังกฤษพอเป็นพื้นออกไปอย่าง ๑ กับที่โปรดเกล้าฯ
ให้ออกไปโดยพระมหากรุณาเป็นส่วนพิเศษอีกอย่าง ๑ ไม่ได้มีประเภทอื่นที่ส่งออกไปอีก

การศึกษาในเวลานี้ที่เป็นสิ่งสำคัญของการครูอาจารย์ที่ได้ฝึกหัดแล้วสอนตามหลักสูตรดีกว่าครูที่
ไม่ได้ฝึกหัด โรงเรียนฝึกหัดอาจารย์ได้ตั้งมากให้นักเรียนพอเป็นครูสอนตามวิธีใหม่หลายคนแล้ว
ในสมัยนี้ขึ้นอีกก็ถูกตัดเงินในกรมศึกษาธิการออก จนขยายการที่จะให้กว้างขวางออกไปไม่ได้

การเล่าเรียนศึกษาที่ได้เป็นมาดังนี้ เมื่อถูกตัดรอนไม่เป็นการสะดวกก็ การเล่าเรียน
ชั้นแรกก็นับว่าเจริญมาโดยลำดับ กรมศึกษาธิการในเวลาที่ยังข้าพระพุทธเจ้ารับสนองพระเดชพระคุณ
อยู่ในกระทรวงธรรมการนี้ ที่ไม่กว้างขวางเจริญไปได้ก็เพราะในการชักชวนทำแต่ส่วนที่พ้นทุนทำไป
ได้เท่านั้น อธิบดีกรมศึกษาธิการได้ทรงอุสาหโดยเต็มพระกำลัง แลการที่ถูกตัดรอนเพราะความ
เห็นข้างมากขัดแย้งกับเวลา เมื่อพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เป็นพระอัคร
จัดการอยู่เพราะอาไศรยพระบารมีปกเกล้าฯ แลยังไม่ได้มีการทรงลงงบประมาณการที่จะจัดทำอย่าง
เช่นแต่ใดเช่นนี้ ก็เป็นไปไม่ได้โดยดี เมื่อกรมศึกษาถูกตัดรอนเป็นไปดังนี้ ข้าพระพุทธเจ้าก็ได้
รู้สึกว่าการศึกษาจะไม่เป็นการสำคัญต่อกรมนี้ เพราะเงินแผ่นดินจายน้อยไปเป็นที่

บัดนี้ ได้ทราบพระบรมราชกระแสว่า การศึกษาเป็นสิ่งสำคัญเกี่ยวแก่การแอดมินิสเตร-
ชัน ทุกอย่างดังนี้แล้ว จะคิดขอยกยวยข้าพระพุทธเจ้าที่ขึ้นนำหน้าทูลน้อย แลโวหารที่จะอธิบาย
ไม่เพียงพอกแก่ความเห็นข้างมาก ดังนี้ ข้าพระพุทธเจ้าก็ได้คิดระวัง จึงได้ขอฝ่าพระบาทแด
พระเจ้าลูกยาเธอเป็นอธิบดี เพื่อที่จะให้ขึ้นนำหน้า เพราะว่าการศึกษาไม่เหมือนการก่อสร้าง
ที่จะทำได้โดยเร็ว หรือเหมือนอย่างไม้ล้มลุก ขยายการศึกษาเหมือนต้นไม้แก่เจริญช้า ถ้ามีทุน
รอนที่จะบำรุงก็คงได้ผลในภายหน้า เพราะฉะนั้น ต้องอาไศรยเวลาแดพระบารมีปกเกล้าฯ ที่จะ
จัดขยายการให้เจริญขึ้น พระเจ้าลูกยาเธอ อธิบดีกรมศึกษาธิการก็ทรงพระปรีชาสามารถ

ตั้งพระไทยจัดการศึกษาอยู่โดยอุสาค เมื่อได้ฟังกระแสพระบรมราชดำริในเรื่องการศึกษาแล้ว ก็ทำให้น้ำใจชาวพระพุทธเจ้าตนเด่นความยินดี ที่การศึกษาในบ้าน เมืองต้องจัดการวิปธัม ให้ได้ผลนั้น จึงไกรราญตามการที่ได้เป็นมาแล้วดังนี้ เพื่อที่จะได้ทรงพระราชดำริห์ ประกอบกับการวิปธัมการศึกษานั้น ๆ การจะเห็นควรประการใด ลูกแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ถ้ามีโอกาสนั้นขอฝ่าพระบาทไต่ความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาทรงทราบ ไต่ฝ่าละอองธุลีพระบาท สดแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ภาคผนวก ฉ.

รายงานการประชุมพิเศษ^๑

วันที่ ๒๒ กันยายน รัตนโกสินทร ศก ๑๙๙*

(ตรงกับวัน ๒ มี.ค. ๑๑ ค่ำ ปีมะแมศก ศก จุลศักราช ๑๒๖๐)

เวลาบ่ายเก้าโมง

ไต่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวิริยภาณุวรโรธ ๑
พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ๑ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ๑
พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ ๑ เจ้าพระยาภาสกรวงษ์ ๑ ชุมนุมกัน
ปรึกษาเรื่องจัดการโรงเรียนในพระราชอาณาเขต ณ หอชุมนุม พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
ประทับในที่ชุมนุมนั้นด้วย

แล้วมีพระราชดำรัสว่า ในการประชุมวันนี้ เพื่อจะปรึกษาจัดการเล่าเรียน จึงได้
เชิญเสด็จกรมหมื่นวิริยภาณุมาด้วย และได้ให้เชิญกรมหมื่นดำรง ซึ่งได้เป็นเสนาบดีกรมศึกษา-
ธิการมาด้วย แต่นับว่าเป็นผู้ได้ตั้งกรมศึกษาธิการขึ้น แล้วจัดการในกรมนี้ให้เป็นไปโดย
เรียบร้อย ก็ยังแสดงความพอใจในการเล่าเรียนน้อยเสมอ กับกรมหมื่นสมมต ซึ่งเป็นผู้
ดูแลเจ้าพระยาภาส กับพระองค์เจ้ากิติยากร ซึ่งเป็นเจ้าของกระทรวง ดูแลของกรมมาเพื่อ
จะหาฤา แต่การเช่นนั้นมิใช่เป็นการประชุมใหญ่ การที่จะหาฤาขึ้นก็คิดว่า การโรงเรียนจะ
ควรตั้งรูปลงอย่างใดให้เป็นการมั่นคง แลแพร่หลายต่อไปภายหลัง การในเมืองไทยนี้ก็ย่อมรู้
อยู่ด้วยกันว่า สู้ประเทศอื่นเขาไม่ได้ เพราะเราจัดภายหลังเขามาก แม้แต่เมืองยี่น
ซึ่งนับว่าไต่จัดการบ้านเมืองมาในเวลาเท่า ๆ กับเมืองเรานั้นก็ผิดกันมาก แต่เพราะพจนประเท
ผิดกัน ด้วยการเล่าเรียนของยี่นต่อมาจากจีน ซึ่งมีวิชาการต่างเป็นอย่างสูงมาแล้ว แลคนยี่น

^๑ ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ ๕ แฟ้ม ศ. ๑๒, จัดการศาสนาและการศึกษา

ก็มีพยายามมากด้วย การที่เมืองเราล่าหลังเขายูคังนี้ ก็เพราะเหตุที่หากันที่มีความรู้ไม่ได้
 ฤๅที่มีความรู้ก็ไปมีความพยายามทำงานไคพอ ถ้ารวมใจความก็ก่อ หาความรู้ไม่ได้พอแก่การ
 การเล่าเรียนนี้หรือสำคัญอยู่ที่จะจัดให้แล้วเร็วไม่ได้ ต้องตั้ง ๑๐ ปี ๒๐ ปี จึงจะได้ ถ้าไม่รีบ
 กัดตั้งมูลรากลงไว้ใหม่คงเป็นหลักฐานไคแล้ว อีกเยเนเรชั่น ๑ ก็ไม่พอ เป็นที่ช่วยการ
 เวลานั้น ความต้องการของราชการในภายนาตองให้เพิ่มรู้ไว้ใช้ในราชการจงได้ การเล่าเรียน
 ที่จะตั้งให้เป็นรูปนั้นตามทีกรมแผนคำรงค์ไคเริ่มขึ้นไว้ก็คิดหนักหนาแล้ว แต่จะเอาเป็นหลักฐาน
 สำหรับจัดทั่วไปในพระราชอาณาเขตไม่ได้ ครั้นต่อมาเจ้าพนักงานก็ทำไปตามแบบที่กรมพิน-
 คำรงค์ไว้ใหม่ แต่เป็นค่วยเข้าใจผิดไปฤๅทำตามแบบไม่ได้ ฤๅเพื่อจะลงตัวเอง ก็หาแต่
 คณนโรงเรียนให้ไคมาก ๆ เชน ลงนำเมอหนังสือราชการซึ่งมีญัตติกันกรทหนึ่งว่า ออฟฟิ-
 ใคมีนำเมอหนังสือมากถือกันว่าเป็นเกียรติยศแก่ออฟฟิไคนั้น ฉนั้นโรงเรียนซึ่งอยู่บัดนี้ก็เป็นแต่มี
 จำนวน ไม่มีความจริงอยู่ในนั้น แลการที่กรมศึกษาธิการจัดต่อมาจนบัดนี้ก็เป็นแต่คิเท่าที่ทำมา
 แด่ก่อนแล้ว ไม่ก็ยิ่งขึ้นไปไคอีก เพิ่มขึ้นซึ่งไม่กระถางซึ่งไม้นั้นไคจนเต็มกระถางแล้ว ก็ไม่
 งอกลงนขึ้นไปไคอีก การที่คิดจะจัดต่อไปนี้ อยากจะให้เหมือนไม้ที่ลงคินิ ใหงอกลงนแพร่หลาย
 ออกไปไคยังกาแแต่ก่อน การเล่าเรียนที่จัดอยู่บัดนี้มีแปลที่ทนจะเถียงว่าไม่ดีไมไคนั้น ก็แต่
 มหามกุฏราชวิทยาลัย ซึ่งปรากฏว่ากรมพินนวิชริฎาณไคทรงจัดการ โดยความเอื้อเฟื้อเติมกำลัง
 คือคิไคเพราะกรมพินนวิชริฎาณ ส่วนเจ้าพระยาภาสกรจะมีส่วนค่วยในการที่ไคจกนบวงก็ควร
 แด่จะว่าเป็นผู้วิคไคไม่ได้ เพราะฉนั้นจึงเห็นเป็นตัวอย่างอันคิที่ไคทรงจัดให้เกี่ยวของค่วยการ
 พระพุทธศาสนา การเล่าเรียนที่จะจัดไปทางอื่นไม่ให้เกี่ยวแก่การวัดคายนั้นไคไม่ได้ เพราะไค
 แด่จะสั่งสอนแต่คิกรวิธี ต้องสั่งสอนถึงการศาสนาด้วย ฉนั้นเป็นความปรารณานันไคใหญ่
 เพราะไคผูกกันโดยไมไคคิหมายกันมา ก็มาพ้องกันว่า คนไทยไมรู้วิคก็ลหาโดยมาก ไคตรว
 สอบแลกรมพินคำรงค์ไคตรวจสอบตามหัว เมือง เห็นเสื่อมทรามมากถูกเป็นคนไทยไม่มีศาสนา
 จึงทำให้คนเสื่อมธรรไปหมด การที่จะจัดนี้ยากจะให้เกี่ยวกับศาสนาด้วย จึงขอปลุกษาว่า
 จะจัดอย่างไรจึงจะตั้งมั่นแลแพร่หลายออกไปไคจุจกนไคไรอันมีรากแลถึงกานงอกลงนแผ่ไพศาล
 ไปมิไคไม่กระถาง ตามความเห็นที่กรมพินนวิชริฎาณแลกรมพินคำรงค์สแดงมานี้ก็ร่วมกัน กวร
 จัดให้เป็นรูปไค แต่การที่จะจัดต่อไปนั้น เจ้าของกรมศึกษาธิการต้องเป็นคิสำคัญ ต้องเอาคิ

เอาของไปแรงกว่าที่เป็นอยู่เดี๋ยวนี้ แล้วไปรื้อเกล้าฯ ให้กรมหมื่นสมมตอานความเห็นของ
กรมหมื่นดำรง แลความเห็นกรมหมื่นวรวิญาณตลอดแล้ว มีพระราชดำรัสว่า การที่จะสร้าง
โรงเรียนในวัดนั้น กองเงินส่วนเรียบไรไต่พอ เพราะตามที่ได้เห็นมาในเรื่องนี้มีผู้เรียบไรทำศาลาวัด
ต่าง ๆ นั้น ก็เรียบไรกันไต่เสมอ เช่น วัดสังเวท เป็นต้น แต่มารกเจ้าหมื่นสรรพเพชญ์เดียว
ก็ทำไต่หลัง จึงรับสมจริงตามความเห็นกรมหมื่นวรวิญาณที่รับสั่งว่า การสร้างโรงเรียน
ไม่ต้องเปลืองเงินหลวง แล้วมีพระราชดำรัสถามเจ้าพระยาภาส และพระองค์เจ้ากิติยากร

พระองค์เจ้ากิติยากรกราบบังคมทูลว่า คิดจะจัดโรงเรียนเป็นสามชั้น คือเป็น
โรงเรียนหลวง เงินเดือนครูแลเงินบำรุงต่าง ๆ เป็นของหลวงอย่างหนึ่ง ให้แก่เงินบำรุง
นักตัวตามนักเรียนที่มาเรียนทุกวัน เพื่อให้เป็นค่าจ้างครู ถูกรับการอื่น ๆ บางอย่างหนึ่ง
ในสองอย่างนี้จะมีผู้ตรวจตราเสมอ อีกอย่างหนึ่งเป็นไปรเวตแท้ กรบศึกษาธิการไม่เก็บข้อของ
แลไม่ต้องมีผู้ตรวจ แต่จะส่งนักเรียนมาหาไต่ไต่

มีพระราชดำรัสถามว่า โรงเรียนที่ให้แก่เงินอุดหนุนนั้น เอาอะไรเป็นที่ตั้ง

พระองค์เจ้ากิติยากรกราบบังคมทูลว่า คือโรงเรียนที่มารอจดทะเบียน

มีพระราชดำรัสถามว่า มีความมุ่งหมายอย่างไรบ้างตามความเห็นที่ว่ามานั้น

พระองค์เจ้ากิติยากรกราบบังคมทูลว่า มีความมุ่งหมายเพื่อจะให้การศึกษาเล่าเรียนลงรอย
เป็นวิธีเดียวกัน แลจ้ะวิธีให้นักเรียนเรียนไต่เร็วที่สุด ก็ต้องมีการที่ไต่ แต่ในชั้นแรกนี้ครูไม่มี
พอจึงให้มิอันสเปกเตอร์ไปตรวจเพื่อจะแนะนำด้วย

กรมหมื่นวรวิญาณรับสั่งว่า งบประมาณรายจ่ายโรงเรียนสอนอาจารย์ถึงเดือนละ ๔๐ หนึ่ง
นั้น เห็นว่าถ้าเอาแต่ภาษาไทยแล้วไม่ควรตั้งงบประมาณ

มีพระราชดำรัสถามว่า โรงเรียนสอนอาจารย์นี้มีแล้วฤฯ

พระองค์เจ้ากิติยากรกราบบังคมทูลว่า มีอยู่เป็นสองแผนก ก็สอนทั้งภาษาไทยแล
ภาษาอังกฤษ

มีพระราชดำรัสว่า ขอให้ไปดูทุกแห่งที่ข้อเสียก่อนว่า จะจัดอย่างไร จึงจะมีศึกษา
สถานไต่ทั่วพระราชอาณาเขต ความเห็นที่ไม่ลงรอยกันก็ไต่มากนัก

กรมหมื่นดำรงว่า กรมหมื่นดำรงไต่เห็นด้วยกับความเห็นกรบศึกษาที่หมื่น เอวักไต่เป็น

โรงเรียนเลขกัณฑ์ แลตามหัวเมืองจะแบ่งเป็น ๒ มณฑล การเล่าเรียนในหัวเมืองให้อยู่ใน
ข้าหลวง ผู้ราชการเมือง แลกำนันผู้ใหญ่บ้าน ให้จัดให้เล่าเรียนตามแบบหลวงนั้น

มีพระราชดำรัสว่า ที่ตั้งใจจะปลูกษาศึกมีสองแง่ คือหัวข้อที่ว่าจะให้ความรู้ใดแพร่
ไปทั่วพระราชอาณาเขตในทันทีนั้น จะจัดควรวีธีอย่างไร กับตามความเห็นของกรมศึกษา
จะจัดให้แพร่หลายไปทั่วพระราชอาณาเขตใน ๒ ปีนี้ได้ฤกษ์ไหม แล้วโปรดเกล้าให้กรม
พิจารณาความเห็นกรมศึกษาธิการภาค ๒ ว่าควรถัดการเล่าเรียนในหัวเมืองตลอดแล้ว
มีพระราชดำรัสว่า ตามความเห็นนี้เป็นการที่ยังทำตลอดไม่ได้ ขอให้หัดทดลองว่า การชั้นต้น
จะทำอย่างไรก่อน ถ้ากรมศึกษาธิการมีความมุ่งหมายที่ตรงกันข้ามอย่าง

พระองค์เจ้ากิตติยกรรณบังคมทูลว่า ไม่มี เพราะที่กรมศึกษาจัดอยู่บัดนี้จัดทั่ว
ทั้งนั้น เป็นการเขารอชั่งอยู่แล้ว

มีพระราชดำรัสว่า การที่จะจัดต่อไปยากให้เป็นดังนี้ ก็นับรทการเล่าเรียนของวัด
ที่จะจัดอย่างไรนั้น มอบให้กรมหมื่นวชิรญาณทรงจัดให้สำเร็จตลอดไปตามความเห็น แลยอมให้
มีอำนาจบังคับวัดที่จัดการเล่าเรียนขึ้นนั้นได้ทุกวัดตลอดพระราชอาณาเขตดังนี้ กรมหมื่นวชิรญาณ
จะทรงรับจัดได้ฤกษ์ไหม

กรมหมื่นวชิรญาณถวายพระพรว่า วัดเป็นที่เล่าเรียนอยู่แล้ว แต่เกี่ยวด้วยแคว้นนิส-
เตรชั้นต้องบังคับได้ การที่เป็นอยู่ทุกวันนี้ โรงเรียนก็ตั้งอยู่ตามวัดแล้ว แต่กรมศึกษาเข้ามา
จัดแยกโดยวิธีใดๆ ก็ตาม คือต้องการจะเป็นเจ้าหมู่แต่บังคับการเองไม่ได้ การอุปฐก
กับพระสงฆ์ทั้งนั้น เพราะฉะนั้นจึงเห็นว่า หัวข้อที่จะจัดให้ตลอดพระราชอาณาเขตนั้น ต้อง
ให้พระสงฆ์บังคับการเอง จึงจะทำได้ ถ้ากรมศึกษาจัดแจงอยู่ดังนี้แล้ว อีกหัวข้อหนึ่งก็
ไม่ตลอดได้

มีพระราชดำรัสถามว่า ถ้าจะจัดตามความเห็นกรมหมื่นวชิรญาณนั้นจะมีข้อขัดข้องอย่างไรร้าง

กรมหมื่นวชิรญาณถวายพระพรว่า การเล่าเรียนต้องอาศัยการอื่น ๆ อย่างดีที่สุด
ต้องถือว่าวัดเป็นที่เล่าเรียน การอื่น ๆ นั้นต้องให้หาไถ่การเล่าเรียน ถ้ามีอำนาจบังคับ
การได้แล้วก็รับจัดได้ วิชาอย่างตามความเห็นกรมหมื่นดำรงนั้น ก็รับจัดให้สอนกันได้ สำคัญที่
การแต่งตำรา เกรงจะหาคนแต่งในฉบับทั่ว แลหัวเมืองนั้นต้องเอากรมหมื่นดำรงมาเป็นสหายใหญ่

กรมหมื่นคำรงว่า อันการเล่าเรียนตามหัวเมือง ถ้ากรมหมื่นวชิรญาณจัดการในส่วน
พระสงฆ์แล้ว กรมหมื่นคำรงรับจะจัดการส่วนฆราวาสให้สำเร็จได้

มีพระราชดำรัสว่า มีเหตุอย่างไ้ อย่างไรที่จะทำให้มีผู้เสียปฏิวิเลศญาเสื่อมทรามลง
ในการที่จะมอบหมายการเล่าเรียนให้กรมหมื่นวชิรญาณทรงจัด

กรมหมื่นวชิรญาณถวายพระพรว่า กรมหมื่นคำรงว่า ถ้าไม่เป็นบุญกลแล้วไม่มีที่เสีย
ก็ตั้งพระสงฆ์เป็นเถาวัลย์ขึ้นกองหนึ่ง ตามแต่จะทรงเลือกสำหรับให้จัดการพระพุทธรศาสนา
ถ้าอาไ้รับบุญกลเกรงจะไม่ตลอด ถ้าเป็นเถาวัลย์ตั้งขึ้นถึงพลาตพล้อย่างใดก็มีตัวแทนกันได้

กรมหมื่นคำรงว่า ในการแถมมิลิตเตรชันในชั้นนี้จะสำเร็จได้ แต่เถาวัลย์ให้ปลูกษา
กันจัดไป แต่ไม่ต้องลงความคึกในเรื่องจัดคน ถ้าแต่เพื่อการศึกษาแล้ว ให้เถาวัลย์นั้นบังคับได้
และการที่เถาวัลย์นั้นจะให้ปลูกษากันจัดการเล่าเรียนทั่วไปทุกพระอาราม เห็นว่าการต่อไป
นั้นก็คงเดินไปเอง แต่เกรงจะติดเสียจะหาเถาวัลย์ไม่ได้

มีพระราชดำรัสถามว่า เถาวัลย์นั้นจะเลือกเอาแต่พระสงฆ์ชวนฤา

กรมหมื่นวชิรญาณถวายพระพรว่า ต้องมีคฤหัสถ์ช่วย

มีพระราชดำรัสว่า คฤหัสถ์นั้นให้เป็นผู้ช่วยก็ช่วยพูด แต่การที่จะจัดนั้นพระสงฆ์ต้องจัด

กรมหมื่นวชิรญาณถวายพระพรถามว่า การศึกษาในชั้นนี้ต้องประราธประสงฆ์ให้ศึกษา
เป็นแต่ให้คนให้ศึกษาอยู่เสมอ

มีพระราชดำรัสว่า ต้องให้เป็นไปตามลำดับ ถ้าจัดให้ทีใดแล้วได้ก็จัด แต่ถ้าจะตอง
รวมกันอยู่แล้วไม่กร การที่จะจัดนี้ต้องเป็นสองอย่าง คือการเล่าเรียนของวัดให้กรมหมื่น-
วชิรญาณในเถาวัลย์ ทรงจัด การนอกวัดให้กรมศึกษาจัด แต่ให้เขากันได้ทั้งสองฝ่าย การเบิก-
เงินให้รวมอยู่ในกรมศึกษา

กรมหมื่นวชิรญาณเห็นว่า วิชาอย่างใดที่แพร่หลายซึ่งในโรงเรียนวัดสอนได้แล้ว ควร
ปล่อยให้โรงเรียนวัดสอน วิชาที่โรงเรียนวัดยังสอนไม่ได้ เช่น ภาษาต่างประเทศ ภาษาอังกฤษ
ที่ยังไม่แพร่หลาย ควรให้กรมศึกษาจัดขึ้นสอนสัก ๕ โรงเรียน ๖ โรงเรียน พอเป็นตัวอย่างที่โรงเรียนวัดจะ
ได้ดำเนินการตาม วิชาสิ่งใดที่แพร่หลายแล้วก็ส่งให้โรงเรียนวัดสอนต่อไป

เจ้าพระยามหาคหบดีเห็นควรมีโรงเรียนเป็นสามชั้น วิชาเบื้องต้นให้สอนที่วัด เมื่อ

นักเรียนได้ไ้แล้วจะมาเข้าโรงเรียนชั้นกลางต่อไปก็ได้

มีพระราชดำรัสว่า ถ้าฉันนั้นห้ามกฎหมายวิทยาลัยนับเขาเป็นโรงเรียนชั้นต่ำๆ

เจ้าพระยาภาสกรบาลบังคมทูลว่า ต้องยกเป็นส่วนหนึ่งของวิทยาลัย

กรมหมื่นวชิรญาณรับสั่งว่า โรงเรียนที่วัดนั้นจะจัดว่าวัดใดเป็นโรงเรียนชั้นใดไม่ได้ จะจัดแยกได้แต่ชั้นนักเรียน การส่งสอนอยู่ชั้นนี้ก็สอนอยู่แล้วตลอด แต่ยังไม่ได้จัดการบำรุง ภาควิชาอื่นที่ ก่อตั้งขึ้นบ้างแล้วนั้นก็เพราะมีตำราเรียน แลจัดการสอบได้ แต่จะให้ดีก็ยังไม่ ได้ การที่กรมศึกษาตลอดวัยให้เงินบำรุงเพื่อจะ เข้าไปรู้จักกันนั้น ถ้าจะจัดเช่นนั้นให้ตลอด พระราชอาณาเขต คงไม่มีเงินพอ จำต้องเอาไถรยแต่งการแต่งตำราเรียนให้ดี แลต้องมีอำนาจ ที่จะตรวจตราเด็กซึ่งอยู่ในสำนักพระสงฆ์รูปนั้น ๆ ว่าได้รับความสั่งสอน โดยสมควรหรือไม่

กรมหมื่นดำรงว่า บัดนี้โรงเรียนในหัวเมืองนั้น ขอให้กรมหมื่นวชิรญาณรับจัดใน ส่วนพระสงฆ์ กับขอให้ทรงแต่งตำราเรียนสองเล่มนั้น ส่วนวิชาที่กรมหมื่นดำรงจะรับจัด ให้ตลอด ส่วนวิชาชั้นสูงนั้น ขอให้กรมศึกษาจัดการให้เป็นรูปขึ้น การต่อไป ให้ารเดินไปเอง เพราะที่จะฝึกดวงนาวาจะจัดอย่างไรตลอดไปนั้นเป็นอันไม่ได้ แลการที่จะจัดเช่นนี้ ถ้าโปรดเกล้าฯ ให้กรมหมื่นวชิรญาณมีอำนาจทรงจัดตลอดไปโดยไม่ต้องมี เกาฉะจะติดขัดอย่างไรบ้าง ฤาไม่

มีพระราชดำรัสว่า ถ้าฉันนั้นจะออกประกาศเสียเป็นความลับ ๆ ว่า โปรดให้กรม- หมื่นวชิรญาณทรงจัดการ โรงเรียนตามวัดในหัว เมืองในพระราชอาณา เขต ซึ่งควรจะจัดได้ ตลอดไปทุกวัด ให้พระสงฆ์เล เจ้าธิการในวัดนั้น ๆ พึงบังคับบัญชาในการที่กรมหมื่นวชิรญาณ จะทรงบังคับให้ ส่งสอนกุลบุตรให้รู้วิชาตามสมควรที่จะจัดได้ ส่วนในกรุงนั้นเป็นอันทิ้งไว้ก่อน เพราะการที่กรมศึกษาจัดการมาเป็นสามชั้นนั้น ชั้นกลางแลชั้นสูงคงไม่มีโรงเรียนในเวลา นี้ให้จัดแทนที่ตัวชั้นก่อน เมื่อไม่มีตำราจะสอนแล้ว ตำราชั้นกลางก็คงจะเกิดขึ้นเอง แลวัดที่ เกบได้เงินบำรุงอยู่แล้วจะควร เลิกถอนฤาไม่

กรมหมื่นดำรงกราบบังคมทูลว่า ส่วนหัว เมืองนั้นกรมหมื่นดำรงรับจะปลดเปลื้องได้ ก็เงินที่เก็บจ่ายอยู่เท่าไรจะขอพระราชทานไว้จัดโรงเรียนหลวงขึ้นเมืองละโรงฤาไม่พอก็ณฑล ละโรง สำหรับจะได้เป็นตัวอย่าง แลโรงเรียนหลวงนั้นจะเป็นพระสงฆ์ฤาภิกษุจัดการก็แล้วแต่

จะเป็นไปในภายหน้า แต่ต้องขอให้ตั้งอยู่ในกัลป์ว่าการมณฑล เพื่อจะได้เก็บบุตรกรมการ เข้า
เล่าเรียนไว้สำหรับใช้ราชการ การเรื่องนี้ได้พูดกับข้าหลวงเทศาภิบาลที่รับจัดได้

ทรงพระราชดำริเห็นชอบด้วย และมีพระราชดำรัสว่า การเล่าเรียนในหัวเมืองนั้น
ต้องถือว่าไม่ได้อยู่ในกรมศึกษา ให้กรมมหาดหลวงจัดการด้วยรายงานตรงมาที่เดียว กรมศึกษาจัดแต่
ในกรุง ซึ่งจัดกันนี้ไม่แปลกอันใด เพราะตามสถิติกรมศึกษานั้นว่าโรงเรียนในวัด ซึ่งเป็น
โรงเรียนชั้นต่ำ กรมศึกษาไม่ได้เกี่ยวข้องด้วย ที่จัดโรงเรียนตามวัดหัวเมืองขึ้นดังนี้ เป็น
ประโยชน์เกิดขึ้นในอีกส่วนหนึ่งไม่เกี่ยวข้องด้วยกรมศึกษา

กรมมหาดหลวงหาว่า เงินนั้นจะให้ใครเบิกจ่าย

กรมมหาดหลวงรับสั่งว่า ไม่อยากให้พระสงฆ์รับผิดชอบ เพราะเกรงว่าจะเกิด
ระวางผิดจึงไม่ถึงแก่ความผิดขึ้น

กรมมหาดหลวงว่า ถ้าฉนั้นกระทรวงมหาดไทยรับเป็นผู้เบิกจ่าย แลการนี้จะจัดตั้งแต่
ศก ๑๑๘ เป็นต้นไป

กรมมหาดหลวงเห็นว่า การจัดการให้สอนไปก่อน คือต้องวิธีพิมพ์แบบเรียนเร็วขึ้น
ตำราเลขก็มีอยู่แล้วไม่ควรทิ้ง และโรงเรียนหลวงนั้นควรอยู่ในวัดเหมือนกัน เพื่อว่าโรงเรียน
วัดสอนวิชาบางอย่างไปได้ จะได้เข้ามาเล่าเรียนตอนออกไปได้

กรมมหาดหลวงว่า คงไม่ทิ้งวัด เป็นแต่ต้องให้อยู่ในกัลป์ว่าการมณฑลเท่านั้น

กรมมหาดหลวงทรงเห็นว่า ตำราเรียนนั้นควรให้สำหรับโรงเรียนไม่ใช่สำหรับบุคคล

กรมมหาดหลวงเห็นควรให้เป็นผู้คัดลอกตามแต่พระสงฆ์องค์ใดจะต้องการก็เล่มควรจ่ายให้
ในชั้นแรกถึงจะเปลี่ยนสักหน่อยก็ควรยอม เพื่อจะให้พระสงฆ์รับไปสั่งสอนศิษย์ให้มาก

มีพระราชดำรัสว่า ข้อความที่พูดกันในชั้นนี้เป็นอันตกลง โดยใจความว่า ในการ
ศึกษาส่วนวัดหัวเมือง ทรงมอบให้กรมมหาดหลวงจัดการด้วยความอุทิศของกรมมหาดหลวง
และข้าหลวงเทศาภิบาลทุก มณฑลในการที่จะเบิกจ่ายเงินจากตำราเรียน เป็นหน้าที่กระทรวงมหาดไทย
เบิกจ่ายเสร็จ การสอบไล่หนังสืออยู่ในหน้าที่กรมมหาดหลวงกับกระทรวงมหาดไทย คือมณฑล
ต่าง ๆ ไม่มีอะไรเกี่ยวกับกรมศึกษาธิการเป็นชาติตอน ในการโรงเรียนหัวเมืองที่ได้เงินมา
อยู่นั้นเป็นอันยกเลิกตั้งแต่ศก ๑๑๘ ไป การที่จัดเช่นนั้นแปลตามรูปของตัวกรมศึกษาว่า

โรงเรียน ก ข น โม รมศึกษาไม่ได้จัดการอะไรเลย นอกจากที่จะมีชื่ออยู่ในสัปดาห์อย่างเดียว เพราะฉะนั้นจึงไม่มีเหตุอะไรที่จะคิดเห็นว่า การที่ลี้ภัยนั้นเกี่ยวกับกรรมาธิการเลย เป็นประโยชน์เกิดขึ้นใหม่อันหนึ่ง แต่ฝ่ายการศึกษา ซึ่งกรรมาธิการจัดไว้ว่า เห็นจากที่นั้นขึ้นมา กรรมาธิการจะจัดการอย่างไรในสัปดาห์ ๑๘ ต้องตัดความลี้ภัยว่าจะทำเพียงเท่าไร สำหรับจะได้ปรากฏในสัปดาห์ ๑๘ เพราะเหตุว่าตามสัปดาห์ที่มานั้นจะทำให้สำเร็จหมด ต้องไม่ต่ำกว่า ๒๐ ปี ต้องตัดลงสำหรับแต่ละสัปดาห์นี้

แล้วมีพระราชดำรัสว่า เรื่องแต่งตำราเรียนนั้นจะว่าอะไร

กรมหมื่นวชิรญาณวทนายพระพรว่า การแต่งตำราเรียนนั้นลำบาก เพราะต้องการอยู่ทุกชั้น ทุกระดับที่เรียนหนังสือแล้วไม่มีตำราอะไรจะเรียนต่อไป กรมหมื่นวชิรญาณได้เรียงกลางไว้มาก แต่ไม่ทราบว่าจะแต่งตำราวิชาใดก่อน ต้องขอให้ผู้ซึ่งจะแต่งตำราวิชาใดก่อน กรมหมื่นดำรงขอให้แต่งตำราซึ่งว่าด้วยการเลี้ยงชีพก่อนเป็นตกลง

เสด็จขึ้นเวลาบ่าย ๑ กับ ๒๕ นาที เป็นเลิกการประชุม.

ภาคผนวก ข

รายงานเสนาบดีสภา^๑

วันที่ ๒๒ พฤษภาคม รัตนโกสินทร์ศก ๑๒๕ *

(ตรงกับวัน ๕ ๖ ก่ำ ปีมะโรง โทศก จุลศักราช ๑๒๗๒)
๓

กำหนดเวลาชุมนุมยามหนึ่ง

ผู้เป็นประธาน

ผู้เป็นประธาน

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวประทับเป็นประธานในที่ชุมนุม

รายพระนามแลนาม

ผู้มาชุมนุม

๑. สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช
๒. กรมหลวงนเรศวรฤทธิ์
๓. กรมขุนสรวงสวัสดิประสงค
๔. กรมหลวงเทเวศร์วัชรปรีชา
๕. กรมขุนสมมตอมรินทร์
๖. กรมหลวงดำรงราชานุภาพ
๗. กรมหมื่นจันทบุรีสุรนาถ
๘. เจ้าพระยาวิเทศวิไล
๙. เจ้าพระยาบวรราชนายก
๑๐. พระยาวงษาอุปราช
๑๑. หม่อมเจ้าจรัสสุต

มีราชการในระเบียบวาระคือ

ระเบียบวาระ

๑. เรื่องจะขยายการศึกษา^{๔๓}

^๑ ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ ๕ แฟ้ม ศ. ๒ ถวายและจัดโครงการศึกษา ๑ - ๑๖

ร.ศ. ๑๑๑ - ๑๒๕ เอกสาร ศ.๒/๕

* พ.ศ. ๒๔๕๓

ปกครองราชการในระบอบวาระ

๑. เรื่องการศึกษา

กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขานุการ ทรงอ่านหนังสือ
กระทรวงธรรมการ เสนอที่ประชุมความว่า ตามที่โปรดเกล้าฯ
ให้ศึกษา เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย แลกระทรวงนครบาล ทำความ
เห็นในการที่จะขยายการศึกษาขึ้น ได้ประชุมหารือเห็นพร้อมกันว่า

๑. การที่จะขยายการศึกษาถึงเวลาอันสมควรแล้ว ส่วนทาง
ที่จะจัดซื้อที่จะยกหรืออยู่ ๒ ประการ ก็ทุนที่หามาให้ช่วยให้เบา
เงินหลวงประการหนึ่ง หนทางการศึกษาที่จะจัดอย่างไรประการหนึ่ง
ความข้อนี้ควรที่จะดูวิธีทางที่เขาคิดกันประเทศอื่นมาเป็นตัวอย่าง
เทียบเคียงสำหรับเลือกใช้ในประเทศเรา แต่การที่จะส่งคนออกไป
ตรวจสอบวิธีในประเทศอื่น ๆ ในปัจจุบันนี้ยังจะเป็นการยากที่จะให้ได้
ประโยชน์บริบูรณ์ จึงเห็นด้วยเกล้าฯ ว่า ในปัจจุบันนี้ไม่ต้องส่งคนออก
ไปตรวจ ค่อยได้เริ่มจัดขึ้นเป็นรูปแล้ว แลเห็นผลอย่างไรจึงค่อย
อย่างไร จึงควรส่งคนออกไปตรวจสอบวิธีของเขามาให้ได้ความรู้โดย
ละเอียดมาเป็นเครื่องประกอบแก้ไข

๒. กรมหลวงดำรงรับสั่งว่า หนทางที่กระทรวงมหาดไทย
จะจัดซื้อ คือ จะตั้งกรรมการคำนวณทุกตำบล ให้กำหนดให้เป็น
นายตำบลตามพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่เป็นกรรมการคนหนึ่ง
อธิการวัดใดวัดหนึ่งในตำบลนั้น ให้เป็นอธิการหมวดตามพระราชบัญญัติ
ลักษณะปกครองคณะสงฆ์คนหนึ่ง กับแพทย์ประจำตำบลซึ่งกระทรวง
มหาดไทยได้ตกลงในที่ประชุมเสนาบดี ให้กำหนดผู้ใหญ่บ้านเลือก
ขึ้นไว้ประจำตำบลอีกคนหนึ่ง รวม ๓ คน ให้มีหน้าที่จัดการศึกษา
การกุศล การพยาบาลตลอดไปทุก การศึกษานี้ให้เป
นหน้าที่ของกรรมการตำบลที่จะจัดการศึกษาขึ้นต่ำ (๑) ตรวจตราให้
เด็กทั้งชายแลหญิงได้เล่าเรียนให้หมด (๒) ให้วัดเป็นที่สอนให้หมด

ทุนที่จะใช้จ่ายในการศึกษานั้นตามแต่ผู้สอนกับผู้เรียนเขาจะตกลงกันเอง เช่น เป็นโรงเรียนเซนต์คิลล์ เขาจะเก็บเงินค่าเล่าเรียนกี่คิลล์ เกาตาแปนวัด ผู้ปกครองเด็กจะดูทุนเงินจากการฝึกสอนในวัดนั้นอย่างไรคิลล์ แล้วแต่ละตกลงด้วยกัน รัฐบาลไม่บังคับ นอกจากนี้ หก้านนั้นแนะนำให้ผู้ปกครองส่งเด็กไปเข้าเรียน เพียงเท่านี้การที่รัฐบาลจะต้องลงทุนใช้ในการจัดการศึกษานั้นค่าที่จะผ่อนลงได้

๓. เจ้าพระยาบวรราชเห็นด้วยเกล้าฯ ว่าหัวเมืองใดหรือตำบลใด จะทำได้โดยวิธีเดียวกันกับกระทรวงมหาดไทย ก็จะได้ลงมือจัดไปให้เหมือนกัน แต่ในกรุงเทพฯ จำเป็นต้องมีพระราชบัญญัติบังคับว่า เด็กชายอายุตั้งแต่ ๘ ขวบถึง ๑๔ ปี บิดามารดาจากผู้ปกครองต้องจัดให้เข้าเรียน เจ้าพระยาบวรราชจะไกร่างพระราชบัญญัติกราบบังคมทูล พระราชบัญญัตินี้เพียงแต่จะได้ออกพลให้ราษฎรทั้งหลายทราบหนทางไว้ก่อน แต่การที่จะกำหนดให้ใช้พระราชบัญญัตินี้เห็นควรกำหนดตั้งแต่ศก ๑๓๐ เป็นต้นไป เพราะเหตุว่าในปีนี้เป็นปีที่เริ่มเรียกคนเข้ารับราชการทหารอย่างหนึ่ง กับเก็บเงินการราชการอีกอย่างหนึ่ง ในสองอย่างนี้ก็เป็นภาระใหม่ที่ได้ทำขึ้นเป็นกิจที่ราษฎรต้องทำไต่ถามกัน เมืองมากอยู่แล้ว ถ้าจะซ้ำอีกเรื่องหนึ่งก็จะมากเกินไปในปีเดียว จึงขอพระราชทานฉีกไว้ก่อน

๔. กระทรวงธรรมการที่ต้องการเงินสำหรับใช้การศึกษานั้นสูงแลใช้ที่ตกลงคนนั้น ก็ได้คิดเก็บเงินค่าเล่าเรียนเพิ่มเติมขึ้นทั้งในกรุงเทพฯ แลหัวเมืองตามที่ควรจะได้ ฝ่ายการศึกษาที่เป็นอยู่ในหัวเมืองนั้น ให้คงใช้เงินรัฐบาลบำรุงโรงเรียนชั้นสูง ๆ ไว้คือ ให้โรงเรียนประถมเป็นหลักอยู่เมืองละโรง โรงเรียนมัธยมเป็นหลักอยู่มณฑลละโรง เพื่อใคร่รับคนที่ไต่ถามเรียนวิชาชั้นต่ำเข้าศึกษาต่อไป นอกจากนั้นคิดให้เลี้ยงตัวเองคววิธีเก็บเงินค่าเล่าเรียน

แลบังคับไ้หาที่เรียนเอง

เมื่อได้จัดโดยวิธีดังนี้ เห็นด้วยเกล้าฯ พิจารณกันว่า การที่จะ
จะเขื่อนอันใดค้ำเนินขึ้นไปอีกคันหนึ่ง ถึงปลายปีปรากฏผลอย่างไร
ทั้ง ๓ กระทรวงก็จะได้ศึกษาแก้ไขเพิ่มเติมต่อไป

มีพระราชดำรัสว่า เอาจนใช้ได้ แลยอมให้กรุงเทพฯ
ไว้ตามท้าว

หมกราชการในระเบียบวาระแล้ว เสร็จขึ้นเวลา ๒ ยาม
เป่นงการชุมนุม.

ภาคผนวก ข.
มณฑลเทศาภิบาลสมัยรัชกาลที่ ๕^๑

ปีที่ตั้ง	ชื่อมณฑล	เมืองที่อยู่ในมณฑล	หมายเหตุ
	กรุงเทพฯ	นนทบุรี ประทุมธานี ธัญบุรี มินบุรี นครเขื่อนขันธ์ สมุทรปราการ	ยกเว้นเมืองหลวง
๒๔๓๘	กรุงเทพฯ	กรุงเทพฯ พระพุทธบาท พระสมุทรี ลพบุรี สระบุรี สิงห์บุรี อ่างทอง อื่นพระบุรี	
๒๔๔๔	จันทบุรี	จันทบุรี ตราก ระยอง	
๒๔๓๘	ชุมพร	ชุมพร ไชยา (สุราษฎร์ธานี) หลังสวน กาญจนดิษฐ์	
๒๔๓๘	นครไชยศรี	นครไชยศรี สุพรรณบุรี สมุทรสาคร	
ก่อน ๒๔๓๓	นครราชสีมา	นครราชสีมา รัษฎา บุรีรัมย์	

^๑ คัดแปลงจาก David K. Wyatt., The Beginnings of Modern Education in Thailand 1868-1910, p. 624.

ปีที่ตั้ง	ชื่อมณฑล	เมืองที่อยู่ในมณฑล	หมายเหตุ
๒๔๒๖	พายัพ (ลาวเฉียง)	เชียงใหม่ ลำพูน น่าน * เงิน *	เชียงใหม่ ลำปาง * แพร่ *
๒๔๔๒	เพชรบูรณ์	เพชรบูรณ์	หล่มสัก
ก่อน ๒๔๓๓	ภูเก็ต	ภูเก็ต ตรัง พังงา ตะกั่วทุ่ง	กระบี่ ตะกั่วป่า ระนอง
๒๔๓๘	นครสวรรค์	นครสวรรค์ กำแพงเพชร อุทัยธานี พยุหะคีรี	ชัยนาท ตาก มโนรมย์ สรรคบุรี
๒๔๓๙	นครราชสีมา	นครราชสีมา สงขลา ๙ เมืองของปัตตานี ถึง พ.ศ. ๒๔๔๙	ภูเก็ตข้างล่าง
๒๔๔๙	ปัตตานี	ปัตตานี ยะลา ยะหริ่ง ยะหริ่ง	ยะลา รามัน หนองจิก

ปี พ.ศ.	ชื่อเมือง	เมืองที่อยู่ในมณฑล	หมายเหตุ
๒๔๓๗	ปราจีนบุรี	ปราจีนบุรี นครนายก กบินทร์บุรี —	ฉะเชิงเทรา พนมสารคาม (ต่อมา)
๒๔๓๗	พิษณุโลก	พิษณุโลก พิจิตร พิจัย สวรรคโลก เพชรบูรณ์ (ถึง พ.ศ. ๒๔๕๒)	พิจิตร อุตรดิตถ์ สุโขทัย หลักสี่ —
๒๔๓๗	ราชบุรี	ราชบุรี กาญจนบุรี สมุทรสงคราม	ปทุมธานี เพชรบุรี
ก่อน ๒๔๓๗	อีสาน (ลาวขาว)	อุบลราชธานี จันทบุรี (ถึง พ.ศ. ๒๔๓๖) สุรินทร์ กาฬสินธุ์ * กมลสิน *	* ตั้งเป็นมณฑลร้อยเอ็ด ใน พ.ศ. ๒๔๕๕ ร้อยเอ็ด * มหาสารคาม *
ก่อน ๒๔๓๗	อุดร (ลาวพวน)	อุดรธานี หนองคาย สกลนคร	ขอนแก่น นครพนม เลย

ภาคผนวก ฉ

พระบรมราชวินิจฉัยในเรื่องการศึกษา * (ของญี่ปุ่นสมัยเมจิ)

ขอประกาศให้พลนิกรของเราทั้งหลายทราบโดยทั่วกันว่า

ราชบรรพบุรุษของเราได้ทรงสร้างจักรวรรดิของเราบนรากฐานที่กว้างใหญ่ไพศาล และจีรังยั่งยืน และได้ทรงหาคุณธรรมความดีไว้อย่างลึกซึ้งและมั่นคง พลนิกรของเรา ซึ่งเคยมีมานับอยู่ในความจงรักภักดีและมีความกตัญญูต่อบิดาอย่างมั่นคงมาหลายชั่วอายุคนแล้ว ย่อมแสดงให้เห็นภาพความงามแห่งคุณธรรมเหล่านั้นได้เป็นอย่างดี นี่นับว่าเป็นความรุ่งโรจน์แห่งลักษณะภาพที่เป็นพื้นฐานแห่งจักรวรรดิของเรา และการศึกษาของเราก็มีแหล่งกำเนิดอยู่ในลักษณะภาพนี้เอง ขอพลนิกรทั้งหลายจงมีความกตัญญูต่อบิดามารดา จงมีความรักที่รักตนเอง ขอให้เรามีภรรยาจงมีความสมัครสมานน้ำใจกัน ขอให้มิตรสหายจงซื่อสัตย์ต่อกัน ขอให้พวกท่านทั้งหลายจงมีความสงบเสงี่ยม และรู้จักความพอคิ จงแน่วความรักไปยังสรรพสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง จงพยายามศึกษาเล่าเรียนและแสวงหาศิลปวิทยาต่าง ๆ ซึ่งจะทำให้พวกท่านมีความสามารถในการแก้ปัญหา และมีพลังทางศีลธรรมที่สมบูรณ์ อนึ่ง จงพยายามทำให้ความดีงามของมนุษยชาติมากยิ่งขึ้น และจงส่งเสริมผลประโยชน์ร่วมกันของสังคมให้มากขึ้น จงเคารพรัฐธรรมนูญและประเพณีปฏิบัติตามคัมภีร์กฎหมายอย่างเคร่งครัด ถ้าหากบ้านเมืองเกิดภาวะฉุกเฉินขึ้นมา ก็จงอุทิศชีวิตให้แก่บ้านเมืองด้วยความกล้าหาญเด็ด และดังนั้น ก็ขอให้พวกท่านเฝ้าครุ่นคิดและคงไว้ซึ่งความรุ่งเรืองแห่งราชบัลลังก์ของเรา ให้อยู่ชั่วฟ้าดินสลาย ถ้าหากท่านทำได้อย่างนั้น ท่านมิเป็นเพียงพลนิกรที่ดีและมีความซื่อสัตย์สุจริตของเราเท่านั้น แต่จะเท่ากับว่าท่านได้แสดงให้เห็นภาพปรีชา ประเสริฐที่สุดแห่งบรรพบุรุษของเราอีกด้วย

วิธีทางที่กล่าวไว้ ณ ที่นี้ ความจริงก็เป็นคำสอนที่ราชบรรพบุรุษของเราได้ยกให้เป็น

* Tsunoda, Ryusaku, Bary, Wm. Theodore de., and Keene, Donald., Sources of Japanese Tradition. pp. 646-647.

มรดกแก่พวกเรา ที่ทั้งทายาทของราชบรรพบุรุษเหล่านั้นและพลนิกรทั้งหลายจะต้องประพฤติปฏิบัติตามเทมเดียวกัน นับว่าเป็นวิถีทางที่ไม่ผิดและเป็นวิถีทางที่แท้ไม่ว่าจะในภาวะใดหรือในเทศะใดทั้งสืบ เราปรารถนาจะให้ทั้งตัวเราและพวกท่านซึ่งเป็นพลนิกรของเรารำลึกถึงวิถีทางนี้จนครบถ้วนเคารพอย่างที่สุด ซึ่งจะเป็นเหตุให้พวกเราทั้งปวงบรรลุถึงอุดมการณ์ความดีอย่างเดียวกัน

๓๐ ตุลาคม ๑๘๙๐ (พ.ศ. ๒๔๓๓)

" The Imperial Rescript on Education "

Know ye, Our subjects :

Our Imperial Ancestors have founded Our Empire on a basis broad and everlasting, and have deeply and firmly implanted virtue; Our subjects ever united in loyalty and filial piety have from generation to generation illustrated the beauty thereof. This is the glory of the fundamental character of Our Empire, and herein also lies the source of Our education. Ye, Our subjects, be filial to your parents, affectionate to your brothers and sisters; as husbands and wives be harmonious, as friends true; bear yourselves in modesty and moderation, extend your benevolence to all; pursue learning and cultivate arts, and thereby develop intellectual faculties and perfect moral powers; furthermore, advance public good and promote common interests; always respect the Constitution and observe the laws, should emergency arise offer yourselves courageously to the State; and thus guard and maintain the prosperity of Our Imperial Throne coeval with heaven and earth. So shall ye not only be Our good and faithful subjects. but render illustrious the best traditions of your forefathers.

The Way here set forth is indeed the teaching bequeathed by Our Imperial Ancestors, to be observed alike by Their Descendants and the subjects, infallible for all ages and true in all places. It is Our wish to lay it to heart in all reverence, in common with you, Our subjects, that we may all attain to the same virtue.

October 30, 1890

ประวัติของผู้เขียน

ว่าที่ ร.ต. วุฒิชัย มุลศิลป์ เกิดเมื่อเดือนสิงหาคม พ.ศ. ๒๕๔๔ ที่อำเภอมหาชนะชัย จังหวัดอุบลราชธานี ได้รับการศึกษาเบื้องต้นที่โรงเรียนราษฎร์นิยม อำเภอมหาชนะชัย และสำเร็จชั้นประถมศึกษาปีที่ ๖ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๕๕ สำเร็จชั้นมัธยมศึกษาปีที่ ๖ จากโรงเรียนศรีทอง-วิทยา ๑ อำเภอเมืองอุบลฯ พ.ศ. ๒๕๖๐ ได้ประกาศนียบัตรวิชาการศึกษานชั้นสูงจากวิทยาลัยครูอุบลราชธานี เมื่อ พ.ศ. ๒๕๖๔ การศึกษาระดับปริญญาตรี จากวิทยาลัยวิชาการศึกษา ประสานมิตร พ.ศ. ๒๕๖๖ และการศึกษาแบบบัณฑิต ในสาขาประถมศึกษา วิชาสามัญประวัติศาสตร์ จากวิทยาลัยวิชาการศึกษา ประสานมิตร เมื่อเดือนธันวาคม ๒๕๖๖.

๒๔ ๕๑
๕ ๕ ๕
๕ ๕